

POLSKIE TOWARZYSTWO RUSYCYSTYCZNE

przegląd rusycystyczny

2024, nr 4 (188)

Katowice 2024

KOMITET REDAKCYJNY

Tadeusz Klimowicz — przewodniczący

Franciszek Apanowicz, Petar Bunjak, Jens Herlth, Jewgienij Jabłokow, Władimir Klimonow, Joanna Madloch, Daria Nevskaya, Kadisha Nurgali, Antoaneta Olteanu, Grzegorz Przebinda, Barbara Stempczyńska, Walerij Tiupa, Halina Waszkielewicz

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Piotr Fast (redaktor naczelny), Michał Głuszkowski (zastępca redaktora naczelnego), Beata Pawletko, Justyna Pisarska, Anna Paszkowska (sekretarz redakcji)

Adiustacja tekstów obcojęzycznych

Piotr Plichta

Korekta

Justyna Pisarska

Publikacja dofinansowana przez Ministerstwo Edukacji i Nauki w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych”. Numer projektu RCN/SN/0680/2021/1

ADRES REDAKCJI

Przegląd Rusycystyczny, 41-500 Chorzów, ul. Zjednoczenia 1/11

tel. +48 604 965 737; +48 505 300 667

e-mail: prz.rus@op.pl

<http://www.journals.us.edu.pl/index.php/PR>

Index 371866

ISSN 0137-298X

WYDAWCY

**Polskie
Towarzystwo
Rusycystyczne**

Polskie Towarzystwo Rusycystyczne
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5/318
tel. 505 300 667, ptr.polska@gmail.com
www.peteer.pl

**UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH**

Uniwersytet Śląski
Instytut Literaturoznawstwa
Instytut Językoznawstwa
41-200 Sosnowiec
ul. Stefana Grota Roweckiego 5

SPIS TREŚCI

7	ANNA HUMENIUK	<i>Cum tacent, clamant.</i> O relacjach małżeńskich w <i>Łagodnej</i> Fiodora Dostojewskiego
29	MICHAŁ MILCZAREK	Spalić wszechświat. Wczesna publicystyka Andrieja Płatonowa
60	GRZEGORZ OJCEWICZ	Gajto Gazdanow o Nikołaju Gogolu: dwa teksty, dwie wizje, jeden finał
90	JOANNA TARKOWSKA	Pierwiastki transgresyjne w prozie Ludmiły Ulickiej (<i>Подружки, Алиса покупает смерть, Иностранка</i> z cyklu <i>Тело души</i>)
103	JUSTYNA PISARSKA	Feministyczne <i>Dziewczynki bez ubrań</i> Marii Stiepanowej w polskich tłumaczeniach
119	ANNA CAR	Czescy pisarze i pisarki w reakcji na wybuch wojny w Ukrainie
138	DOROTA PAŚKO-KONECZNIK	Leksykalne formacje hybrydalne funkcjonujące w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z ośrodka suwalsko- -augustowskiego
154	OLHA SHEVCHUK-KLIUZEVA PAWEŁ LEVCHUK	Wybór języka i zmiany w zachowaniach językowych: badanie dwujęzycznych Ukraińców w czasie wojny
179	MICHAŁ JANKOWICZ	Elementy nowomowy w wypowiedziach Władimira Putina o konflikcie w Ukrainie: etykiety
198	ALENA KALECHYTS	Pragmalingwistyczny model analizy tekstu z uwzględnieniem mówiącego
219	MARZANNA KAROLCZUK	Jakie zmiany warto wprowadzić na filologii rosyjskiej? (perspektywa wykładowców i studentów)
237	EDUARD SHCHERBENKO	Trzy stylistyczne wydarzenia w programie szkolnym (Gribojedow, Puszkina, Lermontow)

RECENZJE

251	MICHAŁ GŁUSZKOWSKI	Sergej Skorvid, <i>České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století</i> , seria: Studie (Národohospodářský ústav Josefa Hlávky) 4/2024, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024
258	NOTY O AUTORACH	

СОДЕРЖАНИЕ

7	АННА ГУМЕНЮК	<i>Cum tacent, clamant.</i> О супружеских отношениях в <i>Кроткой</i> Федора Достоевского
29	МИХАЛ МИЛЬЧАРЕК	Сжить вселенную. Ранняя публицистика Андрея Платонова
60	ГЖЕГОЖ ОЙЦЕВИЧ	Гайто Газданов о Николае Гоголе: два текста, две картины, один финал
90	ИОАННА ТАРКОВСКА	Трансгрессивные элементы в прозе Людмилы Улицкой на примере рассказов <i>Подружки</i> , <i>Алиса покупает смерть</i> и <i>Иностранка</i> из цикла <i>Тело душ</i>
103	ЮСТЫНА ПИСАРСКА	Феминистские <i>Девушки без одежды</i> Марии Степановой в двух польских переводах
119	АННА ЦАР	Реакции чешских писателей на войну в Украине
138	ДОРОТА ПАСЬКО- КОНЕЧНЯК	Лексические гибридные формы в русском говоре старообрядцев, проживающих в сувалско-августовском регионе
154	ОЛЬГА ШЕВЧУК-КЛЮЖЕВА ПАВЕЛ ЛЕВЧУК	Выбор языка и изменения в речевом поведении: исследование двуязычных Украинцев во время войны
179	МИХАЛ ЯНКОВИЧ	Элементы новояза в высказываниях Владимира Путина о конфликте в Украине: ярлыки
198	АЛЕНА КАЛЕЧИЦ	Прагмалингвистическая модель исследования текста с проекцией на говорящего
219	МАЖАННА КАРОЛЬЧУК	Какие изменения стоит внести в русскую филологию? (взгляд преподавателей и студентов)
237	ЭДУАРД ЩЕРБЕНКО	Три стилистических события в школьной программе (Гибоедов, Пушкин, Лермонтов)

РЕЦЕНЗИИ

251	МИХАЛ ГЛУШКОВСКИ	Sergej Skorvid, <i>České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století</i> , seria: Studie (Národohospodářský ústav Josefa Hlávky) 4/2024, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024
258	ОБ АВТОРАХ	

TABLE OF CONTENTS

7	ANNA HUMENIUK	<i>Cum tacent, clamant</i> . About marital relations in <i>A Gentle Creature</i> by Fyodor Dostoyevsky
29	MICHAŁ MILCZAREK	Torch the universe: the early journalism of Andrei Platonov
60	GRZEGORZ OJCEWICZ	Gaito Gazdanov on Nikolai Gogol: two texts, two visions, one final
90	JOANNA TARKOWSKA	Transgressive elements in the prose of Lyudmila Ulitskaya (<i>Подружки, Алиса покупает смерть</i> and <i>Иностранка</i> from the cycle <i>Тело души</i>)
103	JUSTYNA PISARSKA	Maria Stepanova's feminist <i>Girls Without Clothes</i> in Polish translations
119	ANNA CAR	Czech writers' reactions to the outbreak of the war in Ukraine
138	DOROTA PAŚKO-KONECZNIK	Lexical hybrid forms functioning in the Russian dialect of Old Believers from Suwałki-Augustów region
154	OLHA SHEVCHUK-KLIUZHEVA PAWEŁ LEVCHUK	Language choice and changes in speech behaviour: a study of bilingual Ukrainians during the wartime
179	MICHAŁ JANKOWICZ	Elements of newspeak in Vladimir Putin's statements about the conflict in Ukraine: labels
198	ALENA KALECHYTS	Pragmalinguistic model text research with projection onto the speaker
219	MARZANNA KAROLCZUK	What changes are worth making in Russian philology? (teachers' and students' perspectives)
237	EDUARD SHCHERBENKO	Three stylistic events in the school program (Griboyedov, Pushkin, Lermontov)
		RECENZJE
251	MICHAŁ GŁUSZKOWSKI	Sergej Skorvid, <i>České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století</i> , seria: Studie (Národohospodářský ústav Josefa Hlávky) 4/2024, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024
258	ABOUT THE AUTHORS	

ANNA HUMENIUK

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2955-5857>

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

CUM TACENT, CLAMANT O RELACJACH MAŁŻEŃSKICH W *ŁAGODNEJ* FIODORA DOSTOJEWSKIEGO

CUM TACENT, CLAMANT. ABOUT MARITAL RELATIONS IN A GENTLE CREATURE BY FYODOR DOSTOYEVSKY

This article aims to bring closer the specifics of the relationship between the main character of *A Gentle Creature* by Fyodor Dostoyevsky and her husband. The key factor that has a final impact on the story development is the silence of the characters. Initially used as a pedagogical tool to re-educate the wife, over time it becomes the main means of communication. In this article, we expose its binary potential: communication capacity and source of spouse's alienation. Analyzing the character of the heroine's husband, we conclude that his struggle for power in the relationship, emotional lability, escapist behaviour, and his wife's rebellion had a decisive impact on the nature of their marriage and its unhappy ending.

Keywords: silence, word, Dostoyevsky, Bakhtin, *A Gentle Creature*

Problem stosunków międzyludzkich stanowi jedno z centralnych zagadnień w twórczości Fiodora Dostojewskiego. Poddanie namysłowi relacji bohaterów przez pryzmat metody twórczej pisarza nie tylko pozwala na odczytanie dzieła w konkretnej optyce: psychologicznej, filozoficznej, socjologicznej czy chrystologicznej, lecz także umożliwia zaangażowaną lekturę dzieła. Sam Dostojewski w *Łagodnej*¹ — opowiadaniu z 1876 roku, opublikowanym na łamach *Dzien-*

¹ Na język polski oryginalny rosyjski tytuł — *Кроткая* — tłumaczony jest dwójako: *Łagodna* lub *Potulna*. Co ciekawe, na polskim rynku wydawniczym (nakładem Państwowego Instytutu Wydawniczego) dzieło Dostojewskiego ukazało się po raz pierwszy w 1972 roku pod tytułem *Potulna*. Pod takim też tytułem ukazało się drugie wydanie tej pozycji w roku 1974. Kolejne wydania: trzecie (1976), czwarte (1978) i piąte (1982) ukazały się już pod tytułem *Łagodna*. Autorem tłumaczenia tekstu do wszystkich pięciu wydań PIW-u jest Gabriel Karski. Z kolei w 1979 roku nakładem Wydawnictwa Literackiego Kraków ukazały się *Opowieści fantastyczne*, w których skład weszła *Potulna*. Autorką przekładu jest Maria

nika pisarza — wskazuje czytelnikowi jedną z możliwych linii interpretacyjnych. Już w *Nocie od autora* pisarz rozpoczyna opowieść od określenia swej metody twórczej, realizmu fantastycznego, ukierunkowując czytelnika na samą formę utworu — fantastyczne zawiera się w specyfice narracji bohatera: meandrującej mowie, pauzach, wymownym milczeniu, co odsyła czytelnika do głównego problemu utworu — problemu komunikacji². Niniejszy artykuł stanowi próbę nakreślenia polisemantyczności milczenia postaci, natomiast punktem wyjścia dla rozważań jest status słowa³ w dziełach Dostojew-

Leśniewska. W późniejszych latach omawiany tekst Dostojewskiego był wydawany jeszcze co najmniej kilkakrotnie (dla przykładu w 1999 roku przez Wydawnictwo Dolnośląskie oraz w 2009 nakładem Wydawnictwa Greg — autorem przekładu do obydwu wydań jest Zbigniew Podgórzec) zawsze pod tytułem *Łagodna*. Pod takim też tytułem ukazał się w 1995 roku film w reżyserii Mariusza Trelińskiego, stanowiący adaptację utworu rosyjskiego twórcy. W 2017 roku na ekrany kin trafił film w reżyserii Siergieja Łożnicy — oryginalny tytuł (*Кроткая*) bezpośrednio nawiązuje do dzieła Dostojewskiego — który polski dystrybutor wydał pod nazwą *Łagodna*. Powyższe informacje bibliograficzno-filmowe — z konieczności wybiórcze — mają na celu nakreślenie tendencji do tłumaczenia opowiadania rosyjskiego klasyka jako *Łagodna*. Warto przy tym zauważyć, że sam Karski, będący wszakże autorem tłumaczenia dzieła pod obydwoma tytułami, zdecydował się na zmianę *Potulnej* w *Łagodną*, udoskonalając swoje przekłady. W niniejszym artykule, odwołując się do dzieła rosyjskiego klasyka, będę odsyłać do 5. wydania *Łagodnej* właśnie w tłumaczeniu Karskiego, gdyż ten przekład, w moim odczuciu, lepiej oddaje zawartość treściową oryginału aniżeli tłumaczenie *Potulnej* autorstwa Leśniewskiej. Sądzę jednak, że warto w tym miejscu przywołać spostrzeżenie Elżbiety Mikiciuk, która w swoich pracach również odwołuje się do przekładu Karskiego (jako bardziej udanego), jednak w kontekście tłumaczenia tytułu wspomnianego dzieła pisze, że „to potulność (uległość i posłuszeństwo), a nie łagodność jest postawą, której bohater wymaga od swojej żony”, dlatego, jej zdaniem, dzieło w polskim przekładzie należałoby zatytułować *Potulna*. Zob. E. Mikiciuk, „Ostrzyżone pannice”, „stare nihilistki”, „niedowarzone działaczki”. *O emancypacji kobiet w twórczości Fiodora Dostojewskiego*, w: A. Janicka, C. Fournier Kiss, M. Bracka (red.), *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet. Seria I, Perspektywa środkowoeuropejska*, Wydawnictwo Alter Studio, Białystok 2017, s. 256, https://repozitorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12188/1/E_Mikiciuk_Ostrzyzone_pannice_stare_nihilistki.pdf (19.07.2024).

² Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating in Fyodor Dostoevsky's „Krotkaia”*, „Dostoevsky Studies” 2021, nr 24, s. 17–18, <https://dostoevsky-studies.dlss.univr.it/article/view/1009/1100> (28.06.2024).

³ Tatiana Kasatkina twierdzi, że jego ontologiczność stanowi fundament realizmu w wyższym sensie. Badaczka poświęciła temu problemowi całą monografię. Zob. Т. А. Касаткина, *О творящей природе слова. Онтологичность слова в творчестве Ф.М. Достоевского как основа „реализма в высшем смысле”*, ИМЛИ РАН, Москва 2004.

skiego. Pamiętając o spostrzeżeniach Michaiła Bachtina o niezwyklej różnorodności typów i odmian słowa w twórczości rosyjskiego pisarza, w tym o fakcie, że trudno by znaleźć w niej słowa nieoglądające się w napięciu na słowo cudze⁴, odnotujemy werbalne „zamknięcie”⁵ lichwiarza na swą żonę. W niniejszym artykule postaramy się prześledzić, w jaki sposób milczenie bohaterów wpływa na ich postawę i działania oraz kształt wzajemnych relacji.

Akcja *Łagodnej* obejmuje kilka godzin opowieści owdowiałego mężczyzny, natomiast *gros* tekstu stanowią retrospekcje, dzięki którym dowiadujemy się o przeszłości bohaterów i pośrednio możemy zidentyfikować przyczynę samobójstwa tytułowej Łagodnej. O tym, jak umarła, czytamy już w trzecim akapicie utworu: „Proszę sobie wyobrazić męża, którego żona leży na stole martwa: przed kilkoma godzinami popełniła samobójstwo, rzuciwszy się z okna”⁶. Nie ma tu zatem suspense, dzięki zabiegowi odwróconej kompozycji odbiorcę tekstu frapuje szereg niuansów, psychologiczne podłoże podejmowanych decyzji. Dostojewski daje nam kolejne studium ludzi z podziemia⁷ z pneumatologicznym⁸ kunsztem kreując przed czytelnikiem przerażającą etiologię małżeńskiego konfliktu, osadzonego w głównej mierze w milczeniu i jego różnych (również pośrednich) formach. W niniejszym artykule uwaga nasza ześrodkowana zostanie na problemie relacji małżonków i przyczynach eskalacji konfliktu, w tym braku możliwości, zaniechaniu bądź świadomej rezygnacji z artykułowania swoich potrzeb i stanowiska, braku dialogu, bycia dla Innego. Powściągliwość i milczenie, w których lichwiarz próbuje tresować Łagodną, budują niewidoczną barierę między małżonkami, której, pomimo pozornej poprawy relacji, finalnie nie udaje się im pokonać.

Relacja zaistniałych wydarzeń dana jest czytelnikowi z perspektywy mężczyzny. Bohaterowie poznają się w jego mieszkaniu, ponieważ prowadzi on w nim kasę pożyczkową — dziewczyna jest jego

⁴ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego*, przeł. N. Modzelewska, PIW, Warszawa 1970, s. 307.

⁵ Bachtin zauważa, że „postać bohatera odsłania się właśnie poprzez jego dialogowy stosunek do siebie. Niemal do końca zostaje on sam na sam ze sobą, pogrążony w rozpacz bez wyjścia”. Tamże, s. 235.

⁶ F. Dostojewski, *Łagodna*, przeł. G. Karski, PIW, Warszawa 1982, s. 5.

⁷ L. Suchanek, *Молча говорить — повесть Ф. М. Достоевского „Кроткая”*, „Dostoevsky Studies” 1985, nr 6, s. 125–128, <https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015011895300> (23.07.2024).

⁸ Zob. M. Bierdiajew, *Światopogląd Dostojewskiego*, przeł. i oprac. H. Paprocki, Antyk, Kęty 2004, s. 15.

ubogą klientką. Jak przyznaje sam lichwiarz, potrzeba kilku wizyt, aby ten zwrócił na nią uwagę, lecz kiedy już to robi⁹, zaczyna o niej myśleć w sposób specjalny, a z czasem pielęgnować plany z nią związane. Asymetria łączącej ich relacji stanowi dla niego źródło satysfakcji: „Przyjemne były mi też różne myśli, na przykład: że ja mam czterdzieści jeden lat, a ona szesnaście. To mnie ujmowało, owo poczucie nierówności — bardzo to miłe, bardzo miłe”¹⁰. Mężczyzna niemalże upaja się dysproporcją w statusie materialnym obojga:

jednakże zachowała milczenie, nie odsunęła pieniędzy, przyjęła — ot, co znaczy bieda! [...] Zrozumiałem, że ją zranił. A po jej wyjściu nagle się zastanowiłem: czyż istotnie taki triumf wart jest dwa ruble? [...] I śmiejąc się odpowiedziałem sobie na nie twierdząco¹¹.

Poczucie wyższości, upajanie się okazywanym miłosierdziem, a także plany podporządkowania sobie dziewczyny, nieustanne wystawianie jej charakteru na próbę, wskazują na charakter relacji, o jakich marzy bohater. Lichwiarz już od początku ich znajomości sonduje granice dziewczyny, m.in. pozwala sobie na uszczypliwe uwagi, chociaż — jak sam zauważa — nie ma tego w zwyczaju w stosunku do klientów. Co znamienne, do zawarcia znajomości dochodzi, ponieważ Łagodna potrzebuje pieniędzy, aby dać ogłoszenie o pracę w gazecie „Głos” — zdaniem Michaela Holquista tytuł czasopisma celowo został włączony do fabuły opowieści, aby wskazać jej dominującą metaforę strukturalną: ludzki głos i niezliczone rodzaje cizy, które wypelnia¹².

⁹ Chloe Papadopoulos zauważa, że lichwiarz jest w stanie w końcu odróżnić Łagodną od innych tylko dlatego, że wylania się ona z tłumy jako zbiór cech, które on dostrzega, a następnie interpretuje. Innymi słowy, rozpoznaje ją dopiero wtedy, gdy może zebrać i mentalnie przetworzyć fragmentaryczne informacje „budujące” obraz dziewczyny, a następnie stworzyć dla tej postaci opowieść. Snucie opowieści, w tym o samobójstwie żony, jawi się jako jedna z kluczowych form percepcji rzeczywistości przez mężczyznę. Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 27.

¹⁰ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 18. Podkreślenia w literaturze przedmiotu, jeśli nie zaznaczono inaczej, mojego autorstwa.

¹¹ Tamże, s. 9.

¹² M. Holquist, *The Either/Or of Duels and Dreams: „A Gentle Creature” and „Dream of a Ridiculous Man”*, w: tegoż, *Dostoevsky and the Novel*, Princeton UP, Princeton 1977, s. 148–149. Przywołuję za: Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 33.

MILCZENIE

Zastanawiając się nad etiologią małżeńskiego konfliktu, lichwiarz dochodzi do wniosku, że nie było w ich relacji momentu zapalnego, nie było wydarzenia, które dałoby początek serii nieporozumień, bądź sprowokowało do wzajemnego dystansu. Zauważa: „Kto z nas dwojga zaczął wtedy? Nikt. Samo się zaczęło — od pierwszego momentu. [...] Chodziliśmy tam w milczeniu i w milczeniu wracaliśmy. Czemu, czemuż to od samego początku milczeliśmy?”¹³.

Powracając pamięcią do początków narzeczeństwa i małżeństwa, jedną z kluczowych ról w nieudanym pożyciu przypisuje wzajemnemu milczeniu. Postrzega on je jako oznakę nieporozumień, czy wręcz konfliktów, czemu daje wyraz w zaskakującej, chyba nawet jego samego, konstatacji: „Toć na początku nie było kłótni — a milczenie też panowało”¹⁴. Milczenie nie jest dla niego nie wypełnioną słowami próżnią — jest rodzajem komunikatu¹⁵, który z czasem będzie ewoluował w przekazie.

Słowo w dziełach Dostojewskiego pełni szczególną, (s)twórczą rolę. Zdaniem Tatiany Kasatkiny fakt, że w swojej twórczości pisarz nie wykorzystuje słowa w służbie konkretnego kontekstu, pozwala na ujawnienie całej zawartej w nim rzeczywistości, co przekłada się na wielowarstwową strukturę jego dzieł¹⁶. Słowo w jego utworach stanowi asumpt do przemiany, jest portalem do innej rzeczywistości, otwiera na realizm w wyższym sensie. Na zasadzie analogii można więc uznać, że milczenie w *Łagodnej* stanowi odwrotność tworzenia — jest destrukcyjne. Więcej: słowo stanowi jeden z fundamentów, na którym pisarz opiera głębię relacji międzyludzkich; milczenie jawi się jako negatyw powyższego — buduje bariery, sprzyja brakowi

¹³ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 21–22.

¹⁴ Tamże, s. 22.

¹⁵ Izydora Dąmbska, pochylając się nad zagadnieniem milczenia, pisze: „To świadome, a czasem celowe niemówienie może być jednak także pewnym sposobem komunikowania myśli i z tego tytułu interesuje szeroko pojętą semiotykę. Milczenie jako wyraz jest najczęściej środkiem ekspresji emocjonalnej. Mowa ludzka sposobna do komunikowania treści znaczeniowych, tj. pojęć i sądów, i do wyrażania stanów wewnętrznych natury intelektualnej (sposprzeżeń, obserwacji, refleksji itp.) okazuje się zawodna zarówno jako środek informowania drugich o stanach natury emocjonalnej, jak też, gdy posłużyć ma jako wyraz sygnalizujący czyjąś emocję. W wielu tego rodzaju wypadkach istotnie wymowniejsze od słów bywa milczenie”. I. Dąmbska, *Milczenie jako wyraz i jako wartość*, „Roczniki Filozoficzne TN KUL” 1963, t. 11, z. 1, s. 74–75.

¹⁶ T. A. Касаткина, *О творящей природе слова...*, s. 32.

zrozumienia, potęguje obcość. Słowo w twórczości rosyjskiego pisarza jest z natury otwarte, ukierunkowuje na interlokutora, otoczenie, Boga czy wreszcie czytelnika. Zaprasza do dialogu, „wciągając” do rozmowy, pełni funkcję inicjującą (nie tylko kontakt). Różne chwytów artystyczne służące konstruowaniu jego otwartości (słowo oglądające się na słowo cudze, słowo z unikiem, słowo intuicyjnie wnioskujące...¹⁷) świadczą o jego wielopoziomowym wyjściu ku Innemu, o zorientowaniu na drugą osobę. Milczenie między małżonkami w *Łagodnej* stanowi modelową antytezę funkcji słowa w twórczości rosyjskiego klasyka. Postrzegać je należy jako zamknięcie na drugą osobę, które z czasem przybiera radykalną formę (nie w sensie werbalnym, a ideowym).

W tekście utworu milczenie poszerza przestrzeń komunikacyjną i zaprasza do nieoczywistej interpretacji¹⁸. Dokonując próby rewizji własnego życia, mąż *Łagodnej* konstatuje „[...] mówiłem nieomal milcząc. A w tym to ja jestem mistrzem, całe życie przegadałem w milczeniu i milcząc sam z sobą przeżyłem całą tragedię”¹⁹. Milczenie wydaje się zatem niemal podstawowym środkiem komunikacji stosowanym przez bohatera. Fakt, że lichwiarz nie wypowiada słów, w żadnym stopniu nie sprawia, iż jego milczenie staje się nieczytelne. Dokonując jakościowej i ilościowej analizy słów związanych z milczeniem i ciszą w *Łagodnej*, Chloe Papadopoulos wyprowadza tezę, że milczenie w analizowanym utworze niekwestionalnie ma charakter komunikatu²⁰. Innymi słowy, nie jest ono czymś rozdzielnym od mowy, jest jej integralną częścią, więcej: sta-

¹⁷ Zob. M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego...*, s. 273–403.

¹⁸ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 37.

¹⁹ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 19–20. Wydaje się, że ta postawa doskonale obrazuje całokształt postaci lichwiarza. Choć w małżeństwie z *Łagodną* usiłuje on sytuować się z pozycji władzy, to w rzeczywistości, zarówno jego przeszłość, jak i bieżący sposób postępowania, zdradzają niepewność, obawy, by nie narazić się na śmieszność, nie utracić dobrego imienia (z jednej strony tego, co z niego pozostało, z drugiej tak usilnie odbudowywanego), nie popaść w konflikt z otoczeniem. Dąbska taką postawę obronną postrzega jako formę mimikry bądź ucieczki. I. Dąbska, *Milczenie jako wyraz i jako wartość...*, s. 77.

²⁰ Badaczka zauważa, że musi istnieć relacja podmiot–przedmiot lub mówca–słuchacz, aby mogła nastąpić narracja lub rozpoznanie faktu, iż ktoś milczy. Mąż *Łagodnej* skutecznie przekazuje informacje słuchaczowi, ponieważ w pozbawionej słów wymianie komunikatów milczący podmiot (nadawca) nasycza milczeniem treścią i potencjałem komunikacyjnym, co następnie przyswaja słuchacz, który przypisuje określony komunikat zawarty w milczeniu rozmówcy, Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 18.

nowi podstawowy środek przekazywania informacji i określa relację lichwiarza i jego żony²¹.

Jak zauważa mężczyzna, już od pierwszych chwil wspólnie spędzanego czasu małżeństwu towarzyszy milczenie. Nie ma kłótni, nie ma nieporozumień, nie następuje werbalne zdefiniowanie odmiennego sposobu postrzegania określonych kwestii (do czego dochodzi z czasem), jednak we wspomnieniach lichwiarza wyraźnie zarysowuje się dojmujące milczenie obojga. Bohaterowie funkcjonują w asymetrycznej relacji dialogicznej, w której mąż i żona nie są w stanie komunikować się²² w sposób werbalny. Od samego początku nie mamy do czynienia z pomyślnym nawiązaniem relacji, współ-byciem. Przypomnijmy: „Toć na początku nie było kłótni — a milczenie też panowało”²³. Brak rozmowy jest dla małżonka niezręczny, wręcz krępujący. Cisza nie wypełniona dźwiękami świadczy o braku porozumienia, o wzajemnym dyskomforcie. Jest również sposobem na przekazanie określonego komunikatu — mężczyzna okazuje nim dezaprobatę dla zachowań i emocjonalnych wybuchów małżonki. Początkowe ciepło, zaangażowanie, gadatliwość dziewczyny zostają zmrożone chłodnym dystansem męża, który próbuje „ustawić” sobie żonę: nauczyć ją pożądanych dla siebie zachowań, wyrugować jej poczucie podmiotowości, prawo do przejawiania uczuć, emocji, zainteresowania. Lichwiarz usiłuje ulepić ją na swoją modłę, nauczyć swoich wartości, priorytetów:

Młodzież, uważacie, jest wielkoduszna i wybuchowa, ale jest niezbyt tolerancyjna, skłonna niemal wręcz do pogardy. Ja zaś domagałem się liberalizmu, chciałem ten liberalizm wszczepić jej wprost do serca, wszczepić w odruchy serca, czyliż nie tak?²⁴.

Mężczyzna chce „przeprogramować” Łagodną, aby postępowała zgodnie z jego oczekiwaniami. Każda jej inicjatywa spotyka się z jawną niechęcią ze strony męża, podejmowane przez nią próby zacieśnienia relacji, zbudowania mentalnego porozumienia zderzają się z murem chłodnej obojętności, niekiedy wręcz wrogości. Wydaje się, że bohaterka zaczyna sobie uświadamiać, iż związek, który łączy ją z mężem, ma charakter czysto formalny, zaś o żadnych więzach uczuciowych bądź emocjonalnych nie może być mowy. Dziewczyna podporządkowuje się zatem konwencji narzuconej przez mężczyznę (co ten zdaje

²¹ Tamże.

²² Tamże, s. 19.

²³ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 22.

²⁴ Tamże, s. 19.

się postrzegać jako sukces w „formowaniu” żony), zachowując przy tym własną podmiotowość: postępuje zgodnie z oczekiwaniami, nie inicjując rozmów i nie komentując bieżących wydarzeń. Czas z mężem coraz częściej spędza w milczeniu. Zachowanie przez Łagodną pewnej niezależności silnie go irytuje, jest niemiłe zaskoczony faktem, że małżonka śmie okazywać niezadowolenie czy dezaprobatę. Częstokroć prowokuje go to do, być może nieuświadomionej, eskalacji milczenia: „Ona stale, pamiętam, jakoś ukosem patrzyła na mnie, a znów ja, kiedy to spostrzegłem, wzmogłem milczenie. [...] I ten jej grymas coraz bardziej ironiczny... a ja coraz bardziej zacinam się w milczeniu”²⁵. To mąż Łagodnej staje się zatem inicjatorem braku dialogu w ich domu, to on unika rozmów. Co więcej, od początku celowo „buduje” różnice między nimi, świadomie porusza tematy, które nie interesują jego żony lub są jej niemiłe:

Lecz ja wszystek ten urok z miejsca oblałem zimną wodą. Na tym właśnie polegała moja postawa. Na zachwyty odpowiadałem milczeniem — ma się rozumieć, łaskawym... lecz ona przecie rychło stwierdziła, żeśmy różni, że ja — to zagadka. A sedno w tym, że ja właśnie na to biłem! Wszak po to, by zadać zagadkę, może popełniłem całą tę niedorzeczność! Przede wszystkim: surowość — pod tym też znakiem wprowadziłem ją do swego domu... [...] uważacie: młodzień gardzi na przykład pieniądzem; no to ja natychmiast z naciśkiem o pieniądzach — i to z takim, że ona coraz bardziej milkła. Rozwierała szeroko oczy, słuchała, patrzyła i milkła²⁶.

Początkowo milczenie pełni funkcję narzędzia pedagogicznego²⁷: lichwiarz pragnie, aby żona zrozumiała jego postawę, jego punkt widzenia²⁸ — jest karą za nieodpowiednie zachowanie: za zbytnią żywiołowość, emocjonalność, gadatliwość, zaangażowanie. Milczeniem próbuje on wymusić powściągliwość, opanowanie, chłód. W wyjściowym założeniu jest więc przejawem agresji, sposobem dominacji (współ z płcią, wiekiem, statusem materialnym) lichwiarza nad małoletnią dziewczyną. Z kolei milczenie bohaterki — które w za-

²⁵ Tamże, s. 22–23.

²⁶ Tamże, s. 19.

²⁷ Zdaniem Papadopoulos funkcjonuje ono w tekście na trzy różne, choć powiązane ze sobą sposoby (narzędzie pedagogiczne, źródło kontroli i sposób wyrażenia buntu). Przyczyniają się one do pozornie sprzecznego podwójnego statusu Łagodnej jako postaci uciskanej i autonomicznej. Co jednak ciekawe, pokazują też, w jakim stopniu milczenie lichwiarza wpływa na żonę. Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 30.

²⁸ Tamże, s. 18.

mierzeniu jej męża miało być oznaką szacunku do niego — staje się formą manifestacji niezależności i sprzeciwu. Ma ono charakter aktywny — Łagodna powstrzymuje się od wypowiadania słów, jej mąż odczuwa napięcie z powodu ciszy. Z czasem ewoluuje²⁹ ono do proklamacji braku — nieobecność słów staje się znacząca, świadczy o pustce, o jałowości, o immanentnej niemożności porozumienia, co stopniowo staje się *modus operandi* relacji małżeńskich. Co ciekawe, lichwiarz sam wpada w zastawione przez siebie sidła: chcąc ukarać Łagodną brakiem rozmowy, z czasem sam zaczyna dotkliwie odczuwać pustkę, w jakiej funkcjonują. Papadopoulos posuwa się nawet do konstatacji, że w ostatecznym rozrachunku bohaterka używa milczenia jako środka opresji przeciwko lichwiarzowi, obracając metodę męża przeciwko niemu³⁰. W jej opinii, choć początkowo milczenie może być oznaką wiktymizacji Łagodnej, to w miarę rozwoju historii staje się ono źródłem działań dziewczyny: przywłaszcza sobie ona narzędzia męża, aby okraść go z władzy, którą tak desperacko pragnął sprawować, najpierw poprzez milczenie, a następnie przez nadnarrację. Zostawia go samego, wsłuchującego się w dźwięk jego własnego głosu³¹.

Nie odmawiając zasadności spostrzeżeniom badaczki, trudno się z nią w pełni zgodzić. Przecież literaturoznawczyni sama konstatuje, że Łagodna „dana” jest czytelnikowi z punktu widzenia jej męża. „Opowiadanie” lichwiarza o żonie ogranicza czytelnikowi dostęp do niej. Utrudnia jej komunikację werbalną, gestyczną i fizyczną. Narrator ukazuje czytelnikowi części ciała bohaterki, fragmenty jej wypowiedzi i opis milczenia; niemniej jej życie wewnętrzne jest niedostępne. Co więcej, nawet najbardziej autonomiczne akty, momenty buntu prezentowane są poprzez zapośredniczoną ekspresję fizyczną, poprzez identyfikację przez jej męża wizualnych oznak emocji. Czytelnik nie ma możliwości zweryfikowania prawdziwości przekazywanych informacji, które dane są mu z emocjonalnym nadbagażem³². Nie wiemy zatem, czy milczenie bohaterki jest wyrazem zemsty³³ (jak chce to wi-

²⁹ Dąbska pisze, że samo milczenie jest wieloznaczne, ponieważ wyrażać może różnorodne stany wewnętrzne. Czytelne staje się dopiero po osadzeniu w kontekstualnej sytuacji. I. Dąbska, *Milczenie jako wyraz i jako wartość...*, s. 75.

³⁰ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s.19.

³¹ Tamże, s. 38.

³² Tamże, s. 26.

³³ M. Michalska-Suchanek, *Samobójcy Fiodora Dostojewskiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 202.

dzieć Mirosława Michalska-Suchanek), działaniem obronnym³⁴ (teza Lucjana Suchanka) czy też może oznaką rezygnacji z walki o dobre relacje małżeńskie. Papadopoulos podkreśla, że sam autor podważa narrację, włączając (nie)werbalne akty komunikacyjne Łagodnej, które mimo ich zapośredniczonego charakteru, ostrzegają czytelnika o niemożności pełnego uchwycenia przez lichwiarza nieprzejrzystego życia wewnętrznego żony. W takich chwilach, zdaniem badaczki, Dostojewski daje czytelnikowi wskazówkę, aby słuchał dziewczyny³⁵. Dla przykładu zatem, interpretacja tekstu utworu w perspektywie chrystologicznej pozwala na odczytanie postawy bohaterki w duchu prawosławnego hezychazmu, a samego milczenia jako przejawu jej pokory (смирение)³⁶.

Milczenie w tekście *Łagodnej* funkcjonuje dynamicznie, zmieniając się w zależności od okoliczności³⁷, zaś jego ewolucja nie następuje na zasadzie werbalnej degradacji: bohaterowie nie mówią do siebie coraz mniej, by w końcu wspólnie spędzać czas w ciszy. Ewolucja ta ma charakter ideowy: wraz z rozwojem wydarzeń następuje proliferacja tego, co od pierwszych chwil milczenie symbolizuje: niezrozumienie, obcość czy wreszcie nierozwiązywalny konflikt. Lichwiarz i żona nadal rozmawiają ze sobą, jednak wymiana zdań jest „sucha”,

³⁴ L. Suchanek, *Молча говорю...*, s. 132.

³⁵ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 28.

³⁶ Lichwiarz wspominając początki ich znajomości zauważa: „Gdy tylko otrzymywała pieniądze, natychmiast w tył zwrot i znikła. I zawsze w milczeniu. Inni tak się sprzeczała, molestują, targują się, żeby więcej dostać; ta — nie: ile dadzą...” (F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 8). W myśl zaznaczonej powyżej linii interpretacyjnej, bohaterka zmuszona do egzystowania w świecie ludzi z podziemia z milczącą pokorą znosi zło otaczającego świata. Z czasem, zrozumiałszy, że nie jest w stanie stworzyć szczęśliwego związku z mężem, rezygnuje z prób zbudowania relacji, milczenie zaś staje się wyrazem dezaprobaty, ale i ustępstwa: „Ona zrazu oponowała — i to jak! — ale później zaczęła pomilkiwać, aż zupełnie ucichła, oczy tylko otwierała słuchając — takie wielkie, wielkie oczy, tak uważne” (tamże, s. 21). Bohaterka ustępuje z pola bitwy, z milczącą dezaprobatą dla otaczających ją wartości partycypuje w otaczającej rzeczywistości. Z kolei ikoniczność jej wizerunku (wielkie oczy, smukła, drobna twarz, milczenie...) rezonująca z klamrą kompozycyjną fabuły utworu (pojawienie się z ikoną u lichwiarza i śmierć ze świętym obrazkiem w dłoniach) pozwala na odczytanie milczenia Łagodnej w duchu wspomnianego hezychazmu i powolnego wyabstrahowania z otaczającego materialnego świata. Dzięki immanentnej polisemiczności milczenia w twórczości rosyjskiego klasyka powyższa linia interpretacyjna również wydaje się niebezzasadna, choć bez wątplenia wymaga pogłębionej analizy i dalszego namysłu nad problemem.

³⁷ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 18.

pozbawiona rdzenia³⁸, ma charakter służbowy, nie ewoluje do dialogu³⁹, a kiedy bohater zaczyna rozumieć, jaką rozmowa ma moc, jego żona okazuje zdumienie:

— Porozmawiamy... wiesz... powiedz cokolwiek! — nagle wybąkałem głupawo; och! alboż mi w głowie były mądrości? Ona znowu drgnęła i odsunęła się, mocno wystraszona spojrzała na moją twarz, lecz nagle w jej oczach odmalowało się surowe zdziwienie⁴⁰. Tak, zdziwienie, surowe⁴¹. Patrzyła na mnie rozszerzonymi oczyma. Ta surowość, to surowe zdziwienie, z miejsca mnie zdruzgotały: „Więc chcesz jeszcze miłości? Miłości?” — wystąpiło w tym jej zdziwieniu pytanie, chociaż trwała w milczeniu⁴².

Biorąc pod uwagę jej dotychczasowe postępowanie, można stwierdzić, że dla Łagodnej rozmowa jest przejawem miłości, próbą wyjścia ku Innemu, zrozumieniu go. Zaproszenie do rozmowy postrzega jako inicjację duchowego kontaktu, jednak decyduje się trwać w milczeniu, staje się ono jej świadomym wyborem. Rozłączność etycznych światów, w jakich funkcjonuje z mężem, okazuje się barierą nie do pokonania. Nieartykułowana komunikacja staje się źródłem nieszczęścia pary⁴³.

EGOTYCZNA WALKA O PRYMAT

Jedną z przyczyn braku zgody w małżeństwie jest nieodparta chęć lichwiarza do „reedukacji” żony. Wspominaliśmy wyżej o edukacyjnym wymiarze karania milczeniem⁴⁴ bohaterki, warto także zwró-

³⁸ Cenne jest w tym kontekście spostrzeżenie Kasatkiny: ludzie, którzy zapominają o ontologicznej naturze słowa, zwykli wykorzystywać w procesie komunikacji zaledwie jego otoczkę, skorupę (ang. shell), którą winno się napęlić treścią. Badaczka wskazuje na homonimiczne konotacje angielskiego *shell* ze starotestamentowym *szeolem*, eksponując w ten sposób pustkę i brak Boga. Zob. T. A. Касаткина, *О творящей природе слова...*, s. 9.

³⁹ L. Suchanek, *Молча говорить...*, s. 135.

⁴⁰ Podkreślenie autora.

⁴¹ Podkreślenie autora.

⁴² F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 44.

⁴³ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 37.

⁴⁴ Co ciekawe, w świetle rozważań Dąbskiej, milczenie lichwiarza można postrzegać jako nieszczere. Badaczka zauważa: „Milczenie bywa też wyrazem stanów wewnętrznych nieszczerym. To wtedy, gdy nie żyjąc pewnego stanu usiłujemy naszym milczeniem zasugerować, że właśnie go przeżywamy. Ale w tym wypadku milczenie jest raczej pewnym środkiem taktycznym, sposobem postępowania obliczonym na osiągnięcie pewnego praktycznego celu, niż środkiem

cić uwagę na dobór słów, jakimi operuje bohater w odniesieniu do swej małżonki „[...] wprowadzając ją do swego domu sądziłem, że wprowadzam przyjaciela, a właśnie przyjaciel był mi nade wszystko potrzebny. Ale rozumiałem dobrze, iż tego przyjaciela należy przysposobić, urobić i wręcz ujarzmić”⁴⁵. Bohater miota się we własnych odczuciach: z jednej strony pragnie wykorzystać swoją przewagę i podporządkować sobie żonę, „ulepić” ją według własnego pomysłu, z drugiej zaś potrzebuje akceptacji i zrozumienia, chce posiadać bratnią duszę. Ma świadomość, że Łagodna jest jedyną osobą, która może spełnić jego marzenie:

Wprawdzie koledzy nie lubili mnie [...]. Ach, nie lubiono mnie nawet w szkole. Wszędzie i zawsze byłem nie lubiany. Nawet Łukieria nie może się do mnie przekonać”⁴⁶. [...] ona sama [Łagodna] wszystkim dla mnie była, całą nadzieją moich rojeń o przyszłości! Ona była jedynym człowiekiem, którego hodowałem dla siebie, a innych nie potrzebowałem [...]”⁴⁷.

Warto zwrócić uwagę na specyficzny dobór słów użytych przez bohatera: hodowałem dla siebie. Mąż Łagodnej traktuje żonę instrumentalnie — ma ona być środkiem do osiągnięcia celu: poczucia akceptacji, bycia podziwianym, toteż powinna bezwarunkowo podporządkować się pragnieniom lichwiarza. Uprzedmiotowanie małżonki realizuje się więc nie tylko w sposobie traktowania, lecz także w warstwie leksykalnej: bohater nieustannie pragnie podporządkować sobie żonę, nawet słowa, których używa w celu opisu swoich zamiarów, są nacechowane głęboką potrzebą dominacji, niekiedy wręcz agresją: „[...] jeżeli odgadła prawdę i wie, że nie śpię — to już ją zmiażdżyłem tą swoją gotowością poniesienia śmierci i dłoń jej może zadrzeć”⁴⁸, „Wstałem z łóżka: zwyciężyłem — została pokonana na wieki!”⁴⁹, „[...] ’pokonana, ale nie ułaskawiona’”⁵⁰. Po tym jak ozdrowiała konstatuje:

komunikowania czy ekspresji, skoro stanu wyrażanego brak”. I. Dąmbaska, *Milczenie jako wyraz i jako wartość...*, s. 76. Mąż Łagodnej milczeniem usiłuje przekonać żonę do swoich racji: swojego sposobu postrzegania świata, wartości. Rozwój sytuacji pokazuje jednak, że on sam nie jest w pełni przekonany o ich słuszności.

⁴⁵ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 38.

⁴⁶ Tamże, s. 36.

⁴⁷ Tamże, s. 38–39.

⁴⁸ Tamże, s. 32.

⁴⁹ Tamże, s. 33.

⁵⁰ Tamże, s. 34.

Tak, zaszło wtedy we mnie coś osobliwego, niesamowitego, nie potrafię tego inaczej określić: zatriumfowałem — i to poczucie okazało się dla mnie całkowicie zadowalające. No i tak upłynęła zima. Och, byłem zadowolony jak nigdy dotychczas — i to przez całą zimę⁵¹.

Bohater oczekuje od swej żony pokory, zachwytu, szacunku, oddania i uniżenia, wręcz wyzucia z godności: „Sama później zobaczy, że w tym była wielkoduszność, tylko że nie potrafiła tego dostrzec — a kiedy się tego domyśli, oceni dziesięciokrotnie i padnie przede mną upokorzona, ze złożonymi błagalnie dłońmi”⁵². Forsuje swoje racje, młodą małżonkę i jej wypowiedzi traktuje z pobłażliwą wyższością. Aż do momentu śmierci żony sprawia wrażenie przekonanego o swojej słuszności i własnej wyjątkowości, toteż oczekuje od niej nadzwyczajnych gestów: „Chciałem, by stała przede mną w błagalnej pozie — za moje cierpienia — i zasługiwałem na to!”⁵³. Męczyzna pragnie ją upokorzyć, stłamsić, chce w ten sposób okazać swą wyższość. Lichwiarz także kontroluje swą żonę i to do tego stopnia, że nie pozwala jej wychodzić bez niego z mieszkania: „Muszę podkreślić, że wychodzić nie było jej wolno. Nigdzie beze mnie — taki był nasz układ zawarty jeszcze w okresie narzeczeństwa”⁵⁴, a kiedy jednak dziewczyna ośmiela się wychodzić bez pozwolenia, śledzi ją i próbuje się dowiedzieć, jakie ma plany. Odczuwa nieustanną potrzebę nadzoru, posuwa się nawet do podsłuchania rozmowy.

Lichwiarz to „wzorcowy” egotysta, lubi pielęgnować swoje uczucia, karmi się zainteresowaniem, lubuje się w swoim cierpieniu. W przeblasku samoświadomości konstatuje:

Nie, lepiej poczekaj i — „i nagle sama do ciebie podejdzie...”

Ta myśl zachwyciła mnie nieodparcie. Dodam jeszcze jedno: niekiedy jakby naumyślnie sam się rozdrażniałem i rzeczywiście doprowadzałem się do tego, iż, rzekłoby się, żywiłem do niej urazę⁵⁵.

Co więcej:

Poza tym w moich oczach ona była tak pogwałcona, tak upokorzona, tak zmiażdżona, że nad nią chwilami boleśnie litowałem, aczkolwiek przy tym wszystkim wyraźną przyjemność sprawiała mi myśl o jej poniżeniu jej. Podobało mi się poczucie naszej nierówności...⁵⁶.

⁵¹ Tamże, s. 36.

⁵² Tamże, s. 25.

⁵³ Tamże, s. 20.

⁵⁴ Tamże, s. 26. Ważna jest także reakcja mężczyzny: „Wróciła dopiero wieczorem, ja na to ani słowa”. Tamże.

⁵⁵ Tamże, s. 39–40.

⁵⁶ Tamże, s. 40.

Nawet w obliczu ciężkiej choroby żony nie potrafi poświęcić jej pełni uwagi, rozkoszując się własnym cierpieniem: „[...] nikt nie wie, com przecierpiał lamentując nad nią podczas tej choroby. [...] Nie mogłem sobie wyobrazić, [...] żeby ona miała umrzeć nie dowiedziawszy się wszystkiego”⁵⁷. Bohater tak bardzo jest skupiony na sobie, że cierpienie żony stanowi dla niego jedynie asumpt do możliwego wpędzenia jej w poczucie winy.

Wydawałoby się, że emocjonalne przeciążenie bohaterki, znajdujące ujście w fizycznej chorobie, skłoni jej męża do namysłu nad charakterem łączących ich relacji. I rzeczywiście, lichwiarz sam odnotowuje swoją winę, można by nawet przypuszczać, że zmierza ku przewartościowaniu relacji, otwiera się na żonę, zaczyna postrzegać ją jako Innego. Jednakże, jego wypowiedzi i działania, choć skierowane do innych, są ukierunkowane „na siebie”. Mężczyzna pragnie wyleczyć żonę, aby móc jej opowiedzieć o swym cierpieniu. W jego wypowiedziach nie posiada ona równorzędnego statusu, w jego marzeniach ma być zaledwie adresatem wypowiedzi, służącej do zaspokojenia egotycznej potrzeby roztkliwiania się nad własnym nieszczęściem. Nawet rozmowa, którą projektuje w swojej wyobraźni, skłania się na nim i jego przeżyciach. Nie ma w tych wyobrażeniach dialogu: wizja lichwiarza to hermetyczny monolog obliczony na wzbudzenie wyrzutów sumienia i współczucie. W swych marzeniach bohater nadal prezentuje linię komunikatu, a nie komunikacji. Choć po wyleczeniu bohaterki miałyby nastąpić hipotetyczna werbalizacja, to ideowo bohater nadal by milczał. Brak tu prawdziwego wyjścia ku Innemu.

LABILNOŚĆ BOHATERA

Z zaprezentowanej dotychczas koncepcji interpretacyjnej dosyć jasno wynika, że celem lichwiarza jest bezdyskusyjna chęć objęcia władzy w związku małżeńskim oraz wieloaspektowa dominacja nad żoną, co stara się osiągnąć przy pomocy represyjnego milczenia. Potrzeba władzy nad Łagodną wynika z przeszłości bohatera: mężczyzna pielęgnuje traumę nieudanego pojedynku i późniejszego zwolnienia z pułku, przenosząc ją na swój zawód i małżeństwo⁵⁸. Wydarzenia z przeszłości powodują napięcie psychiczne lichwiarza, które wpływa na jego wzorce mowy i potencjał komunikacyjny, co rzutuje na jego

⁵⁷ Tamże, s. 36.

⁵⁸ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 31.

małżeństwo w formie (nie)werbalnej przemocy⁵⁹. Brak zdecydowanej reakcji w trakcie pełnienia służby, a w rezultacie zarzuty o tchórzostwo, mężczyzna próbuje kompensować sprawowaniem władzy nad żoną. Pragnie być postrzegany (przede wszystkim w swoich własnych oczach) jako zdecydowana, silna, pewna swoich działań jednostka, jednak pomimo usilnych starań, nie udaje mu się tego osiągnąć. Środki wykorzystywane przez niego do realizacji celu okazują się nieskuteczne, on sam zaś jawi się jako postać labilna. Jego wypowiedzi są pełne sprzeczności, język okraszony licznymi powtórzeniami, które podkreślają emocjonalny ton wypowiedzi⁶⁰. Lichwiarz wydaje rozbieżne komunikaty („No i wtedy wyczułem, że jest dobra i łagodna”⁶¹, „[...] na jej ustach trwał złośliwy uśmieszek”⁶², „A jaka była wzburzona!”⁶³, „Znów się wzburzyła, znowu błysnęła oczyma [...]”⁶⁴), postępuje wbrew logice (wydziela żonie marne pieniądze na miesięczne utrzymanie, lecz bez wahania wydaje wielokrotność tej kwoty, aby móc śledzić jej poczynania), miota się we własnych odczuciach, łatwo popada w skrajności. Raz żona jest mu najdroższa, najwspanialsza, przypisuje jej wyłącznie pozytywne cechy, a czyni to niemal w ekspiacji („[...] a po cóż mi było żyć z chwilą, gdy uwielbiana istota przytknęła mi do skroni rewolwer?”⁶⁵; „[...] byłem świadkiem pojedynku najszlachetniejszej i najwznioślejszej kobiety [...]”⁶⁶), innym razem widzi w niej czarny charakter („[...] ona tylko na to czekała, na to moje nowe upokorzenie. Roześmiała się zjadliwie”⁶⁷). Jego działania są nieskoordynowane, reakcje sprzeczne, emocje skrajne, osąd zaistniałych wydarzeń wydaje się zaburzony. Bohater chce kontroli, lecz w momencie przerażającej wizji gotów jest diametralnie odwrócić rolę:

„pozwól mi całować twoją sukienkę... tak, przez całe życie modlić się do ciebie...”. [...] coraz mocniej odżywało we mnie nieustępliwe pragnienie leżenia u jej nóg i znów chciałem całować, całować miejsce, gdzie stoją jej nogi, i modlić się do niej [...]. Nic mi nie odpowiadaj, nie zauważaj mnie wcale i pozwól tylko z ubocza patrzeć na ciebie, uczyni mnie swoją rzeczą, pieskiem...⁶⁸.

⁵⁹ Tamże, s. 37.

⁶⁰ Tamże, s. 25.

⁶¹ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 10.

⁶² Tamże, s. 26.

⁶³ Tamże, s. 9.

⁶⁴ Tamże, s. 10.

⁶⁵ Tamże, s. 33.

⁶⁶ Tamże, s. 29.

⁶⁷ Tamże, s. 28.

⁶⁸ Tamże, s. 44–45.

Fakt, że narracja lichwiarza pełna jest rozbieżności, podkreśla nawet sam autor: „Mimo pozornej ciągłości tej relacji, niejednokrotnie przeczy sobie — zarówno logicznie jak uczuciowo”⁶⁹. Snucie opowieści pełnej niekonsekwencji i wykluczeń można postrzegać jako próbę zrozumienia zaistniałych wydarzeń. Obecność przeciwstawnych interpretacji, nierzadko bezpośrednio sąsiadujących ze sobą w planie fabularnym, podkreśla proces narracji jako kanał zrozumienia⁷⁰. Mężczyzna „oswaja” w ten sposób zastaną rzeczywistość, stara się nad nią zapanować⁷¹, dotrzeć do prawdy, która po śmierci żony⁷² odsłania mu się „[...] dość jasno i wyraźnie [...]”⁷³. Tymczasem pełne sprzeczności zachowania bohatera, ujawniające niemoc w zakresie realizacji wyznaczonych celów, stają się źródłem udręki jego żony. Łagodna nie wie, czego oczekiwać od męża, nie może ufać jego słowom i czynom: dziwi się, że mąż, po wszystkich okazanych jej przykrościach, pragnie miłości.

BUNT

Początkowo bohaterka podejmuje próbę przełamania impasu, szybko jednak zostaje poddana tresurze. Za każdym razem jej chęć zainicjowania prawdziwego, żywego kontaktu zderza się ze ścianą martwej ciszy ze strony męża. Lichwiarzowi nie podoba się żywiołowość, okazywanie emocji. Prawdziwe, spontaniczne reakcje określa mianem

⁶⁹ Tamże, s. 5.

⁷⁰ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 23.

⁷¹ Papadopoulos uważa, że sposób snucia opowieści przez lichwiarza zdradza jego niemoc. Na poziomie tekstu znajduje się wiele sprzecznych informacji, które mężczyzna przewiduje i uwzględnia. Stara się on kontrolować wszystkie możliwe interpretacje swojej historii i w ten sposób utrzymać pozycję władzy, której tak pragnął w swoim małżeństwie. Niestety jest ona dla niego niedostępna — wewnętrzne sprzeczności podważają jego rzekomy autorytet. Tamże, s. 23–24.

⁷² Zdaniem Bachtina monolog wygłaszany przez narratora po śmierci żony, *de facto* zmusza go do przyznania przed samym sobą, że od samego początku widział i wiedział jaki jest stan rzeczy. Tym samym, zdaniem badacza, historia Łagodnej zbudowana została na motywie świadomej niewiedzy. M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego...*, s. 373. Wszakże jej mąż przyznaje sam przed sobą, że deprecjonował sygnały dochodzące z zewnątrz: „I taką poważną miała twarzyczkę, taką — że już wówczas byłbym mógł wyczytać, co myśli!” (F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 17). Suchanek uważa, że samooszukiwanie się lichwiarza stanowi mechanizm obronny przed strachem i poczuciem winy. L. Suchanek, *Молча говорю...*, s. 127.

⁷³ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 5.

„chorobliwych”⁷⁴, przesadnych. Jest przekonany, że dystans i chłód, z jakimi reaguje na postępowanie Łagodnej, doprowadzą do jej wyważenia i opanowania. W zamian otrzymuje alienację i całkowity rozpad relacji małżeńskich.

Bohater zauważa: „[...] za każdym razem po porywach wybuchala kłótnia. To jest, kłótni właściwie nie było, ale następowało milczenie i z jej strony coraz bardziej zuchwała postawa”⁷⁵. Wydaje się zatem, że w percepcji bohatera milczenie staje się niemal ekwiwalentem kłótni, konfliktu. Co ciekawe, wierność żony własnym ideałom, obronę własnego zdania, postępowanie w zgodzie z własnym sumieniem, mężczyzna postrzega jako „bunt i niezależność”⁷⁶.

Z przykrością, rozczarowaniem, a wręcz poczuciem ogromnego zawodu bohater konstatuje, że żona jego jest odrębnym bytem, niepoddającym się sugestiom. Lichwiarz oczekuje od niej radykalnej zmiany, a chłód, dystans i milczenie mają stać się gwarantem przemiany. Metamorfoza, do jakiej ostatecznie dochodzi, nieprzyjemnie go zaskakuje, uświadamia on bowiem sobie, że stosowane przez niego środki pedagogiczne stają się przyczyną eskalacji małżeńskiego konfliktu, a nie źródłem tak pochwalanego przez niego spokoju i opanowania.

Wbrew oczekiwaniom małżonka — pomimo doznawanego poniżenia — dziewczyna nie traci godności, nie poddaje się jego wpływom, nie chce przyjąć jego optyki, a także nie pozwala narzucić sobie określonych wzorców postępowania. Łagodna się buntuje: „Zerwała się raptownie, zatrzęsła się cała i — proszę sobie wyobrazić — nagle zatupała nogami; to było zwierzę, to był atak szału, to było szalejące zwierzę”⁷⁷.

Sprzeciw dziewczyny znajduje wyraz zarówno w jej działaniach (tupanie nogami, stukanie czubkiem pantofla o dywan, wychodzenie z domu, wypłacanie nadmiernych sum klientom, pytania o przeszłość mężczyzny, nieudana próba zabójstwa męża i skuteczna próba samobójcza), jak i w milczeniu, które Papadopoulos określa jako buntownicze, ponieważ najczęściej przedstawiane jest jako prowokacja, oburzenie lub pogarda. Stanowi ono pełną emocji odpowiedź i jako taka nie przypomina wyrachowanego i surowego milczenia jej męża⁷⁸. Wszelako zastosowanie tego samego typu milczenia co jej

⁷⁴ Tamże, s. 22.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ Tamże, s. 26.

⁷⁸ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 36.

mąż: wpisanie opresyjnego i represyjnego milczenia w jej buntownicze milczenie sprawia, że staje się ona sobowtórem małżonka⁷⁹. Michalska-Suchanek bunt Łagodnej wywodzi z uczucia samotności, odrzucenia, a także urażonej dumy⁸⁰. Zdaniem polskiej badaczki działania dziewczyny przyjmują formę wendetty: „kobieta zapragnęła zemścić się na mężu za milczenie, odtrącenie, nieodwzajemnioną miłość. Stała się zuchwałą, sarkastyczna, manifestowała niechęć, a było, że i odrazę, wreszcie nienawiść”⁸¹. W opinii literaturoznawczyni bunt Łagodnej stanowi próbę zwrócenia na siebie uwagi, jest wołaniem o miłość⁸², Papadopoulos chce w nim z kolei widzieć próbę konfrontacji z mężem. Jego milczenie spotyka się z ciszą, ale nie z szacunkiem, którego pragnie. Lichwiarz, próbując zahartować żonę milczeniem, nieświadomie nauczył ją niezależności⁸³. Uwidacznia się to szczególnie w późniejszych wypowiedziach Łagodnej, które nie są już głosem rozgadanego, energicznego dziecka. Kobieta konfrontuje się z mężem: wypytuje go o jego przeszłość, a w rezultacie udaje się jej wykazać, że, wbrew wspomnianym wcześniej deklaracjom, nie był on uczciwy, zatajając swą wstydliwą przeszłość⁸⁴. Lucjan Suchanek twierdzi z kolei, że bunt dziewczyny jest oznaką sprzeciwu wobec władzy i moralnej eksploatacji, wykluczających prawdziwe partnerstwo i równość⁸⁵.

W naszym odczuciu bunt Łagodnej jest oznaką wierności ideałom i wartościom, którymi bohaterka chce kierować się w życiu. Mając świadomość niemożności funkcjonowania według własnych zasad, dziewczyna rezygnuje z walki o dobre relacje z mężem, zostawiając sobie prawo do zaznaczenia odrębności własnego stanowiska. Tym samym bunt Łagodnej podlega ewolucyjnej przemianie: ze spontanicznego, pełnego młodzieńczej żywiołowości i emocji protestu, obliczonego na osiągnięcie określonego efektu, pod wpływem nacisków ze strony męża, zmie-

⁷⁹ Tamże, s. 37.

⁸⁰ M. Michalska-Suchanek, *Samobójcy Fiodora Dostojewskiego...*, s. 202–203.

⁸¹ Tamże, s. 202.

⁸² Tamże, s. 203.

⁸³ Trudno do końca zgodzić się z tą tezą, owszem, sposób wypowiedzi Łagodnej bez wątplenia ulega zmianie na bardziej odważny, niemniej wydaje się, że pierwiastek autonomiczności od początku stanowi immanentną cechę tej postaci. Dla przykładu, Łagodna długo zastanawia się, zanim ostatecznie przyjmie propozycję zamążpójścia ze strony lichwiarza; zmusza go, aby — wbrew pierwotnym założeniom ślubu à l’anglaise — udał się z ceremonialną wizytą do ciotek. Bohaterka od początku nie ustępuje tam, gdzie ważą się kwestie, związane z ważnymi dla niej wartościami i ideami, i takie podejście pozostaje niezmiennie.

⁸⁴ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 36–37.

⁸⁵ L. Suchanek, *Молча говорить...*, s. 135.

nia się w formę niemego sprzeciwu, ograniczającego kontakt do formalnej wymiany zdań. Emocjonalność i ekspresyjność, podbudowane młodzieńczą nadzieją na osiągnięcie konsensusu, zostają zastąpione wycofaniem i powściągliwością, przez które prześwieca smutna świadomość fatalizmu sytuacji, w jakiej znajduje się bohaterka.

WERBALNE POTWIERDZENIE OBCOŚCI

Znamienne z perspektywy znaczenia milczenia staje się odkrycie bohatera, że jego żona śpiewa:

cichutko zaśpiewała. Nowość ta wywarła na mnie wstrząsające wrażenie i do dziś nie potrafię tego pojąć. Dotychczas prawie nigdy nie słyszałem jej śpiewu [...] wystąpiło nagle zmieszanie i straszliwe zaskoczenie, straszne i niesamowite, bolesne i nieomal mściwe: „Śpiewa, i to przy mnie! Zapomniała o mnie czy co?”⁸⁶ [...] Opadała, opadała z oczu zasłona! Skoro przy mnie zaśpiewała — snadź zapomniała o mnie, oto co było jasne i straszne⁸⁷.

Śpiew tytułowej bohaterki szokuje jej małżonka, postrzega on go jako świadectwo całkowitego wyrugowania mężczyzny ze świadomości kobiety. Łagodna, pomimo usilnych prób wykorzenienia z niej emocjonalnych reakcji, zachowuje własną podmiotowość, pozostaje wierna swoim przekonaniom, określonej wizji moralności, co uzyskuje werbalną reprezentację w postaci spontanicznego śpiewu, ideową natomiast w samobójstwie, będącym wyrazem dezaprobaty i manifestem przywiązania do konkretnych wartości, etosu⁸⁸. Lichwiarz jest skrajnie zdziwiony, że próby podporządkowania żony, pozbawienia jej prawa do manifestowania siebie nie przyniosły oczekiwanych rezultatów — jego żona posiada swój własny wewnętrzny świat⁸⁹, a piosenka, którą nuci, nie jest przeznaczona dla uszu męża, co doprowadza go do wybuchu⁹⁰.

⁸⁶ Podkreślenie autora.

⁸⁷ F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 42–43.

⁸⁸ G. Safran, *The Troubled Frame Narrative: Bad Listening in Late Imperial Russia*, „The Russian Review” 2013, nr 4 (72), s. 568. Przywołuję za: Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 35.

⁸⁹ I. Kliger, *Anamorphic Realism: Veridictory Plots in Balzac, Dostoevsky, and Henry James*, „Comparative Literature” 2007, nr 4 (59), s. 303. Przywołuję za: Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 35–36.

⁹⁰ G. Safran, *The Troubled Frame Narrative...*, s. 568. Przywołuję za: Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 35.

* * *

Milczenie w *Łagodnej* stanowi reprezentację konfliktu, rozbieżności poglądów i postaw, wreszcie braku możliwości porozumienia, odnalezienia wspólnej płaszczyzny. Początkowo wykorzystywane w zamyśle pedagogicznym, z czasem staje się obosieczną bronią, doprowadzającą do całkowitego rozpadu relacji i wzajemnej obcości. Ewolucja milczenia, do jakiej dochodzi w utworze (z braku rozmowy do całkowitego braku porozumienia), nie przekłada się na całkowity zanik konwersacji małżonków, a kompletny rozkład ich pożycia, współ-bycia. Małżonkowie rozmawiają, jednak te rozmowy są puste, służbowe, formalne, milczenie zaś staje się w tekście reprezentacją przemocy, przy czym równocześnie może być postrzegane przez Łagodną jako impuls do wypracowania jej własnego typu milczenia, tj. takiego które podważa narrację jej męża⁹¹.

Z czasem ten właśnie bezdźwięczny środek komunikacji staje się podstawowym *modus operandi*:

Tak, to prawda, trwaliśmy w zupełnym milczeniu, to jest później zaczęliśmy nawet mówić, tyle że jedynie o sprawach powszednich. Ja, ma się rozumieć, wypowiadałem się lakonicznie, ale doskonale zauważyłem, że i jej dogadzała małowówność. Wydało mi się to z jej strony całkiem naturalne. [...] Tak tedy milczeliśmy oboje [...] ⁹².

Jak podkreśla Michaił Bachtin:

Nastawienie człowieka wobec cudzego słowa, cudzej świadomości — to właśnie główny temat całej twórczości Dostojewskiego. Stosunek bohatera do siebie wiąże się nierozzerwalnie z jego stosunkiem do innych oraz ze stosunkiem innych do niego. Samowiedza bohatera cały czas utrzymuje siebie na tle czyjejś wiedzy o nim: „ja dla siebie” na tle „ja dla innych”. Toteż słowo bohatera o sobie kształtuje się pod nieustanną presją cudzego słowa o nim ⁹³.

Bohater *Łagodnej* zmuszą swą żonę do milczenia, co należy postrzegać jako przejaw ucieczkowego zachowania: lichwiarz nie jest gotowy, aby stawić czoła najpierw swojej przeszłości, a następnie kryzysowi w związku. Obawiając się tego, co może o sobie usłyszeć z ust żony, zamknięty na cudze słowo⁹⁴, postanawia wybrać drogę wza-

⁹¹ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 20.

⁹² F. Dostojewski, *Łagodna...*, s. 35–36.

⁹³ M. Bachtin, *Problemy poetyki Dostojewskiego...*, s. 138–139.

⁹⁴ Analizując postać człowieka z podziemia (do której to kategorii można odnieść także

jemnego milczenia. Eskapizm zmusza go do niewerbalnej przemocy, a w dłuższej perspektywie doprowadza do całkowitego rozpadu małżeństwa. Warto przy tym podkreślić, że sama bohaterka jawi się jako postać pozbawiona głosu, nie tyle w sensie ideowym, co narracyjnym — to lichwiarz jest autorem opowieści, zatem nawet kwestie wypowiedziane przez jego żonę dane są czytelnikowi z jego perspektywy. Uczucia, emocje, stosunek do męża i interpretacja reakcji na jego zachowanie dane są odbiorcy w zapośredniczonej formie — Łagodna *de facto* pozbawiona zostaje szansy na autonomiczną wypowiedź. Niemniej Dostojewski znalazł sposób na „oddanie” głosu dziewczynie: jej ciało spoczywające na stole (będące przyczynkiem do podjęcia opowieści o zaistniałych wydarzeniach) postrzegać bowiem wolno jako fizyczne ucieleśnienie bachtinowskiego niesfinalizowanego słowa⁹⁵.

REFERENCES

Bachtin, Michał. „Notatki z lat 1970–1971 (wybór).” *Estetyka twórczości słownej*. Transl. Ulicka, Danuta. Ed. Transl. and introd. Czaplejewicz, Eugeniusz. Warszawa: PIW, 1986: 476–508.

lichwiarza), Bachtin zauważa, że bohater „wysłuchuje się w każdą cudzą wypowiedź o sobie, niczym w lustrach przegląda się w cudzych świadomościach, zna wszystkie swoje możliwe odbicia [...]”. Ale zarazem wie, że wszystkie te definicje, stronicze czy obiektywne, znajdują się w jego ręku i nie wyczerpują jego istoty [...]. Wie on, że słowo ostatnie należy do niego, i stara się za wszelką cenę utrzymać prawo do końcowego podsumowania swojej samowiedzy, aby w owej chwili stać się kimś innym niż ten, którym jest”. Tamże, s. 80–81. Mąż Łagodnej wie, co myśli o nim otoczenie, w tym także jego żona. Mężczyzna zmusza żonę do milczenia nie dlatego, że nie chce się dowiedzieć o sobie prawdy (bo ją zna) — on boi się ją usłyszeć. Ponadto, zdaniem rosyjskiego badacza, „nie uznaje wyższego sądu nad sobą”. Tamże, 235. Działania podejmowane przez lichwiarza stanowią próbę ucieczki: cudze słowo — w tym wypadku jego żony — zmusiłoby bohatera do werbalnego określenia własnej tożsamości, od czego przecież próbuje on za wszelką cenę uciec. Przypomnijmy, że zdaniem Bachtina podmiot nie istnieje samodzielnie, a jest skazany na uwikłanie w cudzą mowę, nad którą nie sprawuje kontroli. Milczenie, pauzę, ciszę badacz postrzega jednak jako integralną część snucia opowieści. (M. Bachtin, *Notatki z lat 1970–1971 (wybór)*, w: tegoż, *Estetyka twórczości słownej*, przeł. D. Ulicka, oprac. przekł. i wstęp E. Czaplejewicz, PIW, Warszawa 1986, s. 478). W świetle powyższego próba „zdominowania” głosu Łagodnej przez męża okazuje się daremna, podobnie jak starania mężczyzny o budowanie własnej podmiotowości poza kontekstem dialogowości (samookreślenia za pośrednictwem drugiego człowieka).

⁹⁵ Ch. Papadopoulos, *Speaking Silently and Overnarrating...*, s. 19.

- Bachtin, Michał. *Problemy poetyki Dostojewskiego*. Transl. Modzelewska, Natalia. Warszawa: PIW, 1970.
- Bierdiajew, Mikołaj. *Światopogląd Dostojewskiego*. Transl. and ed. Paprocki, Henryk. Kęty: Antyk, 2004.
- Dąmbska, Izydora. "Milczenie jako wyraz i jako wartość." *Roczniki Filozoficzne TN KUL*, 1963, vol. 11, no. 1.
- Dostojewski, Fiodor. *Łagodna*. Transl. Karski, Gabriel. Warszawa: PIW, 1982.
- Kasatkina, Tat'yana. *O tvoryashchey prirode slova. Ontologichnost' slova v tvorchestve F.M. Dostoyevskogo kak osnova "realizma v vysshem smysle"*. Moskva: IMLI RAN, 2004 [Касаткина, Татьяна. *О творящей природе слова. Онтологичность слова в творчестве Ф.М. Достоевского как основа "реализма в высшем смысле"*. Москва: ИМЛИ РАН, 2004].
- Michalska-Suchanek, Mirosława. *Samobójcy Fiodora Dostojewskiego*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2015.
- Mikiciuk, Elżbieta. "'Ostrzyżone pannice', 'stare nihilistki', 'niedowarzone działaczki'. O emancypacji kobiet w twórczości Fiodora Dostojewskiego." *Przemiany dyskursu emancypacyjnego kobiet. Seria I, Perspektywa środkowoeuropejska*. Janicka, Anna, Fournier Kiss, Corinne, and Bracka, Mariya (eds.). Białystok: Wydawnictwo Alter Studio, 2017: 239–257 <https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12188/1/E_Mikiciuk_Ostrzyzone_pannice_stare_nihilistki.pdf>.
- Papadopoulos, Chloe. "Speaking Silently and Overnarrating in Fyodor Dostoevsky's 'Krotkaia'." *Dostoevsky Studies*, 2021, no. 24: 17–40 <<https://dostoevsky-studies.dlss.univr.it/article/view/1009/1100>>.
- Suchanek, Lucjan. "Molcha govorit' — povest' F.M. Dostoyevskogo 'Krotkaya'." ["Молча говорить — повесть Ф. М. Достоевского 'Кроткая'."] *Dostoevsky Studies*, 1985, no 6: 125–142 <<https://hdl.handle.net/2027/mdp.39015011895300>>.

MICHAŁ MILCZAREK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9795-6217>

Uniwersytet Jagielloński

SPALIĆ WSZECHŚWIAT. WZESNA PUBLICYSTYKA ANDRIEJA PŁATONOWA

TORCH THE UNIVERSE: THE EARLY JOURNALISM OF ANDREI PLATONOV

This paper analyzes the early journalism ('Voronezh period' 1919–1926) of the Russian writer Andrei Platonov (1899–1951). It contains a maximalist philosophical and social utopia, according to which the new Soviet era would lead humanity to absolute fullness and immortality. It talks about the necessity of transforming the whole being and humans and calls for the destruction of the universe and genocide. I argue that the keyword used by Platonov is 'fire' and trace its inner logic. I also attempt to show that the utopia is ontologically self-destructive, and Platonov will have to struggle with its consequences in his further works.

Keywords: Andrei Platonov, Russian literature, revolution, utopia, fire

HORYZONT

Tekst niniejszy poświęcony jest wczesnej publicystyce rosyjskiego prozaika Andrieja Płatonowa (1899–1951). Składa się na nią pokaźny korpus artykułów napisanych w latach 1919–1926. Był to tak zwany „okres woroneski”, w którym Płatonow dojrzewał intelektualnie i formował się jako pisarz.

Publicystyczne teksty Płatonowa z tego okresu można dziś znaleźć w dwóch wydaniach. Większość zamieszczono w pierwszym tomie (księga 2) naukowej edycji *Dzieł*, która ukazała się w Moskwie w 2004 roku i zawiera najistotniejsze teksty pisarza¹. Reszta znajduje się w książce Jeleny Antonowej *Woroneski okres życia i twórczości A.P. Płatonowa: biografia, tekstologia, poetyka*, wydanej w Moskwie

¹ А. Платонов, *Сочинения. Научное издание*, т. I, кн. 1–2, ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, Москва 2004. Dalej cytuję z tego wydania, numer księgi i stronę podaję w tekście.

w 2016 roku². Zamieszczono tam mniej istotne teksty publicystyczne. Łącznie obie wymienione publikacje zawierają około 240 artykułów.

Młody Płatonow publikował w wielu różnych czasopismach. Pierwsze teksty ukazały się w 1919 roku w woroneskim piśmie „Kolej” („Железный путь”), gdzie początkujący twórca pracował w charakterze pomocnika sekretarza redakcji. Prawdziwy wysyp artykułów rozpoczął się wiosną 1920 roku i łączył z nawiązaniem intensywnej współpracy z Gieorgijem Litwinem-Mołotowem, redaktorem woroneskich czasopism „Czerwona Wieś” („Красная деревня”) i „Woroneska Komuna” („Воронежская коммуна”). Współpraca zaowocowała bardzo licznymi tekstami opublikowanymi w latach 1920–1921. Charakter publicystyki Płatonowa ewoluował w czasie. Przełomowym wydarzeniem, które wstrząsnęło młodym pisarzem i wpłynęło na zawartość jego tekstów, był tragiczny w skutkach głód na rosyjskim Połwożu w 1921 roku. Od 1922 roku tekstów publicystycznych było też z roku na rok coraz mniej. Równolegle młody prozaik tworzył w tym okresie opowiadania, których treść często współgrała z publicystyką. Będę po nie niekiedy sięgał.

Jak dotąd nikt nie pokusił się o dogłębną analizę zawartości ideowej publicystyki Płatonowa z omawianego okresu. Jej treść była najczęściej omawiana fragmentarycznie albo powierzchownie lub wręcz lekceważona. Dostrzegano w niej potężną dawkę utopizmu, podkreślano radykalizm poglądów połączony z rozbrajającą naiwnością, uznawano za „typową” dla epoki polityczną agitację. Od czasu do czasu zbywano ją też milczeniem, gdyż podważa ona kanoniczny obraz Płatonowa jako klasyka literatury rosyjskiej.

Radzieccy literaturoznawcy i biografowie zwykle dystansowali się wobec publicystyki młodego Płatonowa. Władimir Wasiliew oceniał ją jako „nieoryginalną”³ na tle epoki oraz „pełną sprzeczności”⁴. Wiktor Czałmajew pisał zaś krytycznie o „młodzieńczym maksymalizmie”⁵, „nonszalanckiej pewności siebie”⁶, czy wręcz „halucynacjach”⁷, nazy-

² Е. В. Антонова, *Воронежский период жизни и творчества А. П. Платонова: биография, текстология, поэтика*, ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, Москва 2016.

³ В. Васильев, *Андрей Платонов. Очерк жизни и творчества*, Современник, Москва 1982, s. 40.

⁴ Tamże, s. 45.

⁵ В. Чалмаев, *Андрей Платонов: К сокровенному человеку*, Советский писатель, Москва 1989, s. 71.

⁶ Tamże, s. 74.

⁷ Tamże, s. 83.

wając Platonowa „neofitą”⁸ albo „gniewnym biblijnym prorokiem”⁹ i wypominając mu, że bywał w swoich tekstach „skrajnie okrutny”¹⁰.

Po upadku ZSRR również nie poświęcano wspomnianym tekstom zbyt wiele uwagi. Najczęściej ograniczano się do wskazania intelektualnych wpływów, które oddziaływały na młodego pisarza, co pomagało wyjaśnić źródła jego światopoglądu. Zwykle — i na ogół słusznie — wymieniano w tym kontekście koncepcje Nikołaja Fiodorowa i Aleksandra Bogdanowa¹¹. W ostatnich latach pojawiło się też nazwisko Fryderyka Nietzschego¹². Ze swojej strony dodałbym do owej listy Platona, którego fundamentalne metafizyczne rozstrzygnięcia tworzą ramy utopii Platonowa. Identyfikacja wpływów nie tłumaczy jednak w pełni wewnętrznej logiki i swoistości światopoglądu młodego prozaika, dlatego sprawę tę pozostawię na boku.

Artykuły Platonowa mają bardzo wysoką temperaturę, która bez wątpienia pozostaje odbiciem dramatycznych przemian w historii Rosji: rewolucji październikowej 1917 roku, wojny domowej oraz pierwszych lat istnienia Związku Radzieckiego. Młody pisarz był w te

⁸ Tamże, s. 76.

⁹ Tamże, s. 89.

¹⁰ Tamże, s. 93.

¹¹ Wymieniam najważniejsze teksty opisujące wpływ obu myślicieli: A. Teskey, *Platonov and Fyodorov: the influence of Christian philosophy on a Soviet writer*, Avebury, Amersham 1982; M. Геллер, *Андрей Платонов в поисках счастья*, YMCA-PRESS, Paris 1982, s. 16–54; С. Семенова, *Метафизика русской литературы*, t. 2, Издательский дом „ПоРог”, Москва 2004, s. 207–342; Е.В. Куликова, *Интерпретация творчества Андрея Платонова в современном англоязычном литературоведении*, Московский государственный университет печати имени Ивана Федорова, Москва 2013, s. 47–68; K. Pietrzycka-Bohosiewicz, „Opętani idea”. *Motywy filozofii „wspólnego czynu” Mikołaja Fiodorowa w prozie Andrzeja Platonowa*, „Roczniki Humanistyczne”, t. XXXV, z. 7, Lublin 1987, s. 103–119; M. Madej-Cetnarowska, *Myśl Nikołaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, Nowy Sącz 2013, s. 105–154.

¹² Zwraca na to uwagę, polemizując jednocześnie z tezą o znaczącym wpływie Fiodorowa, Igor Jewłampijew: И. И. Евлампиев, *Наследник великих традиций. Мировоззрение Андрея Платонова в контексте русской и западной философии XIX — начала XX века*, w: В. В. Варава, С. А. Никольский (red.), *Андрей Платонов. Философское дело*, Воронежский государственный университет, Воронеж 2014, s. 124–168. Co ciekawe, od cytatu z *Also sprach Zarathustra* zaczynają się *Notatniki* Platonowa: „Bóg umarł: teraz my chcemy — by nadczłowiek żył”. А. Платонов, *Записные книжки. Материалы к биографии*, ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, Москва 2006, s. 17. Cytat z Nietzschego za wydaniem: F. Nietzsche, *Tak mówił Zaratustra*, przeł. G. Sowinski, Wydawnictwo Zielona Sowa, Kraków 2005, s. 275.

wydarzenia mocno zaangażowany. Autor biografii Aleksiej Warłamow trafnie ocenił, że w tekstach publicystycznych Płatonow „płonął jak ogień”¹³. Rodziło to pokusę redukcji kontrowersyjnej publicystyki pisarza do naiwnego albo egzaltowanego komentarza na temat bieżących wydarzeń czy politycznej agitacji, co pozwoliłoby ją zlekceważyć i pominąć. Jest to jednak błąd. Zauważył to między innymi Aleksiej Makarkin:

Płatonowowskie teksty z tego okresu dzięki swoim mesjanistycznym horyzontom „wybijają” się z szeregu zwykłych agitek charakterystycznych dla epoki — młody autor zdecydowanie wychodzi poza ramy sztamowych tekstów radzieckiej publicystyki traktujących o światowej rewolucji¹⁴.

Horyzonty publicystyki Płatonowa od samego początku zdecydowanie wykraczały poza zakres bieżącej polityki, problemów społecznych czy zagadnień ekonomicznych. Sfery te, jak zauważa amerykański znawca Płatonowa Thomas Seifrid, zostały przez Płatonowa „sprowadzone do ontologii”¹⁵. Z tekstów młodego pisarza wyłania się całościowy projekt ontologiczny o maksymalistycznym charakterze, dlatego w żaden sposób nie można go zlekceważyć. Artykuły te tworzą ideowy szkielet, ramy konceptualne, i ujawniają światopogląd pisarza, który naznaczy i zdeterminuje także jego dalszą twórczość. Rację ma Seifrid, pisząc, że wczesne teksty Płatonowa są kluczowe dla zrozumienia całej jego drogi twórczej, ponieważ pomimo właściwej sobie naiwności „tworzą paradygmat tematów filozoficznych”¹⁶ obecnych w późniejszych utworach i zawierają pisarski „portret *in statu nascendi*”¹⁷.

Problem polega na tym, że ów portret jest o wiele mroczniejszy, niż moglibyśmy się spodziewać. Płatonow to pisarz apokaliptyczny. Ekstremalna koncepcja intelektualna kryjąca się w jego publicystyce szokuje. Bywa potworna i nieludzka, skrywa w sobie wyraźne i niedwuznaczne przyzwolenie na radykalną przemoc. Okazuje się, że Płatonow, klasyk literatury rosyjskiej, wzywał w młodości do za-

¹³ А. Н. Варламов, *Андрей Платонов*, Молодая гвардия, Москва 2011, s. 22.

¹⁴ А. В. Макаркин, *Андрей Платонов и его современники в революции и после нее. От радикализма к умеренности*, w: С. А. Никольский (red.), *Размышляя о Платонове*, ГОЛЮС, Москва 2019, s. 137.

¹⁵ T. Seifrid, *Uncertainties of Spirit*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 34.

¹⁶ Tamże, s. 32.

¹⁷ Tamże.

krojonego na szeroką skalę ludobójstwa, fantazjował o unicestwieniu wszystkich kobiet, mówił o konieczności zniszczenia wszechświata...

Należy zatem dokładnie przeanalizować światopogląd młodego pisarza, prześledzić jego wewnętrzną logikę oraz przyjrzeć się konsekwencjom. Nie jest to zadanie łatwe: koncepcja ta jest zbiorem idei skrajnych, niszczycielskich, ostatecznych. Pozostaje wewnętrznie rozszczepiona, pęknięta, kieruje nią ponadto logika autodestrukcji. Sam Płatonow będzie musiał się z nią w przyszłości zmierzyć. Śmierć obecna w jego słynnych powieściach nie wzięła się znikąd. Jej źródłem była nie tylko szalejąca naokoło i nie szczędząca ofiar historia, ale także on sam. Pisarz będzie żył w cieniu samego siebie z przeszłości. Ogień podłożony pod świat nie będzie chciał zgasnąć. Produkt jego pracy — popioły — zostaną z Płatonowem na zawsze.

OGIEŃ

Kluczowym słowem w publicystyce młodego Płatonowa jest „ogień”. Funkcjonuje ono jako metafora — przy czym jej dystans wobec znaczenia dosłownego jest zmienny¹⁸. Niekiedy pozostaje metaforą *sensu stricto*, innym razem zbliża do własnego desygnatu czy wręcz utożsamia się z nim, ulegając demetaforyzacji. Jej ruchliwość jest odbiciem ruchu idei wewnątrz utopii prozaika. Słowo to występuje w wielu kontekstach, kryje się w nim energia, napędzająca oraz strukturyzująca dyskurs Płatonowa. Metafora ta nakłada też na pisarza pewne logiczne i ontologiczne ograniczenia. Odpowiada za obecny w jego myśleniu mechanizm autodestrukcji, rodzi kłopotliwe pytania i obnaża utopijny charakter projektu.

Ogień to w pierwszym rzędzie metafora przeobrażenia. Ma ono dwa wymiary: twórczy i niszczycielski. Metafora ognia jako siły tworzącej pojawia w publicystyce młodego Płatonowa wielokrotnie. Spotykamy ją już w jednym z pierwszych artykułów *Do początkujących proletariackich poetów i pisarzy* (*К начинающим пролетарским поэтам и писателям*), który ukazał się w druku w kwietniu 1919 roku w czasopiśmie „Kolej” (ks. 2, s. 8–12). Niespełna dwudziestoletni wówczas autor umieścił ogień w otwierającej tekst formule „pło-

¹⁸ W ocenie japońskiego badacza Susumu Nonakiego w publicystyce, poezji i częściowo prozie wczesnego Płatonowa dominują właśnie metafory, które z czasem zaczynają ustępować metonimiom i synekdochom. Zob. C. Нонака, *Сокровенные тропы: поэтика стиля Андрея Платонова*, Логос, Белград 2019, s. 126–128.

mienia rewolucji” (ks. 2, s. 8). Rewolucja Październikowa to budowa nowego świata: „zaczyna się tworzenie życia, braterstwa, pracy, moralności na nowych, uczciwych, rozumnych, ludzkich zasadach” (ks. 2, s. 8). W 1917 roku została przekroczona „ognista linia w historii świata” i znaleźliśmy się w „nowej, zaczarowanej krainie” (ks. 2, s. 10). Ogień zapłonął, został wyzwolony z mroku dziejów, inaugurując epokę radykalnych zmian w dziejach ziemi i całego kosmosu. Świat ruszył się z posad: „słońce wznosi się nad nami wyżej, świetlista nieskończoność sięga dalej i szybciej pędzi w błękitną otchłań nowy, ognisty świat pchnięty śmiałą ręką...” (ks. 2, s. 20). Rewolucja to dla Płatonowa wydarzenie o charakterze totalnym, „metahistorycznym”¹⁹, obejmującym wszystkie sfery egzystencji człowieka, społeczeństwa oraz przyrody. Jej płomień będzie „przerzucać się” (ks. 2, s. 8) z jednej warstwy na drugą, aby docelowo objąć całość bytu: „Otwarcie głosimy rewolucję kosmiczną — komunistyczna ludzkość powinna powstać przeciwko wszechświatowi. To nie marzenie, nie szalona myśl, ale konieczność” (ks. 2, s. 201).

Młody Płatonow był przekonany, że chcąc stworzyć nowy świat, należy wpięrow zburzyć świat stary — i to doszczętnie. Tym razem ogień staje się siłą niszczącą, spalającą, czyszczącą horyzont. Jednak podczas gdy fantazjowanie o nowym świecie odbywało się w sterylnej przestrzeni wyobraźni, postulaty głoszące konieczność zniszczenia świata starego były wymierzone w rzeczywistość jak najbardziej konkretną, zakorzenioną w materii, cielesną. Ogień już płonie — a zatem potrzebuje tlenu i paliwa. Aspekt niszczenia brał górę u młodego pisarza nad aspektem tworzenia. Świat trzeba było najpierw spalić.

Płomień miał dotknąć w pierwszym rzędzie ludzi, którzy są nie tylko siłą sprawczą rewolucji, ale także główną przeszkodą na jej drodze. Droga do nowego świata to droga przez śmierć — należy rozpaść „ognisko rewolucji”, w którym zostanie spalony „trup burżuazji” (ks. 2, s. 8). Oczywiście burżuazja była „trupem” w sensie metaforycznym — jej przedstawiciele wciąż żyli. Należało zatem dokonać ich fizycznej eliminacji. Płatonow niejednokrotnie wzywał do unicestwiania domniemanych wrogów rewolucji — aż po przeprowadzenie zakrojonego na szeroką skalę ludobójstwa:

Trzeba zabić, żeby zwyciężyć (ks. 2, s. 188).

Jesteśmy mordercami. Mordujemy i będziemy mordować tych, którzy mordują nas i naszych braci (ks. 2, s. 35).

Niech będzie pozdrowiona śmierć, która rodzi nowe, lepsze życie (ks. 2, s. 38).

¹⁹ B. Чалмаев, *Андрей Платонов...*, s. 82.

Podmiotem rewolucyjnego ognia jest proletariatus — „główny ogień” (ks. 2, s. 79), który sprawia, że życie „wrze” (ks. 2, s. 79). Wrze — a zatem pali. Proletariatus przeprowadza rewolucję „ogniem swojej krwi” (ks. 2, s. 43). Proletariatus jest ogniem, a burżuazja paliwem. Należy dokonać aktu całopalenia burżuazji — holocaustu. Burżuazja według Płatonowa musi zostać unicestwiona — jej zniknięcie nie będzie zaburzeniem sfery etyki, prawa albo sacrum. Burżuazja — zgodnie z logiką „nagiego życia” Agambena²⁰ — nie nadaje się na ofiarę, a morderstwo jej przedstawicieli nie jest niemoralne. Jej przeznaczeniem jest anihilacja do postaci popiołu.

Logika rewolucji działa u młodego pisarza jak prawo wyłączonego środka: albo wstępujesz w szeregi morderców, albo czeka cię śmierć. Człowieczeństwo zostaje zredukowane do pierwotnego gestu. Kto próbuje się wymknąć tej alternatywie — temu śmierć: „Wielu spośród nas jest małodusznie przestraszonych, pochowało się. Tacy ludzie to też nasi wrogowie. Im także śmierć!” (ks. 2, s. 53).

Kwestia eliminacji wrogów zajmuje pokaźne miejsce w artykułach Płatonowa. Obce były mu inteligenckie rozterki Izaaka Babla. Zamiast sugestywnego obrazu białej gęsi upadającej w gnój z opowiadania *Moja pierwsza gęś*²¹, znajdziemy tu na przykład obraz nienasyconych pijawek:

Wrangel wisi jak pijawka na ciele Rosji i ssie, wysysa jej krew, a nawet rozmnaża się i dokonuje desantów pijawek.
A my te pijawki odrywamy i depczemy²².

Niekiedy inwektywy i groźby Płatonowa wymierzone są w zagranicę — najczęściej w Europę Zachodnią:

Wielka pięść, napętniająca się krwią na żółtych pustyniach Azji, zawisnie nad Rosją, aby uderzyć w szyję białej Europy i wytrząść z niej duszę²³.
Europa Zachodnia — to nasz ostatni, żywy przeciwnik. Jej śmierć — to nasz ostateczny triumf, jej trup — to najlepszy nawóz dla rewolucyjnej niwy (ks. 2, s. 22).

Artykuł o najostrzejszej wymowie nosi tytuł *Komunizm w sercu człowieka* (*Коммунизм в сердце человека*). Ukazał się w wyda-

²⁰ G. Agamben, *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*, przeł. M. Salwa, Prószyński i S-ka, Warszawa 2008, s. 116.

²¹ I. Babel, *Utwory wybrane*, przeł. M. Binom i inni, Czytelnik, Warszawa 1974, s. 47.

²² E. B. Антонова, *Воронежский период...*, s. 498.

²³ Tamże, s. 501.

wanym w Zadońsku pod Woroneżem czasopiśmie „Wolny Oracz” („Свободный пахарь”) 6 stycznia 1922 roku — dzień przed prawosławnym Bożym Narodzeniem i — co warto podkreślić — już po zakończeniu zwycięskiej dla bolszewików wojny domowej²⁴. Przytaczam dłuższe fragmenty:

W celu urzeczywistnienia komunizmu konieczne jest pełne, całkowite unicestwienie [*поголовное уничтожение*] żywej bazy kapitalizmu — burżuazji jako sumy żywych jednostek. Ktoś powie, że to skrajność, krwiożerczość, ślepe szaleństwo, a nie droga do komunizmu. Nie, to uczciwy wniosek ze ścisłej analizy przejściowej epoki oraz historii kapitalizmu i proletariatu. Serce i emocje zawsze przeszkadzały człowiekowi w poznaniu życia. [...] Jeśli pragniemy komunizmu, to musimy wybić [*уничтожить*] burżuazję — unicestwić ją nie ideologicznie, ale cielesnie, nie wybacząc jej nawet wtedy gdy będzie błagać o wybaczenie i masowo się poddawać. Jest naszym wrogiem — czy tego chce, czy nie. [...] Kontrrewolucja będzie trwać bez końca, jeśli nie zdobędziemy się na walkę za pomocą czystej, ścisłej, matematycznej świadomości — bez serca, bez uczuć, bez litości — obierając kurs na unicestwienie bazy kapitału, jego żywej tkanki, jednostki ludzkiej, burżuazji. Powinniśmy nauczyć się od przyrody i historii okrucieństwa, świętego zła, wojennego szaleństwa [...]. Tylko klasa zdolna do wielkiej nienawiści, wielkiego zła i przestępstw wymierzonych w przeszłość może zwyciężyć i jest zdolna do szczęścia oraz dobra. Wielkie, szalejące siły zła, pracy i walki wystarczą jedynie lekko skorygować, a staną się światłem i szczęściem.

Kto jest zdolny do zła, do prometejskiej nienawiści wobec istnienia, zdolny do siły, w czymkolwiek ona by się przejawiała — w „złu” czy „dobru” — ten zdolny jest do wszystkiego.

Proletariusz nie powinien bać się zostać mordercą i przestępcą — powinien znaleźć w sobie siłę do tego. [...]

Wielkie, wściekłe siły ludzkich dołów powinny dać o sobie znać wszechstronnie, chaotycznie, niszczyliście dla swoich wrogów, aby wreszcie osiągnąć równowagę, przekształcić się w harmonię, w symfonię zamiast wiecznego bębna historii²⁵.

Warłamow wyznał, że podczas lektury tego artykułu „ściska się serce”²⁶. Biograf przywołuje też komentarz anonimowej osoby podpisanej pseudonimem MAK, która w odpowiedzi wysłanej do redakcji napisała, że podobny artykuł mógł napisać tylko „typ człowieka bez serca”²⁷. Ściśnięte serce albo nieobecność serca oznaczają anihilację

²⁴ Kontekst druku artykułu w prowincjonalnym periodyku komentuje Oleg Alejnikow: О. Алејников, *Статьи А. Платонова в задонской газете „Свободный пахарь”*, w: Н. В. Корниенко (red.), „Страна философов” Андрея Платонова: проблемы творчества. Том 6, ИМЛИ им. А. М. Горького РАН, Москва 2005, s. 473–482.

²⁵ Е. В. Антонова, *Воронежский период...*, s. 601–603.

²⁶ А. Н. Варламов, *Андрей Платонов*, s. 63.

²⁷ Tamże.

SPALIĆ WSZECHŚWIAT...

emocji, czyli eliminację części ludzkiej natury. Tytułowy komunizm w sercu człowieka spala owo serce od środka. Wywołuje śmiertelny zawał.

WYMAZYWANIE

Na śmierć skazuje Platonow nie tylko wroga klasowego, ale także człowieka w ogóle. Człowiek jest według niego bytem ontologicznie wybrakowanym, niedoskonałym, wewnątrznie pękniętym. W samym centrum ludzkiego bycia pisarz rozpoznaje, jak ujął to Seifrid, „ontologiczny konflikt”²⁸. Polega on na sprzeczności między świadomością a ciałem, które zostają sobie przeciwstawione. Sprzeczność tę należy przewyciężyć, znosząc różnicę między obiema stronami i łącząc je w jedno, co oznacza totalną rewolucję ontologiczną.

Nie można zatem poprzestać na wymordowaniu wrogów rewolucji, trzeba ponadto wykorzeńić w człowieku wszystko, co pozostaje poza władzą świadomości. Człowiek musi zostać uśmiercony, aby zrobić miejsce przeobrażonej istocie postludzkiej, która miałaby go zastąpić.

W pierwszym kroku należy unicestwić serce, które pozostaje archaiczną częścią ludzkiej natury, spuścizną po zwierzęcych praprzodkach i „przeszkodą” zaburzającą pracę czystej świadomości. Trzeba „zabić w sobie pływające, ciepłokrwiste, boskie serce” (ks. 1, s. 201). Serce jest siedliskiem emocji, które łączą się ze sferą seksualną. Obie te sfery wymykają się rozumowi i jego ideałom, rozszczelniają jego ramy, zwodzą go na logiczne manowce. To natura — biosfera, którą należy przewyciężyć na rzecz logocentrycznej noosfery.

Platonow polemizował w tym względzie z Wasilijem Rozanowem, który w ludzkiej seksualności lokował metafizyczne źródło życia. Płeć jako taka wyznaczała według Rozanowa istotę człowieka oraz była wehikułem zdolnym do nieskończonego odwlekania śmierci: „Świat to łono, które umie tylko rodzić i nie może umrzeć”²⁹. Rozanow występował z jednej strony przeciw chrześcijaństwu, które centrum życia lokowało w sferze transcendentnej, a z drugiej przeciwko platonizmowi, widzącemu w świecie materialnym i cielesnym jedynie niedoskonałe odbicie wiecznych i bezcielesnych idei. Ostateczną postacią bytu była dla niego żywa i zdolna do rozmnażania się mate-

²⁸ T. Seifrid, *Uncertainties of Spirit...*, s. 36.

²⁹ В. В. Розанов, *В мире неясного и нерешенного*, Республика, Москва 1995, s. 132.

ria: „Wszechświat żyje, ponieważ jest istotą płciową. Jest związkiem dwóch przyciągających się wzajemnie płci”³⁰.

Zdecydowanie bliższe było Płatonowowi stanowisko Fiodorowa, który, odwrotnie niż Rozanow, proces płodzenia powiązał ze śmiercią: „dopóki istnieje rodzenie, dopóty istnieć będzie śmierć”³¹. Rozmnażanie się oraz seksualność skazywały ludzi na podporządkowanie ślepego kołowrotowi śmiercionośnej natury. Energii libidinalną należało więc przekształcić w energię wskrzesicielską. Zamiast tworzyć kolejne śmiertelne pokolenia, trzeba wskrzeszać do życia pokolenia zmarłe³².

Płatonow również dostrzegał ontologiczną niemoc seksualności:

Płeć kręciła się w kółko. Sprawa walki z wielkim wrogiem — śmiercią — nie posuwała się naprzód. Znajdując przyjemność w popędzie płciowym, ludzie kamienieli. [...] Płeć stała się przestarzałym, nieskutecznym narzędziem do wzmacniania — unieśmiertelniania życia i wymagała zmiany (ks. 2, s. 99).

Ludobójstwo musi iść zatem w parze z całkowitym przeobrażeniem natury proletariuszy, którzy pozostaną przy życiu. Będzie wiązało się z deseksualizacją i autokastracją człowieka, wymazaniem z ludzkiego ciała płci: „Świadomość zwycięży i unicestwi płeć, stając się centrum człowieka i ludzkości” (ks. 2, s. 99).

Seksualność, zdaniem Płatonowa, dotyczy obu płci, ale o ile w przypadku mężczyzn jest dodatkiem do ich rzekomo racjonalnej istoty, o tyle u kobiet odgrywa ona rolę decydującą, determinuje ich naturę. Kobiety w skrajnie gynofobicznej publicystyce młodego prozaika są ontologicznie podejrzone. Taką optykę znajdziemy zwłaszcza w najwcześniejszych artykułach Płatonowa — napisanych jeszcze przed poznaniem w pierwszej połowie 1921 roku Marii Kaszyncowej, z którą pisarz związał się na całe życie, poddając się najwyraźniej arcyłudzkiej „słabości”.

„Nie kobieta — płeć z właściwym jej kłamliwym pięknem, ale myśl będzie narzeczoną człowieka” (ks. 2, s. 45) — pisał zaciętrzewiony. Utożsamiona z płcią kobieta zostaje przez niego wykluczona z projektowanej androcentrycznej ludzkości:

³⁰ B. B. Розанов, *Возрождающийся Египет*, Республика, Москва 2002, s. 105.

³¹ N. Fiodorow, *Filozofia wspólnego czynu*, przeł. C. Wodziński, M. Milczarek, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty 2012, s. 447.

³² Przeciwnieństwo, ale też komplementarność myśli Fiodorowa i Rozanowa opisuję dokładniej w innym tekście: M. Milczarek, *Utopie nieśmiertelności. Nikołaj Fiodorow i Wasilij Rozanow*, „Przegląd Ruscystyczny” 2020, nr 3 (171), s. 142–156.

SPALIĆ WSZECHŚWIAT...

Równouprawnienie mężczyzn i kobiet to szlachetny gest socjalistów, a nie prawda — i prawdą nigdy nie będzie. Pora zająć się tą kwestią i ostatecznie ją rozwiązać. Ludzkość — to męskość, a nie wcielenie płci — kobieta. Kto pragnie prawdy, ten nie może pragnąć kobiety. A prawdy zaczyna pragnąć cała ludzkość. Nie oznacza to zagłady kobiet, ale coś innego... (ks. 2, s. 107).

Co takiego — tego Płatonow tutaj nie mówi. Możliwą odpowiedź znajdziemy w opowiadaniu z 1920 roku pod tytułem *Pragnienie ubogiego* (*Жажда нищего*). To fantastyczna utopia przedstawiająca przyszłość, w której kolektywna — męska i nieśmiertelna — świadomość zniszczyła przyrodę i opanowała cały wszechświat. Poza jej totalitarnym zasięgiem pozostały tylko irracjonalne i archaiczne resztki dawnego świata — przede wszystkim kobiety, które „skrycie wpływały jeszcze na inżynierów i do pewnego stopnia osłabiały ich myśl uczuciem” (ks. 1, s. 170). Aby temu zapobiec, wszystkie kobiety zostają w opowiadaniu skazane na „unicestwienie” (ks. 1, s. 170) poprzez porażenie prądem. Ludobójstwo równa się tu kobietobójstwu — tak wygląda „fantazja” Płatonowa na temat jego własnego „programu politycznego”.

Płatonow znajduje dla kobiety tylko jedną rolę — matki. A konkretniej: matki przyszłego „zbawiciela” świata: „Koniec końców kobieta przygotowuje zbawienie wszechświata” (ks. 2, s. 49). Rosyjski prozaik proponuje świecką interpretację chrześcijańskiego dogmatu Matki Boskiej i jej syna Chrystusa. Kobieta ma urodzić nadczłowieka-komunistę, który ocali świat: „Ostatnie dziecko kobiety — jej Wielki Syn zbawi świat i samego siebie” (ks. 2, s. 48). Zbawienie będzie polegało na triumfie świadomości nad wszechświatem. Również i tu kryje się oczywiście gynofobia — zbawić świat ma syn, a nie córka lub syn z córką. Syn, z którego płeć zostanie wymazana. Kobieta spełnia tu rolę podrzędną — po wypełnieniu powyższego zadania staje się zbędna.

Żywiół płci wyznacza zdaniem Płatonowa także istotę burżuazji. W tym wypadku młody pisarz już się nie hamował: „Płeć — to dusza burżuazji. Świadomość — to dusza proletariatu. Burżuazja i płeć dokonały już tego, czego miały dokonać — teraz trzeba je zniszczyć” (ks. 2, s. 45). Burżuazja po raz kolejny zostaje skazana na śmierć.

Należy zatem wyzwolić się od popędu seksualnego i „zrodzić w sobie nową duszę — płomienną, zwycięską myśl” (ks. 2, s. 45). Płomień namiętności to płomień fałszywy. Prawdziwie płomienne jest czyste, racjonalne myślenie oznaczające całkowitą sublimację libido. W opowiadaniu *Potomkowie słońca* (*Потомки солнца*)

z 1922 roku Płatonow wyobraził sobie materialny wymiar powyższej transformacji. W opisaney tam utopijnej przyszłości „nasienie człowieka nie tworzyło dzieci, ale mózg” (ks. 1, s. 225). Adam Pomorski nazwał to trafnie „noosferyczną cerebryalizacją”³³ oznaczającą przekroczenie przez świadomość granic mózgu jednostkowego na rzecz umysłu kolektywnego i noosferycznego, oplatającego neuronami cały wszechświat.

Człowieka w jego obecnym kształcie Płatonow pragnął spalić, ponieważ pozostawał on w rzeczywistości pseudoczłowiekiem, istotą podszywającą się pod człowieka. Człowiek prawdziwy jeszcze się nie narodził. „Człowiekiem to ja dopiero pragnę zostać” (ks. 2, s. 68) — wyznawał. W tej chwili żyje tylko jeden człowiek: „Lenin to wyjątkowy, być może jedyny człowiek na świecie” (ks. 2, s. 17). Zamiast ludzi mamy istoty człekokształtne, biojednostki wystawione na pokusy libidinalnego kapitalizmu. Ewolucja jeszcze się nie zakończyła — jej dopełnieniem ma być noosferyczna rewolucja:

Jaki jest cel naszej rewolucyjnej epoki?

Celem tym jest zabicie w sobie starego, bezsilnego, zniedołężniałego, cierpiącego człowieka i narodziny na ziemi nowej istoty o niesłychanej mocy, posiadającej duszę wypełnioną ognistym zachwytem, który nada sens wszechświatu (ks. 2, s. 67).

Przeobrażenie człowieka musi wreszcie iść w parze z unicestwieniem go jako jednostki. Jednostka jest bezsilna i śmiertelna. Przyszłość należy do zjednoczonych mas ludzkich:

Zadanie społecznej rewolucji komunistycznej polega na unicestwieniu jednostek, aby poprzez ich śmierć zrodzić nową, żywą, pełną mocy istotę — wspólnotę, kolektyw, jeden organizm na powierzchni ziemi, jednego wojownika i jedną pięść wymierzoną w przyrodę (ks. 2, s. 132).

W wyniku totalnej rewolucji ontologicznej Płatonowa człowiek ma zniknąć. Jego ciało powinno osiągnąć stan świadomości i przestać się od niej odróżniać. Ciała kobiet mają zostać spopielone, a ciała mężczyzn przeobrażone i pozbawione płci. Wykastrowane, nieczujące ciała byłych mężczyzn zjednoczą się w jedno megaciao, które dokona analogicznej rewolucji ontologicznej we wszechświecie.

³³ A. Pomorski, *Duchowy proletariusz*, OPEN, Warszawa 1996, s. 20.

BYTOBÓJSTWO

Istnienie wszechświata, podobnie jak istnienie człowieka, jest wyrazem ontologicznego defektu: „Wszechświat istnieje, bo nikt go jeszcze nie zbawił” (ks. 2, s. 181). Konieczność gruntownego przeobrażenia ziemi oraz wszechświata to jedno z najczęściej powtarzanych przez Płatonowa postulatów. Również w tym przypadku młody publicysta był arcyradikalny i bezkompromisowy. Właśnie na tym polu przebiega bowiem oś konfliktu między świadomością a materią. Relacja między człowiekiem a przyrodą ma polegać na walce — jest wojną. Przyroda — to nasz „prawdziwy wróg” (ks. 2, s. 156), „kat” (ks. 2, s. 201), czy też... „białogwardzista” (ks. 2, s. 208) — a zatem należy ją zniszczyć. Stoimy przed alternatywą: „Jeśli my nie zniszczymy jej, ona zniszczy nas” (ks. 2, s. 76). Prawa fizyki nazywa Płatonow... „kazamatami” (ks. 2, s. 162) — trzeba je obalić.

Pisarz znowu sięga po ogień. Wszechświat powinien zostać spalony — wysadzony w... powietrze. Podobną propozycję znajdujemy już w artykule *Do początkujących poetów i pisarzy proletariackich*. Poraża on swoją brutalnością:

Wysadzimy w powietrze [взорвем] tę jamę trupów — wszechświat, resztkami zerwanych łańcuchów zabijemy jego ślepego, zdychającego gospodarza — boga, a zakrwawionymi kikutami naszych rąk zbudujemy to, co właśnie budujemy, co dopiero zaczynamy budować... (ks. 2, s. 12).

Wypełniona ogniem świadomości noosfera zadziała jak napalm: „Iskry myśli połączymy w jeden, zwarty ogień i spalimy nim ziemię, wzniciemy kosmiczną, intelektualną, ostateczną rewolucję” (ks. 2, s. 143). Człamajew trafnie ocenił, że stosunek młodego pisarza do przyrody polegał na „bombardowaniu — i to bezlitosnym”³⁴. Sam Płatonow pisał zaś o dynamicie: „Wiele dynamitu zgromadziło się w duszy” (ks. 2, s. 180). Dynamit ten należy zużyć na zniszczenie wszechświata. Jest to swego rodzaju bomba atomowa sprzed epoki atomowej. Bomba o masowym rażeniu, zdolna do eksterminacji całości bytu — do bytobójstwa: „Człowiek wkrótce dokona nad wszechświatem sądu ostatecznego, aby skazać go na śmierć” (ks. 2, s. 194).

„Bombą” zdolną do unicestwienia wszechświata mógłby być tylko sam wszechświat. „Wysadzenie w powietrze” to zwrócenie energii istnienia przeciwko samej sobie. Anihilacja materii, samozniszczenie

³⁴ В. А. Чалмаев, *Андрей Платонов...*, s. 85.

albo samospalenie. Big Bang na opak, sprzeczny akt ontologiczny, który miałby znieść sprzeczność między materią a świadomością.

W opowiadaniu *Szatan myśli* (*Сатана мысли*) z 1921 roku Płatonow wyobrażał sobie pierwsze etapy owego „twórczego niszczenia”. Jest tam mowa o armii robotniczej w sile 20–30 tysięcy ludzi, która „wysadzi w powietrze Himalaje” (ks. 1, s. 198), po czym przyszlaby kolej na zniehawidzoną Europę. Ładunkiem wybuchowym miało być „ultraświatło” o mocy rażenia większej niż bomba atomowa. Należy je podłożyć... pod Karpaty i nacisnąć czerwony guzik:

Płomień zawył nad Europą, huragan zmiatał z powierzchni ziemi kraje, w atmosferze szalały pioruny, a Ocean Atlantycki oderwał się od dna, zalewając wyspy miliardami ton wody. [...] Z Karpat nie została na pamiątkę nawet grudka ziemi. Karpaty poleciały w stronę gwiazd. Dzięki myśli Wogułow materia przeobrażała się niemal w nicość (ks. 1, s. 199).

Nadmienię, że inżynier Wogułow stojący na czele powyższych „prac geologicznych” był niegdyś w wyobrażeniu Płatonowa „delikatnym i smutnym dzieckiem, kochającym matkę” (ks. 1, s. 197). Psychopatycznym niszczycielem stał się za sprawą śmierci... ukochanej dziewczyny. Odtąd jego miłość zamieniła się w nienawiść, Wogułow mścił się na ziemi i niebie.

„Ultraświatło” mające moc wysadzania łańcuchów górskich pokrywa się z logocentrycznym „ultraświatłem” świadomości. Platońska metafizyka, która powiązała istnienie ze światłem, znajduje u Płatonowa radykalne, apokaliptyczne zwieńczenie. Światło wypala materię, która stanowi jej wroga, nielogocentryczne przeciwieństwo. Wszystko powinno zostać prześwietlone, ale nie względnie nieważnym promieniem rentgenowskim, lecz ogniem. Na końcu ma zostać tylko światło, równe wieczności, doskonałości i nieśmiertelności. Platońskie słońce przeniesione do utopii Płatonowa zamienia się w bombę atomową — i wieńczy dzieje metafizyki.

W tym momencie jednak, trzeźwieje Płatonow, kontrolujemy zaledwie mikroskopijny skrawek materii. Musimy więc zacząć od pracy nad stopniowym przekształcaniem świata: „Praca to podstawa wszystkiego — oś świata, najwyższe, najbardziej rozplomienione słońce” (ks. 2, s. 40) — pisał. Wymagał oczywiście pracy „heroicznej” (ks. 2, s. 122), będącej obowiązkiem każdego: „Bohater pracy — tak będzie brzmiało imię każdego pracującego w Rosji” (ks. 2, s. 122). Pisarz chciał poddać ludzkość „totalnej mobilizacji”, przekształcić ją w armię robotniczą zdolną do „rekonstrukcji planety” (ks. 2, s. 248),

a następnie kosmosu. Rewolucja inauguruje bowiem „epokę prac kosmicznych” (ks. 2, s. 192). Heroizm oznacza tu również ofiarność, gotowość do poświęceń oraz śmierci: „Powinniśmy męczyć się, umierać milionami i padać od niewyczerpanej miłości, żeby wyrobić w sobie zdolność do pracy” (ks. 2, s. 180). Rozpacz, męka i śmierć milionów to „motory napędowe historii” (ks. 2, s. 180) — oznajmia. Można też znaleźć u młodego autora postulatę przymusowej „reedukacji ideologicznej” poprzez pracę dla osób „podejrzanych o indywidualizm i rezerwę wobec proletariackiej psychologii” (ks. 2, s. 175). W innym miejscu jest zaś mowa o „sztucznej zmianie charakterów” (ks. 2, s. 132). Przyszłe „obozy poprawcze” Gułagu otrzymują w tym miejscu potencjalne uzasadnienie. Gułag — świat, w którym niemożliwe nie istnieje — to droga do nieśmiertelności i doskonałości.

Praca powinna stać się przedłużeniem ludzkiego organizmu albo, na odwrót, organizm przedłużeniem pracy: „Należy stopić pracę z życiem, a proces produkcyjny z normalnymi funkcjami fizjologicznymi organizmu człowieka, żeby wszystko to stało się jednym” (ks. 2, s. 132). Ideałem Płatonowa są maszyny, ponieważ w ich przypadku nie występuje dystans między podmiotem a procesem pracy. Maszyna znosi różnicę między materią a umysłem — jest materią przeobrażoną. Dlatego maszyny to nasze sojuszniczki w dziele kosmicznej rewolucji. Są zwiastunkami noosfery, w której świadomość przekroczy granice biologii. Wieńczą też sztukę i literaturę: „Maszyny — to nasze wiersze, a produkcja maszyn — to początek proletariackiej poezji, która wyrazi bunt człowieka przeciwko wszechświatowi” (ks. 2, s. 167). Nie inaczej jest z filozofią: „przestrzeń, czas, dusza — to wszystko problemy techniki, przemysłu, a nie filozofii” (ks. 2, s. 231).

Walerij Podoroga, komentując rozważania Płatonowa, pisał o „maszynowym mimesis”³⁵ — przeobrażeniu człowieka w niemającą płci i nieznającą śmierci maszynę. „Anty-erotyczne”³⁶ maszyny powinny docelowo zastąpić człowieka. Nadczłowiek to maszyna, nadludzkość to nadmaszyna, wszechświat to megamaszyna. Cała materia powinna stać się maszyną. Ponownie chodzi o zniesienie różnicy między jednym a drugim — na tym ma polegać przeobrażenie i docelowa postać bytu: człowieko-maszyno-materii. Ludzka jednostka przeżywająca resztki uczuć (na przykład w czasie mordowania wrogów rewolucji)

³⁵ В.А. Подорога, *Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы в двух томах*, t. 2, ч. 1, Культурная революция, Москва 2011, s. 308.

³⁶ Tamże, s. 350.

winna być zastąpiona przez pozbawiony emocji i aseksualny kolektyw człowieko-maszyn sprawujących władzę nad bytem — megamaszyną. Praca tej megamaszyny równałaby się istnieniu wszechświata, wyrażałaby tożsamości bytu i myśli. Byt nie może istnieć sam przez się, lecz powinien przeobrazić się w obdarzoną kolektywną świadomością maszynę produkującą swoje własne istnienie.

Żeby owa maszyna „pracowała” potrzebne jest paliwo, czyli, zgodnie z metaforą Platonową, ogień. Pozycję wyróżnioną zajmuje tu „płomienne Słońce” (ks. 2, s. 39), które sprawia, że Ziemia krąży po swojej orbicie i jest źródłem światła³⁷. Niemetaforyczne światło — promieniowanie elektromagnetyczne — Platonow postrzega właśnie jako główny nośnik energii, której potencjał będzie mógł zostać wykorzystany dopiero w przyszłości: „Tę siłą jest światło — zwykłe, słoneczne, rozproszone światło dzienne — a także światło Księżyca czy gwiazd” (ks. 2, s. 218). Co więcej, Platonow utożsamia światło z przestrzenią jako taką — a zatem wypełnia ono całość wszechświata. Przestrzeń jest więc energią, należy tylko ją opanować. „Socjalistyczna technika powinna znaleźć i nauczyć się używać energię, która będzie wytwarzała dla ludzkości kolosalną masę produktów, o której kapitalizmowi się nie śniło” (ks. 2, s. 218). Korzystanie ze światła jako energii pozwoli ludzkości zawładnąć kosmosem: „Planety Systemu Słonecznego zostaną opanowane przez Ziemię [...], a władza nad Słońcem będzie częścią dnia roboczego” (ks. 2, s. 217).

Ogień to światło wypełniające przestrzeń kosmiczną, ale także światło ludzkiej świadomości, która ma osiągnąć wszechwładzę i wszechwiedzę. Świadomość to „pochodnia wypalająca wnętrza tajemnic, ognisty miecz służący ludzkości do walki z mrokiem i ślepych siłami” (ks. 2, s. 9). Ma ona ognisty charakter — płonie. Pozostaje wypracować niezawodną, maszynową metodę transmisji tego ognia/światła/energii między świadomością a wszechświatem. Jest to zadanie o charakterze technicznym, ponieważ świadomość pozostaje (niedoskonałą) maszyną: „Nasza głowa to elektromagnetyczny rezonator-transformator” (ks. 2, s. 241). Pole elektromagnetyczne świadomości należy połączyć z polem elektromagnetycznym wszechświata: „W komunizmie materia i świadomość będą jednym” (ks. 2, s. 220). „Wojna” między materią a wyrastającą z niej ludzką świadomością zostanie w ten sposób zażegnana. Powstanie materioświadomości

³⁷ Szerzej o roli słońca u Platonowa: M. Ochniak, *Słowa-kłucze w prozie Andrieja Platonowa (aspekt interpretacyjny i translatologiczny)*, Collegium Columbinum, Kraków 2013, s. 131.

mość albo wszechświatoludzkosc. Wszystkie różnice będą zniesione, osiągniemy absolut: „Ludzkość przeistoczy się w doskonałą, absolutną istotę” (ks. 2, s. 134).

„Na ziemi będzie raj” (ks. 2, s. 88) — zapewnia Platonow i wierzy, że ów raj jest na wyciągnięcie ręki. W lutym 1921 roku, miesiąc po skazaniu wrogów klasowych na unicestwienie, stwierdził: „Początek złotego wieku nastąpi za dziesięć lat, nie później”³⁸. Wszechświat, jaki znamy, przestanie istnieć — znikną więc towarzyszące mu mikrozjawiska: „żaden ptak nie poleci wieczorem łapać much, nie będzie miłości i myśli” (ks. 2, s. 181). Po śmierci wszystkich ptaków człowiek dostąpi ateistycznej boskości: „Człowiek — to ojciec boga. Pulsujące w nim życie — to jedyna władza we wszechświecie, od początku aż po koniec wieków” (ks. 2, s. 76). Nie ma boga, nie ma niezależnego wszechświata — jest tylko człowiek: „On sam jest teraz bogiem” (ks. 2, s. 76)³⁹. Co zostanie do zrobienia? Nic. „Ludzkość nie będzie już musiała niczego robić, nastąpi dla niej wieczna niedziela” (ks. 2, s. 216). Czas zniknie, bo przestanie mieć jakikolwiek sens. Nastanie nieruchomy czas „zero”, czas eschatologiczny, w którym istnieje tylko tożsamy ze sobą byt i tożsama ze sobą myśl stwierdzająca tę właśnie tożsamość.

Ta kolektywna, nadludzka istota osiągnie nieśmiertelność. „Człowiek będzie nieśmiertelny”⁴⁰ — ogłasza Platonow. „Umieramy po raz ostatni” (ks. 2, s. 66). W jaki sposób pokonać śmierć? Pisarz powtarza pogląd Fiodorowa: „Myśl lekko i szybko zniszczy śmierć dzięki swojej systematycznej pracy i nauce” (ks. 2, s. 100), odrzucając przy tym właściwą temu drugiemu warstwę personalistyczną i chrześcijańską. Nieśmiertelność nie przyjdzie jednak sama — trzeba ją sobie wywalczyć: „Droga do nieśmiertelności prowadzi poprzez pracę, poprzez miliony maszyn, poprzez wojny, poprzez śmierć, poprzez błędy” (ks. 2, s. 66–67). Nie tylko maszyn mają być miliony, ale i zabitych. Możliwe „błędy i wypaczenia” zostają z góry usprawiedliwione. Ludobójstwo i bytobójstwo to, zgodnie z „metalogiką” Platonowa, droga do nieśmiertelności i absolutnej pełni: „Przeznaczeniem człowieka jest królestwo nieskończoności i nieśmiertelności, królestwo wolności i zwycięstwa” (ks. 2, s. 39).

Utopia Platonowa osiąga tu swój kres.

³⁸ Е. В. Антонова, *Воронежский период...*, s. 545.

³⁹ W *Notatnikach* znajdziemy wyrażającą podobny sens ateistyczną modlitwę: „Boże, zbliż się do mnie, stań się mną, ale najlepszym, najwyższym mną — nadmną, nadczłowiekiem”. А. Платонов, *Записные книжки...*, s. 17.

⁴⁰ Е. В. Антонова, *Воронежский период...*, s. 638.

PRAGNIENIE

Ogień, który Płatonow bez końca wznieca, to metafora pragnienia. Niszczycielskie buzowanie i wzburzona afektywność są odbiciem jego wytężonej do granic ekonomii:

Przez mrok, chaos, zwierzęcość przebił się z głębin ziemi ogień czystego pragnienia i zapłonął niegasnącym światłem w duszy ostatniego ze stworzeń — człowieka. [...] Ogień wydobył się z mroku kipiącego świata, oczyściły go miliony lat przeszłości i zapłonął w człowieku wysokim, rwącym płomieniem (ks. 2, s. 19).

Ogień to dynamiczna i energetyczna podstawa istnienia oraz nieistnienia. Płatonow podporządkowuje go skrajnie antropocentrycznej logice i praktyce — czyni go metaforą, a zarazem narzędziem ludzkiego pragnienia. Ogień pochodzi z natury — ale staje się jej przeciwieństwem. Jest siłą, poprzez którą natura zwraca się przeciw sobie.

Pragnienie, które ogień reprezentuje i napędza, mieści w sobie dwa podstawowe instynkty: miłość i nienawiść, Erosa i Tanatosa. U Płatonowa są one patologicznie splątane: jeden płynnie przechodzi w drugi, płomień jest jednocześnie miłością i nienawiścią:

To nie ospała, bezsilna, bezkrwista miłość ginących, ale miłość-moc, miłość-płomień, miłość-nadzieja, która wydobyła się z czeluści mroku i zła, przekształci, zmieni, spali świat i duszę człowieka.

Proletariat, syn rozpacz, jest pełen gniewu i ognia zemsty. Ten gniew jest wyższy niż wszelka, niebiańska miłość — tylko on zrodzi królestwo Chrystusa na ziemi (ks. 2, s. 27).

Miłość jest ognista, spala ziemię i człowieka, miłość to gniew, zemsta i bezgraniczna nienawiść: „Nasza nienawiść nie ma granic i nasze siły, zrodzone z płomienia tej nienawiści, też nie mają granic” (ks. 2, s. 29). Ognista nieskończoność to u Płatonowa jednocześnie nieskończoność nienawiści. Bierze ona górę nad miłością — i wznieca ogień zniszczenia. Pisarz najpierw kieruje ją w przeszłość: „Niech w pierwszym porywie naszego ducha przejawia się nasza nienawiść do przeszłości, nasze pragnienie zniszczenia” (ks. 2, s. 57). Ale również przyszłość powinna stać się polem „pracy” nienawiści:

Odkryliśmy religię przyszłości, znaleźliśmy sens ludzkiego życia. Znaleźliśmy boga, w imię którego będzie żyć komunistyczna ludzkość. Ale tego „boga” ludzie nie będą kochać, lecz nienawidzić, i to taką straszną nienawiścią, że zrodzi się z niej sens życia wszystkich (ks. 2, s. 78).

SPALIĆ WSZECHŚWIAT...

Podobny obraz znajdujemy też w opowiadaniu *W pustyni międzygwiazdnej* (*В звездной пустыне*) z 1921 roku:

Nasza dusza — to nienawiść. Ta nienawiść jest tak wielka, że przerośnie i zaleje cały świat.

Na ziemi i na dalekich, niewidocznych planetach stale rosną masy pracujące, które nienawidzą. Bo praca to właśnie nienawiść. Nienawiść to dynamit wszechświata (ks. 1, s. 178).

Platon dopatrywał się w słońcu dobra poprzedzającego wszelki byt. Platonow — „radziecki Platon” — odwraca jego sens, mianując je nienawiścią. W otchłani kosmosu dojrzewa słońce nienawiści, które pragnie zwrócić się ku własnej podstawie — istnieniu — aby „wysadzić je w powietrze”. Nienawiść kryje w sobie najwyższy sens i źródło przyjemności: „nienawiść stanie się dobrem i rozkoszą” (ks. 2, s. 100).

Bezgraniczna nienawiść spala świat. Nie mogą się ostać ani człowiek, ani świat, ani cokolwiek skończonego i ograniczonego. Pragnienie u Platonowa jest autodestrukcyjne — niezmiennie zwraca się ku samemu sobie i ostatecznie spala siebie samo. Pozostaje nie do zaspokojenia, bo podmiot pragnący ulega tu samozniszczeniu, zostaje wchłonięty przez swój hiperobiekt i — podobnie jak wszystko inne — przestaje istnieć. Próba urzeczywistnienia nieskończonego pragnienia oznacza kres podmiotu i kres życia — śmierć.

Samozniszczenie pragnienia może mieć też inny finał — melancholijny. Zostało to opisane w przywoływanym już *Pragnieniu ubogiego*. Przenieśmy się ponownie do utopijnej przyszłości, w której „życie zastygło” (ks. 1, s. 166): zniknęły uczucia, pogrzebano piękno, przyroda przekształciła się w maszynę, a kobiety unicestwiono poprzez porażenie prądem. Został tylko Wielki Jeden — podmiot absolutny, czysta świadomość, megamaszyna, twór kolektywnej ludzkości. Prócz niego przetrwał jeszcze Przeżytek, czyli ostatnie „ja”, błąd w systemie, fałdka na ciele martwego wszechświata niosąca w sobie ostatni przejaw jednostkowego pragnienia, ostatnia istota, której nie wchłonął totalitarny absolut. Tylko krok dzieli go od stanu absolutu równego śmierci cieplnej, która definitywnie zamknie pole możliwych zdarzeń. Gdy Przeżytek się z nim stopi — wszystko stanie się absolutnym jednym i nastąpi „paruzja” absolutnej prawdy będącej absolutną nicością.

Ale Przeżytek nie chce. Czuje, że utożsamienie z absolutną megaiستotą nie zaspokoi jego pragnienia:

Jestem do tego stopnia znikomy i pusty, że mało mi wszechświata i pełnej świadomości prawdy, żeby napęłnić się po brzegi i zakończyć się. [...] Wszystko to jest tylko kroplą wobec mojego pragnienia (ks. 1, s. 171).

Melancholijna dialektyka nieskończonego pragnienia bywa więc przewrotna. Jest też dialektycznie niespełnialna. Wielki Jeden zawiera w swojej świadomości Przeżytką (wciąż jeszcze wyodrębnionego, niewchłoniętego), ale również Przeżytek — na zasadzie symetrii — zawiera w sobie Wielkiego Jednego: „Jest we mnie cała ludzkość wraz z całą jej przyszłością i cały wszechświat ze swoimi tajemnicami, z Wielkim Jednym” (ks. 1, s. 171). Dialektycznie pełna nieskończoność świadomości Wielkiego Jednego staje naprzeciw dialektycznie pustej nieskończoności świadomości Przeżytką. Obie strony unieważniają siebie nawzajem — rozwiązania nie ma.

Na końcu zostają zatem pustka i melancholia. Absolutne pragnienie prowadzi do absolutnej pustki. Absolutne pragnienie to w istocie pragnienie śmierci — to właśnie ono skrycie zarządza twórczością Płatonowa.

ROZSZCZEPIENIE

W jaki sposób działa spalone serce? Co sprawia, że możliwe jest okrucieństwo, którego Płatonow nam nie szczędzi? Co pozwala Płatonowowi wzywać do ludobójstwa czy zniszczenia wszechświata? Dlaczego młody autor jest do tego stopnia bezkompromisowy i bezlitosny?

Możliwą odpowiedzią na powyższe pytania jest fenomen wewnętrznego rozszczepienia. Zwraca na niego uwagę przywoływany już Pododroga w znakomitym tekście *Eunuch duszy*. Tytułowe sformułowanie pochodzi z powieści *Czewengur*. Płatonow przypisał w niej swojemu głównemu bohaterowi Dwanowowi osobliwe rozdwojenie:

A przecież w człowieku przebywa stale taki maleńki widz, zawsze spokojny i opanowany, nie biorący udziału ani w postępach, ani w cierpieniu. Jego obowiązkiem jest obserwować i być świadkiem, jednakże bez prawa wtrącania się do ludzkiego życia. I tak naprawdę nie bardzo wiadomo, po co on w ogóle istnieje. [...] Podczas gdy nieprzytomny Dwanow jechał i szedł, jego świadek widział wszystko, ale ani razu go nie ostrzegł, ani też nie pomógł. Istniał obok Dwanowa, ale Dwanowem nie był. [...]

Był to eunuch duszy ludzkiej, milczący świadek wszelkich zdarzeń⁴¹.

⁴¹ A. Płatonow, *Czewengur*, przeł. I. Maślarczyk, J. Szymak-Reiferowa, Wydawnictwo Łuk, Białystok 1996, s. 88–89.

Ów „maleńki widz w człowieku” świadczy zdaniem Podorogi o wewnętrznym rozszczepieniu bohatera, które właściwe jest także świadomości autorskiej. Eunuch duszy postrzega rzeczywistość, ale jej nie czuje, nie potrafi przeżywać emocji, pozostaje od nich wewnętrznie odseparowany: „nie może odczuwać tego, co widzi”⁴². Doświadcza emocji jedynie na poziomie intelektualnym, afekt automatycznie rodzi w nim dystans. Postrzega siebie samego jako obcego. Nie bierze udziału we własnym życiu, obserwując „samą pustkę, nicość życia”⁴³. Zna nienawiść i miłość, ale widzi w nich uczucia ostateczne, nieograniczone, a przez to nadludzkie. Ludzkie emocje są mu obce, bo przynależą do nieświadomego, archaicznego stanu materii. Z tego też powodu odbiera własne ciało jako coś obcego: „to nie jego ciało”⁴⁴. Nie może przeżyć bólu — zostaje on przez eunucha wyparty, nieodczuty, pominięty. Pozostaje „nie-wcielony, nie-w-ciele”⁴⁵. Jest aseksualnym „okiem poza ciałem”⁴⁶, światłoczułym okiem maszyny, która nie czuje pożądania. Nie ma ciała — a zatem nie dotyczy go tragedia śmierci. Dlatego jest w stanie oglądać akty ludobójstwa i pozostać „spokojnym i opanowanym”. Ludobójstwo jest dla niego zdarzeniem fizycznym, kolejnym przeobrażeniem wewnątrz świata materialnego.

Ów rozszczepiony podmiot Podoroga nazywa „schizopodmiotem” [шизосубъект]⁴⁷. Jest on wirtualnie nieśmiertelny — nie wierzy w istnienie nieśmiertelnej duszy, ale nie wierzy również w istnienie własnego ciała, postrzegając je jako coś przypadkowego, zewnętrznego. Ciało jest zbędne i powinno zostać zniesione nie na rzecz duszy, bo ta nie istnieje, ale na rzecz kolektywnej świadomości oraz wieńczącej ją idei komunizmu. Ta uniwersalna idea to właśnie ogień — materialny i niematerialny zarazem. Rozszczepienie jest eunuchowi na rękę — zostaje zwolniony z odczuwania, nic go nie hamuje i może budować komunizm, nie licząc się z kosztami. Niczego nie czując, może zabijać żywych ludzi, ponieważ ich cielesne, ograniczone istnienia i słaba świadomość są przeciwieństwem logocentrycznego świata idei oraz przeszkodą na drodze do absolutnej władzy i pełni.

Wyraźny przykład rozszczepienia znajdujemy też w opowiadaniu *Markun* z 1920 roku. Tytułowy bohater pragnął skonstruować

⁴² В.А. Подорога, *Мимесис...*, s. 271.

⁴³ Tamże, s. 270.

⁴⁴ Tamże, s. 276.

⁴⁵ Tamże, s. 277.

⁴⁶ Tamże, s. 268.

⁴⁷ Tamże, s. 276.

maszynę, która będzie umiała wykorzystywać energię wszechświata, a tym samym wyzwoli ludzkość z konieczności jakiegokolwiek pracy. To już wiemy — zwróćmy uwagę na coś innego. Otóż Markun wyznaje, że kocha ludzkość albo ludzi nieobecnych, nie potrafi natomiast kochać bliskich: „Dlaczego kochamy i żałujemy tych, którzy są daleko, umarłych, śpiących. Dlaczego żywy i bliski nam człowiek jest nam obcy” (ks. 1, s. 143). Dalej zaś Płatonow przypisuje swojemu bohaterowi rzecz następującą:

[Markun — M.M.] przypomniał sobie jak niedawno zepchnął ze stołu malutkiego brata, który teraz rzuca się we śnie ze strachu. Od tamtej pory brat milczał, unikał go i chował się na widok nagłego, nieumyślnego ruchu jego ręki, myśląc, że znowu będzie bity (ks. 1, s. 144).

Markun zrzucił ze stołu braciszka, bo jest on namacalnym, realnym, ograniczonym życiem. Budzi uczucia, których bohater Płatonowa się lęka. Bliskość konfrontuje nas z naszą skończonością, jest żywym zaprzeczeniem widmowej ludzkości oraz „dalekiego” absolutu. Brat w odróżnieniu od eunucha duszy posiada ciało — jest przede wszystkim ciałem. I podpowiada, że eunuch też ma ciało, tylko to wypiera.

Autodestrukcyjny charakter rozszczepienia u Płatonowa wynika stąd, że świadomość, którą pisarz przeciwstawia ciału i materii, pozostaje zakorzeniona w owej materii, wcielona. Rozszczepiony człowiek występuje przeciwko samemu sobie, wymazuje sam siebie. Usiłuje zrzucić z siebie własne ciało, traktując je jak ubranie, chociaż w rzeczywistości nie ma niczego poza owym ciałem. Wymazywanie to samobójstwo.

Ale Płatonow nie wierzy w śmierć. Bo z punktu widzenia sfery idei — wirtualnej nieśmiertelności — śmierci nie ma. Śmiertelne jest tylko moje „ja” — dlatego należy je przekroczyć. Eunuch duszy utożsamiający się z ponadosobową i nieskończoną, a zatem również „nieśmiertelną” świadomością, nie uznaje śmierci. Ludobójstwo jest konsekwencją nieśmiertelności, bo przestaje cokolwiek znaczyć. Umieramy po raz ostatni. Potem — po końcu czasu, w *Czewengurze* — już nie umrzemy. Różnica między śmiercią a nieśmiertelnością zostanie zatarta. Trzeba tylko przekroczyć własne człowieczeństwo i stać się maszyną. Trzeba spalić samego siebie.

„Ja — to wszyscy” (ks. 2, s. 51) — pisał Płatonow. Nigdy nie umrę, bo nie istnieję.

Podobnie przedstawia to w książce *Apokalipsa codzienności* Olga Miejerzon. Główna teza autorki: Płatonow stosuje w swojej twór-

czości chwyt „nieudziwnienia” [*неостранение*] — w opozycji do opisanego przez Wiktora Szkłowskiego chwytu „udziwnienia”, uniezwyklenia [*остранение*]. Nieudziwnienie ma polegać na przedstawianiu tego, co niezwykle, niecodzienne — a zatem również zjawisk potwornych, wypaczonych, niszczycielskich — jako czegoś zwykłego, powszedniego, codziennego. W tej perspektywie ludobójstwo, mordowanie domniemanych wrogów proletariatu czy radykalne plany przeobrażenia świata, stają się czymś normalnym i dopuszczalnym. Przestajemy się im dziwić, akceptujemy je. W ową grę zostaje niepostrzeżenie wciągnięty również czytelnik, na pozór pozostający jedynie obserwatorem owego świata na opak, a w istocie niepostrzeżenie stający się jego uczestnikiem. Skutkuje to „rozciągnięciem na czytelnika odpowiedzialności za to, co dokonuje się w utworze”⁴⁸. Opisany przez Podorogę mechanizm optyczny nabiera u Miejerason znaczenia moralnego. Sprawia, że nie-czujemy, gdy nie czują bohaterowie, nie-współczujemy im — następuje amputacja uczuć, czyli rozszczepienie. Prawdziwe piekło ma miejsce nie wtedy, gdy pojmujemy je jako coś przerażającego, czyli jako „piekło” właśnie, ale właśnie wtedy, gdy zaczynamy traktować je jako coś normalnego i przestajemy się mu dziwić. Miejerason uważa ponadto, że Płatonow

rozwija bardzo złożoną i silną strategię nieudziwniania śmierci, dążąc do tego, by jego czytelnik, podobnie jak bohater, pojął ją jako zwykłe wydarzenie, coś, co powinno się wydarzyć, podczas gdy poza światem Płatonowa uznalibyśmy ją za coś wstrząsającego⁴⁹.

Śmierć staje się niewidzialna, znika. Razem z nią zaciera się także różnica między życiem a śmiercią — obie strony przestają być od siebie odróżnialne. Współtworzą martwo-żywą nieśmiertelność.

ŚWIATŁO

Pora zadać ważne i kłopotliwe dla Płatonowa pytanie: czy światło będące warunkiem wszelkiej widzialności samo widzi? Mam wrażenie, że nie. Światło to fala elektromagnetyczna, a zatem forma materii. To banalne i na pierwszy rzut oka nieuprawnione w kontekście metaforycznego charakteru tego terminu spostrzeżenie zawiera w sobie

⁴⁸ О. Меерсон, *Апокалипсис в быту. Поэтика неостранения у Андрея Платонова*, Гранат, Москва 2016, s. 35.

⁴⁹ Tamże, s. 175–176.

jednak bardzo ważną konsekwencję — kryje się tu źródło utopizmu Płatonowa, pewna podstawowa sprzeczność. Otóż materia, która miała zostać przezwyciężona, zatacza tu koło — o średnicy równej średnicy wszechświata — i powraca do samej siebie: do materii jako takiej. Metafora światła/ognia od początku ciążyła u pisarza ku swojej materialnej podstawie, bo docelowo jej metaforyczność miała zostać zniesiona przez realne, zakorzenione w materii działanie oraz materię samą: „Rozumiemy historię jako drogę od abstrakcji do konkretnego, od idealnego do realnego, od metafizyki do fizyki” (ks. 2, s. 162). Światło nie może więc mieć u Płatonowa żadnej innej ontologicznej podstawy — materia i świadomość mają stać się u kresu tym samym. W ostatnim kroku poznania światło oświeca samo siebie — następuje samozniesienie metafory i w rezultacie otrzymujemy światło jako takie. Światło i ogień są zatem niewidome, ślepe. Światło czyni niewidzialnym wszystko, co nie jest nim samym. Możemy tylko w nieskończoność stwierdzać tożsamość bytu z sobą samym poprzez ruch światła odbijającego się od owego bytu jak od lustra. „Prawda — to realna rzecz” (ks. 2, s. 164) — czytamy. Byt jest światłem, a światło bytem. Metafizyka Płatonowa wyczerpuje się w prostej zasadzie tożsamości: $A = A$, byt = byt.

Młody pisarz nie dostrzega możliwych pól manewru. Materię postrzega mechanistycznie, odmawia jej zdolności do samoorganizacji, witalności. Nie przeczuwa też istnienia rozróżnienia, które Martin Heidegger wkrótce nazwie „różnicą ontologiczną”, polegającą na odrębności bytu i bycia. Bycie jest czymś zupełnie innym niż byt, wymyka się światłu, kryje się poza jego zasięgiem, jest pustą przestrzenią, w której światło może się dopiero zjawić. Dla Płatonowa wszystko to pozostaje niewidzialne.

U kresu wyczerpuje się również i staje w miejscu czas. Byt kamienieje. Sięgnijmy raz jeszcze po *Pragnienie ubogiego*. Na końcu czasu zostaje Wielki Jeden — absolutna istota mieszcząca w sobie wszystko i wszystkich, równa bytowi jako takiemu oraz ostatnie na świecie pojedyncze, niewchłonięte „ja”, Przeżytek. Koniec czasu nastąpi za chwilę: „Mój koniec jest bliski, a wtedy świadomość [Jednego] osiągnie spokój i będzie tak, jak gdyby nie istniała, jak gdyby była tylko pusta studnia bez dna” (ks. 1, s. 171).

Pusta studnia bez dna — to właśnie poszukiwana pełnia, stan ostateczny. W jej wnętrzu wszystko znika, a czas przestaje płynąć. Nic już więcej nie ma, bo wszystko się w niej zawiera. Nic nie można zrobić, bo wszystko zostało już zrobione. Nic nie można pomyśleć, bo pomyślano już wszystko. Język, będący możliwością różnicowania i nazy-

wania, znika. Nie można nawet umrzeć, bo jest się nieśmiertelnym. Nie można też żyć, bo życie niczym nie różni się od śmierci. Śmierć i nieśmiertelność są tym samym.

Absolutny byt doznaje inflacji — pozbywa się ciężaru istnienia, sensu oraz prawdy o samym sobie i zamienia w nicość. Jest wszystkim, a jednocześnie niczym.

Ogień — metafora absolutu — jest zatem ślepy. Istnieje o tyle, o ile przekształca. Inne w To Samo, byt w popiół. Niczego nie czuje. Pozostaje rozszczępiony podobnie jak eunuch duszy. Ostatecznie musi zwrócić się ku sobie — spłonąć i zgasnąć.

Niewidzialność — paradoksalnie — staje się kluczem do Płatonowa. Paradoksalnie, bo pisarz ogłosił przecież rewolucję ognia i światła, czyli absolutnej widzialności. Okazuje się, że światło nie tylko rozświetla i sprawia, że widzimy, ale również skrywa. Oślepia samo siebie.

Świadczy o tym sygnalizowana już wcześniej nienawiść młodego Płatonowa do tajemnicy, czyli tego, co wymyka się światłu i rozumowi — jest niewidzialne. Wszelkie tajemnice należało unicestwić: „Nadchodzące życie ludzkości będzie kampanią przeciw Tajemnicy w celu wywalczenia Prawdy” (ks. 2, s. 100). W świecie nie mogło pozostać nic, na czym nie spoczęło światło.

Światło, którego pragnął Płatonow, to światło apokalipsy. Słowo to źródłowo (hebrajskie *gala* i jej grecki odpowiednik *apokaluptō*) oznacza odsłonięcie, odkrycie, objawienie. Apokalipsa obiecuje odsłonić absolutną prawdę. Jacques Derrida przekonująco dowodził, że stoi za nią to samo pragnienie obecności, które zarządza poszukującą ostatecznego źródła i podstawy metafizyką. Apokalipsa to światło prawdy i pełni: „każdą eschatologię apokaliptyczną obiecuje się w imię światła, widzenia i wizji, a także światła światła, światła jaśniejszego niż wszystkie te, które czyni ono możliwym”⁵⁰. Apokalipsa Płatonowa jest wyrazem tego właśnie radioaktywnego pragnienia. Oznacza ona jednocześnie koniec świata, który nie może ostać się w swojej skończoności wobec nieskończonej prawdy. Światło apokalipsy wznieca totalny pożar, który spala świat. Ginie w niej — niczym na powierzchni słońca — wszystko, co żywe. Derrida: „Prawda sama jest końcem, miejscem docelowym i to, że prawda odsłania się, stanowi nadejście końca”⁵¹. Prawda absolutna jest katastrofą świata. Pełnia to zagłada.

⁵⁰ J. Derrida, *O apokalipsie*, przeł. I. Boruszkowska, K. Wojtasik, Wydawnictwo Eperons-Ostrogi, Kraków 2024, s. 75.

⁵¹ Tamże, s. 82.

Na drodze absolutnego ognia nie może przetrwać nic innego niż on sam. Ostatecznie ogień spala sam siebie. Absolut zapada się pod własnym ciężarem. Byt przemienia się w popiół. Popęd śmierci uśmierca sam siebie. Oto autodestrukcyjny finał utopii Płatonowa.

WODA

W kolejnych latach ogień w tekstach Płatonowa stopniowo gasł — jeśli oczywiście może być mowa o jakiegokolwiek przyszłości, skoro życie zostało rozszczerzone i spalone. Wydarzeniem, które zapoczątkowało długi i meandryczny proces wygaszania wznieconego pożaru, była klęska głodu na rosyjskim Powołżu w 1921 roku. Jej przyczynami były susza, wyniszczenie kraju podczas wojny domowej oraz polityka władz radzieckich, które masowo konfiskowały u rolników zboże. Wedle szacunków podawanych przez Annę Applebaum głód dotknął około 33,5 miliona ludzi, ofiar śmiertelnych było od 2 do 5 milionów⁵². Katastrofa ta wstrząsnęła Płatonowem. Odpowiedzialnością za nią pisarz obarczył „przyrodę” oraz „kontrrewolucyjny”⁵³ klimat, które po raz kolejny miały objawić „wrogie” oblicze. Zlekceważył natomiast fakt, że sama susza nie wywołałaby masowego głodu, ponieważ chłopci na tych terenach zawsze gromadzili zapasy zboża na czas nieurodzaju. Tym razem wszelkie zapasy były jednak rekwirowane przez władze.

Klęska odmieniła publicystykę Płatonowa. Młody pisarz nie pisał już o konieczności „przeobrażenia” czy też „zniszczenia” wszechświata, ale o pracy u podstaw, którą należy wykonać w celu zapobieżenia podobnym kryzysom w przyszłości. Jego teksty z 1922 roku i kolejnych lat stopniowo wyzbywały się wszechobejmującej perspektywy, traciły utopijny rozmach na rzecz bardziej realistycznych propozycji o ograniczonym zakresie. Również liczba i częstotliwość publikowanych artykułów zdecydowanie zmniejszyły się.

„Komunizm — to realizacja konkretnych zadań” (ks. 2, s. 278) — pisał teraz. Te zadania to: budowa infrastruktury nawadniającej pola uprawne, melioracja i elektryfikacja. Płatonow występował z rozmaitymi projektami, opierając się mniej czy bardziej na naukach tech-

⁵² A. Applebaum, *Czerwony głód*, przeł. B. Gadomska, W. Gadomska, Agora, Warszawa 2018, s. 94.

⁵³ Е. В. Антонова, *Воронежский период...*, s. 561.

nicznych, podając rzeczowe argumenty, a nawet sporządzając szkicowe kosztorysy. Zaangażował się zresztą w owe działania osobiście, pracując jako hydrolog i meliorator.

Należy przeprowadzić „rekonstrukcję planety dla sprawniejszego rolnictwa i zdrowego życia” (ks. 2, s. 248) — ale już nie ogniem, lecz melioracją — „nauką przyszłości” (ks. 2, s. 248). Ogień zostaje zastąpiony wodą. Palenie — nawadnianiem: „woda to podstawa socjalizmu” (ks. 2, s. 254). Efekty pojawiły się dość szybko: „Nie bacząc na bardzo późne zasadzenie, piaszczyste grunty i suchą pogodę, dzięki obfitemu podlewaniu pomidory i kapusta szybko urosły” (ks. 2, s. 230). Należy docenić owe warzywa, mając na uwadze nie tylko brak deszczu, ale przede wszystkim wcześniejszy niszczycielski szal. Jeszcze niedawno autor się nie zajmował podobnymi drobiazgami. Czytelnik może poczuć ulgę.

Elektryfikacja zaś ma zapewnić równomierną i sprawiedliwą dystrybucję energii, a także zwiększenie efektywności przemysłu oraz rolnictwa. Czysty pragmatyzm.

Także w tych późniejszych tekstach zjawiają się niekiedy wątki utopijne, ale jest ich mniej, a ich zasięg — wciąż fantastyczny — nie może się jednak równać z wcześniejszym. Ton również staje się mniej wojowniczy. Przykładem wizjonerskiego pomysłu, który miał przynieść wymierne korzyści, był postulat „ulepszenia klimatu Wschodniej Syberii” (ks. 2, s. 306). Zdaniem Płatonowa należało w tym celu przekierować ciepłe i suche masy powietrza znad Pustyni Gobi na Syberię, a chłodne i wilgotne masy powietrza syberyjskiego zwrócić w przeciwnym kierunku. Dzięki temu udałoby się wytworzyć na Syberii klimat „umiarkowany, zachodnioeuropejski, mniej więcej taki jak w Niemczech” (ks. 2, s. 308), a zarazem sprawić, że na Gobi zjawilyby się opady deszczu. W jaki sposób „wyregulować” wskazane prądy powietrzne? Trzeba skorygować kształt powierzchni ziemi: za pomocą środków wybuchowych otworzyć kanały powietrzne w górach oddzielających Syberię od stepów i pustyń Azji Centralnej oraz Pacyfiku. Płatonow podaje nawet „przybliżony koszt” owych prac: „żeby rozmrozić wschodnią część Syberii potrzeba dwa miliardy rubli w złocie” (ks. 2, s. 307). Warto wydać te pieniądze, przekonywał, bo perspektywy są wspaniałe: „Rozmrożona Syberia! Ciepły kraj na brzegu Oceanu Lodowatego! Powinno się to stać hasłem Związku Radzickiego” (ks. 2, s. 308).

POPIOŁY

Ogień rewolucji gasł, wyczerpywał się jego potencjał „antydepresyjny”⁵⁴, jak określił to Hans Günther. Autodestrukcyjne pragnienie wypaliło się. Rozżarzone słońce powoli zastępował świecący odbitym blaskiem księżyc. Wraz z jego chłodnym światłem do wnętrza wpełzała melancholia. Księżyc oświecił to, co dotąd pozostawało niewidzialne. Pozbawiona świadomości materia leżała odłogiem. Śmierć urealniła się. Istnienie rozszczępiło się na spustoszony byt i osierocone bycie.

W opowiadaniu *Potomkowie słońca* znajdujemy ponury obraz spełnionej utopii. Życie zniknęło, przyroda została zabita, ziemia stała się pustynią, została tylko osmotniona świadomość. I ostatnie zadanie do wykonania — osiągnięcie nieśmiertelności: „Pracuję nad nieśmiertelnością i stworzę nieśmiertelność wcześniej niż umrę, a zatem nie umrę” (ks. 1, s. 227). Znamy już wynik. Poszukiwana „nieśmiertelność” będzie w istocie nieśmiertelnością samej śmierci. Wpadniemy do „pustej studni bez dna”.

„Radziecki Platon” marzył o pełni — świetlistej świadomości stopionej w jedno z bytem. Absolutnie bez żadnego braku, skazy. Gotów był w jego imię wymordować ludzi, zniszczyć wszechświat, a także poświęcić samego siebie. Droga do ideału wiodła przez śmierć. Życie było jego zaprzeczeniem, a materia przeszkodą — należało je spalić.

W chwilach trzeźwości Płatonow zdawał się dostrzegać autodestrukcyjny charakter maksymalistycznych dążeń. W artykule *O naszej religii* z września 1920 roku pisał na przykład: „Każdy człowiek żyje tylko malutkim kawałeczkiem życia; pełne, doskonałe życie jest niemożliwe, ono natychmiast spala duszę” (ks. 2, s. 75). Przed apokaliptyczną pełnią należy się bronić. Absolut to czysty ogień bez początku i końca, w którym miłość przestaje się różnić od nienawiści, a życie od śmierci.

Postulowana przemiana świata doprowadziła Płatonowa do punktu wyjścia dialektycznie „wzbogaconego” o popiół nagromadzony z tego, co zostało zniszczone. Despotyczna megamaszyna spustoszyła świat, pozostawiając po sobie właśnie popiół. Ów popiół osiadł we wnętrzu pisarza — pozostał jednak niewidzialny.

„Im bardziej pragnie wysokości i jasności, z tym większą potęgą jego korzenie dążą w dół, w ziemię, w ciemną głąb — w zło”⁵⁵. Te sło-

⁵⁴ H. Günther, *Revolution und Melancholie: Andrej Platonows Prosa der 1920er Jahre*, Frank & Timme, Berlin 2020, s. 13.

⁵⁵ F. Nietzsche, *Tak mówił Zaratustra...*, s. 42.

SPALIĆ WSZECHŚWIAT...

wa Zaratustry Nietzschego porównujące człowieka do drzewa, pasują także do utopii Płatonowa. Zło pozostawało dla rosyjskiego pisarza podobnie niewidzialne jak popiół. Czytaliśmy, że zło jest dobrem, a nienawiść miłością. Wszystko się pomieszało i stało nierozróżnialnym. Niewidzialne zło odkładało się w niewidzialnym popiele. Nie dostrzegamy jego samego, tylko osad, resztkę, cień. Próżnię nieistnienia.

Nieobecność, ulatnianie się zła sugerują, że mamy tu do czynienia ze złem radykalnym, wykraczającym poza horyzont klasycznej aksjologii. Jest to zło, które wymyka się pojmowaniu, nie chce się dać złapać. Jest raczej niczym niż czymś. A zarazem — pali. Oto kolejna — ukryta na dnie, niewidzialna — warstwa metafory ognia.

Wokół krzepło totalitarne państwo. Konfrontacja utopii z rzeczywistością okaże się dla Płatonowa gorzkim doświadczeniem. Pisarz stanie się ofiarą systemu, który sam współtworzył. Śmierć zagłodzonych chłopów, śmierć „burżujów” i śmierć walczących z nimi rewolucyjnych fanatyków przyniosła w rezultacie tylko siebie samą: śmierć. Zamiast oddać śmierć, tylko ją pomnożyła. Przywołajmy raz jeszcze *Potomków słońca*:

Jestem stróżem i kronikarzem opustoszałej kuli ziemskiej. [...] Przeżyłem wielką epokę myśli, pracy i zagłady, i nie ostało się we mnie nic prócz jasnowidzącej świadomości, a serce moje niczego już nie czuje, tylko pompuje krew (ks. 1, s. 223–225).

Czas dobiegł końca. Pragnienia wygasły, ciało jest puste. Pisarz od początku niesie w swoim rozszczepionym wnętrzu cień śmierci, która z właściwą sobie ekonomią będzie go drążyć aż po kres. Będzie żył i tworzył w czasie po końcu czasu — czasie martwym.

Zostały popioły. Spalony wszechświat, spalona ziemia, spalona ludzkość. Spalony on sam — Andriej Płatonow. Pisarz, który u zarania spalił sam siebie. Pisarz ze spopielonym sercem.

Badanie zostało sfinansowane ze środków Priorytetowego Obszaru Badawczego Heritage w ramach programu „Inicjatywa Doskonałości — Uczelnia Badawcza” w Uniwersytecie Jagiellońskim.
This research was funded by the Priority Research Area Heritage under the program Excellence Initiative — Research University at the Jagiellonian University in Krakow.

REFERENCES

- Agamben, Giorgio. *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*. Transl. Salwa, Mateusz. Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008.
- Aleynikov, Oleg. "Stat'i A. Platonova v zadonskoy gazete 'Svobodnyy pakhar'". *Strana filosofov Andreya Platonova: problemy tvorchestva*. T. 6. Korniyenko, Natal'ya (ed.). Moskva: IMLI im. A.M. Gor'kogo RAN, 2005: 473–482 [Алейников, Олег. "Статьи А. Платонова в задонской газете 'Свободный пахарь'". "Страна философов" Андрея Платонова: проблемы творчества. Т. 6. Корниенко, Наталья (ed.). Москва: ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, 2005: 473–482].
- Antonova, Yelena. *Voronezhskiy period zhizni i tvorchestva A.P. Platonova: biografiya, tekstologiya, poetika*. Moskva: IMLI im. A.M. Gor'kogo RAN, 2016 [Антонова, Елена. *Воронежский период жизни и творчества А.П. Платонова: биография, текстология, поэтика*. Москва: ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, 2016].
- Applebaum, Anna. *Czerwony głód*. Transl. Gadomska, Barbara, Gadomska, Wanda. Warszawa: Agora, 2018.
- Babel, Izaak. *Utwory wybrane*. Transl. Binom, Mieczysław. et al. Warszawa: Czytelnik, 1974.
- Chalmayev, Viktor. *Andrey Platonov: K sokrovennomu cheloveku*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1989 [Чалмаев, Виктор. *Андрей Платонов: К сокровенному человеку*. Москва: Советский писатель, 1989].
- Derrida, Jacques. *O apokalipsie*. Transl. Boruszkowska, Iwona, Wojtasik, Krzysztof. Kraków: Wydawnictwo Eperons-Ostrogi, 2024.
- Fiodorow, Nikolaj. *Filozofia wspólnego czynu*. Transl. Wodziński, Cezary, Milczarek, Michał. Kęty: Wydawnictwo Marek Derewiecki, 2012.
- Geller, Mikhail. *Andrey Platonov v poiskakh schast'ya*. Paris: YMCA-PRESS, 1982 [Геллер, Михаил. *Андрей Платонов в поисках счастья*. Paris: YMCA-PRESS, 1982].
- Günther, Hans. *Revolution und Melancholie: Andrej Platonovs Prosa der 1920er Jahre*. Berlin: Frank & Timme, 2020.
- Kulikova, Yelena. *Interpretatsiya tvorchestva Andreya Platonova v sovremennot angloyazychnom literaturovedenii*. Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyy universitet pečati imeni Ivana Fedorova, 2013 [Куликова, Елена. *Интерпретация творчества Андрея Платонова в современном англоязычном литературоведении*. Москва: Московский государственный университет печати имени Ивана Федорова, 2013].
- Madej-Cetnarowska, Monika. *Myśl Nikolaja Fiodorowa w literaturze dziewiętnastego i dwudziestego wieku*. Nowy Sącz: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa, 2013.
- Makarkin, Aleksey. "Andrey Platonov i yego sovremenniki v revolyutsii i posle neye. Ot radikalizma k umerennosti." *Razmyshlyaya o Platonove*. Nikol'skiy, Sergey (ed.). Moskva: GOLOS, 2019: 135–154 [Макаркин, Алексей. "Андрей Платонов и его современники в революции и после нее. От радикализма к умеренности." *Размышляя о Платонове*. Никольский, Сергей (ed.). Москва: ГОЛОС, 2019: 135–154].
- Meyerson, Olga. *Apokalipsis v bytu. Poetika neostraneniya u Andreya Platonova*. Moskva: GRANAT, 2016 [Меерсон, Ольга. *Апокалипсис в быту. Поэтика неостранения у Андрея Платонова*. Москва: ГРАНАТ, 2016].

- Milczarek, Michał. "Utopie nieśmiertelności. Nikołaj Fiodorow i Wasilij Rozanow." *Przegląd Rusycystyczny*, 2020, no. 3 (171): 142–156.
- Nietzsche, Friedrich. *Tak mówił Zaratustra*. Transl. Sowinski, Grzegorz. Kraków: Wydawnictwo Zielona Sowa, 2005.
- Nonaka, Susumu. *Sokrovennyye tropy: poetika stilya Andreye Platonova*. Belgrad: Logos, 2019 [Нонака, Сусуму. *Сокровенные тропы: поэтика стиля Андрея Платонова*. Белград: Логос, 2019].
- Ochniak, Magdalena. *Słowa-klucze w prozie Andrieja Platonowa (aspekt interpretacyjny i translologiczny)*. Kraków: Collegium Columbinum, 2013.
- Pietrzycka-Bohosiewicz, Krystyna. "Opętani idea.' Motywy filozofii 'wspólnego czynu' Mikołaja Fiodorowa w prozie Andrzeja Platonowa." *Roczniki Humanistyczne*. 1987, vol. XXXV, no. 7: 103–119.
- Platonov, Andrey. *Sochineniya. Nauchnoye izdaniye*. Tom I. Kniga 1–2. Moskva: IMLI im. A.M. Gor'kogo RAN, 2004 [Платонов, Андрей. *Сочинения. Научное издание*. Том I. Книга 1–2. Москва: ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, 2004].
- Platonov, Andrey. *Zapisnyye knizhki. Materialy k biografii*, Moskva: IMLI im. A.M. Gor'kogo RAN, 2006 [Платонов, Андрей. *Записные книжки. Материалы к биографии*. Москва: ИМЛИ им. А.М. Горького РАН, 2006].
- Platonow, Andriej. *Czewengur*. Transl. Maślarz, Ireneusz, and Szymak-Reiferowa, Jadwiga. Białystok: Wydawnictwo Łuk, 1996.
- Podoroga, Valeriy. *Mimesis. Materialy po analiticheskoy antropologii literatury v dvukh tomakh*. Tom 2. Chast' 1. Moskva: Kul'turnaya revolyutsiya, 2011 [Подорога, Валерий. *Мимесис. Материалы по аналитической антропологии литературы в двух томах*. Том 2. Часть 1. Москва: Культурная революция, 2011].
- Pomorski, Adam. *Duchowy proletariusz*. Warszawa: OPEN, 1996.
- Rozanov, Vasilii. *V mire neyasnogo i nereshennogo*. Moskva: Respublika, 1995 [Розанов, Василий. *В мире неясного и нерешенного*. Москва: Республика, 1995].
- Rozanov, Vasilii. *Vozrozhdayushchiysya Yegipet*. Moskva: Respublika, 2002 [Розанов, Василий. *Возрождающийся Египет*. Москва: Республика, 2002].
- Seifrid, Thomas. *Uncertainties of Spirit*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Semenova, Svetlana. *Metafizika russkoy literatury*. T. 2. Moskva: Izdatel'skiy dom 'PoRog,' 2004 [Семенова, Светлана. *Метафизика русской литературы*. Т. 2. Москва: Издательский дом 'ПоРог,' 2004].
- Teskey, Ayleen. *Platonov and Fyodorov: the influence of Christian philosophy on a Soviet writer*. Amersham: Avebury, 1982.
- Varlamov, Aleksey. *Andrey Platonov*. Moskva: Molodaya gvardiya, 2011 [Варламов, Алексей. *Андрей Платонов*. Москва: Молодая гвардия, 2011].
- Vasil'yev, Vladimir. *Andrey Platonov. Ocherk zhizni i tvorchestva*. Moskva: Sovremennik, 1982 [Васильев, Владимир. *Андрей Платонов. Очерк жизни и творчества*. Москва: Современник, 1982].
- Yevlampiyev, Igor'. "Naslednik velikikh traditsiy. Mirovozzreniye Andreye Platonova v kontekste russkoy i zapadnoy filosofii XIX — nachala XX veka." *Andrey Platonov. Filosofskoye delo: sbornik nauchnykh statey*. Varava, Vladimir, Nikol'skiy, Sergey (eds.). Voronezh: Voronezhskiy gosudarstvennyy universitet, 2014: 124–168 [Евлампиев, Игорь. "Наследник великих традиций. Мировоззрение Андрея Платонова в контексте русской и западной философии XIX — начала XX века." *Андрей Платонов. Философское дело: сборник научных статей*. Варава, Владимир, Никольский, Сергей (ed.). Воронеж: Воронежский государственный университет, 2014: 124–168].

GRZEGORZ OJCEWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5909-270X>

Szczytno

GAJTO GAZDANOW O NIKOŁAJU GOGOLU: DWA TEKSTY, DWIE WIZJE, JEDEN FINAŁ

GAITO GAZDANOV ON NIKOLAI GOGOL: TWO TEXTS, TWO VISIONS, ONE FINAL

The author analyses two articles by Gaito Gazdanov (1903–1971) in which he attempted to assess the life and creative output of Nikolai Gogol (1809–1852). The first text was written in 1929, while the second one was created in 1960. There is a 31 year-long gap between them, which created several opportunities for the Russian first wave migrant to look at the biography of the author of *Dead Souls* from various perspectives. While in his 1929 article Gazdanov highlighted the fantasy aspect of Gogol's word art as a highly original feature which distinguishes him significantly from writers who focused on social issues, such as Victor Hugo (1802–1885), Émile Zola (1840–1902), Nikolai Nekrasov (1821–1878) or Ivan Turgenev (1818–1883), in his 1960 essay the author of *Night Roads* exposed the existential approach in the process of interpretation of Gogol's works and emphasised the existence of multiple crucial contradictions in him as a human being and in his works, where – in his last years of life — didactics and a prophetic approach were voiced and visible especially in *Selected Passages from Correspondence with My Friends* (1947). At that time Gazdanov negated the meaning and value of Gogol's preaching and mentoring practices, however, at the end of his creative life he himself started to write texts with educational and remedial message of literature. The researcher points out the fact that Gazdanov's existential point of view of Gogol ties him closely to Vasily Rozanov (1856–1919) and to Lev Shestov (1866–1938), which on one hand, visibly lowers the originality of the concepts of the author of *The Spectre of Alexander Wolf*, but, on the other hand, it solidifies his insight into the best Russian tradition of existential approach to word art.

Keywords: Russian fantasy literature, Russian epigraphy, Gogol's madness, creative revolution, existential interpretation

Bez większego ryzyka pomyłki można powiedzieć, że recepcja twórczości Gajto Gazdanowa w XXI wieku zarówno w Rosji, jak i poza jej granicami, w tym także w Polsce, znajduje się wciąż na etapie rozpoznawczym i winę za ten stan ponosi przede wszystkim historia. W ZSRR, podobnie jak w zniewolonej przez Kreml Polsce, nie drukowano przecież tekstów opiniotwórczych pisarzy emigracyjnych, skazanych przez Stalina na zapomnienie, do tego jawnie nastawionych przeciwko Sowietom i współpracujących ze „zgniłym Zachodem”, np. — jak Gazdanow — w rozgłośni radiowej „Swoboda”. Dopiero

procesy związane z upadkiem komunizmu w Rosji spowodowały odwrócenie tej politycznej tendencji i umożliwiły powrót na stronie historii literatury rosyjskiej oraz światowej utworów pisarzy emigracyjnych, chociaż w dalszym ciągu nie szybko i nie wszystkich. Można więc mówić o swego rodzaju ponownych narodzinach i tych pisarzy, i Gazdanowa, zarówno w ojczyźnie¹, jak i poza nią², również w naszym kraju³.

Na tym wstępnym etapie coś już jednak istotnego zrobiono w dziedzinie eksploracji życia i twórczości Gazdanowa. W jego ojczyźnie wydano na przykład w 2009 roku pięciotomowy zbiór dzieł⁴, a wcześniej — trzytomowy⁵, chociaż, jak przekonuje życie, badacze od czasu do czasu odkrywają nieznane wcześniej teksty autora *Wieczoru u Claire* (*Вечер у Клэр*, 1929), tak więc w dalszej perspektywie pojawia się być może addenda do wspomnianego wydania z najobszerniejszej jak dotąd edycji z 2009 roku. W Rosji powstało międzynarodowe stowarzyszenie sympatyków twórczości Gazdanowa, jemu

¹ Zob. np.: materiały z konferencji naukowej poświęconej Gajto Gazdanowowi: М. Васильева (red.), *Возвращение Гайто Газданова: научная конференция, посвящённая 95-летию со дня рождения, 4–5 декабря 1998 г.*, Русский путь, Москва 2000; Ю. Матвеева, „Парижане” и „новые”: к вопросу взаимоотношений двух ‘Волн’ русской эмиграции (по материалам переписки Г. Газданова, Л. Ржевского и Г. Хомякова), w: О. Блашкив, Р. Мних (ред.), *Феномен русской эмиграции: коллективная монография*, Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego. Stowarzyszenie, Siedlce 2004, s. 153–166; Т. Красавченко, М. Васильева, *Гайто Газданов и „незамеченное поколение”: писатель на пересечении традиций и культур*, сборник научных трудов, Ф. Хадонова (red.), ИНИОН РАН, Москва 2005; С. Федякин, „Инфернальный” Гоголь в русском сознании — от Мусоргского до Набокова, w: *Пятые Гоголевские чтения. Н.В. Гоголь и русское зарубежье*, сборник докладов под общей ред. В. Викуловой, Москва 2006, <https://www.domgogolya.ru/science/researches/1557/> (26.12.2023); Ю. Боров (ред.) и др., *Гайто Газданов в контексте русской и западноевропейских литератур*, ИМЛИ РАН, Москва 2008; Р. Гагкуев (ред.), *Русское зарубежье, Великие отечественники. 100 судеб русской эмиграции в XX веке*, Яузакаталог, Москва 2018.

² Zob. np. L. Dienes, *Russian literature in exile: the life and work of Gajto Gazdanov*, Verlag Otto Sagner, München 1982.

³ Zob. np. J. Strzałka, *Powrót Gazdanowa*, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/413-powrot-gazdanowa.html> (30.12.2023).

⁴ Г. Газданов, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 3, *Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Масонские доклады*, Эллис Лак, Москва 2009.

⁵ Г. Газданов, *Собрание сочинений в трёх томах*, Согласие, Москва 1996.

samemu poświęca się coraz więcej opracowań: od drobnych refleksji do rozbudowanych problemowo monografii⁶.

W Polsce największym zainteresowaniem uczonych cieszy się powieść *Nocne drogi* (*Ночные дороги*, 1941), w której autorzy doszukują się na przykład tendencji modernistycznych⁷ czy sensów egzystencjalnych⁸ i charakteryzują społeczne „dno” Paryża⁹. Przedmiotem badawczych dociekań stały się też opowiadania Gazdanowa i wybrane motywy, jak chociażby motyw zemsty oraz mściciela¹⁰, a także niektóre kategorie poetyki, że wymienię przykładowo czas¹¹ bądź świat przedstawiony¹². Ważne dla polskich rusycystów są również inspiracje filozoficzne Gazdanowa¹³ czy problematyka suicydo-

⁶ Zob. np. С. Кабалоти, *Поэтика прозы Гайто Газданова 20–30-х годов*, Петербургский писатель, Санкт-Петербург: 1998; Н. Цховребов, *Гайто Газданов. Жизнь и творчество*, Ир, Владикавказ 2003; С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе*, ИД Петрополис, Санкт-Петербург 2011; С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья*, „Русская литература” 2003, nr 4, s. 52–72; А. Овсянникова, *Неразгаданный феномен Гайто Газданова*, „Иные берега” 2016, nr 4 4(44); Е. Проскурина, *Черты неореализма в творчестве Г. Газданова (роман „Ночные дороги” и документальная повесть „На французской земле”)*, „Критика и семиотика” 2011, nr 15, <http://www.philology.ru/literature2/proskurina-11.htm> (31.12.2023); Е. Проскурина, П. Проскурина, *Автор, герой, нарратив в „русских” романах Г. Газданова*, „Критика и семиотика” 2007, nr 11; *Единство иносказания: о нарративной поэтике романов Гайто Газданова*, Е. Проскурина, Е. Ромодановская (ред.), Институт филологии СО РАН, Москва 2009.

⁷ К. Jastrzębska, *Tendencje modernistyczne w powieści Gajto Gazdanowa „Nocne drogi”*, „Przegląd Rusycystyczny” 2020, nr 1, s. 162–179.

⁸ М. Гiej, „Как? И больше ничего?»: векторы экзистенциального сознания в романе Гайто Газданова „Вечер у Клэр”, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2006, nr 7, s. 83–101.

⁹ М. Гiej, *Социальное „дно” парижское в повести Гайто Газданова „Nocne drogi”*, Ústí nad Orlicí: Eurolingua & Eurolitteraria, 2009, s. 341–347.

¹⁰ А. Сzymańska, *Мотив мести и образ мстителя в ранних рассказах Гайто Газданова (Общество восьмёрки пик, Товарищ Брак)*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2010, nr 10, s. 241–247.

¹¹ М. Гiej, *Концепция времени в творчестве Гайто Газданова*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2010, nr 10, s. 233–240.

¹² М. Гiej, „...Таким видел мир”: концепция реальности в творчестве Гайто Газданова, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2008, nr 9, s. 173–178; М. Гiej, „Я видел мир таким”. Концепция действительности в творчестве Гайто Газданова, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2008.

¹³ М. Sidor, *Inspiracje filozoficzne прозы Гайто Газданова: „Вечер у Клэр” и „Путь Будды”*, „Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język” 2006, nr 8, s. 247–254.

logiczna¹⁴. Całościowy ogląd gazdanowskiej rzeczywistości stał się przedmiotem dysertacji doktorskiej Marii Giej¹⁵. Zajmuje ona także w Polsce pierwsze miejsce, gdy myślimy o ilościowo-jakościowej charakterystyce dorobku autora *Przebudzenia*¹⁶.

Warto przypomnieć, że we Francji w okresie międzywojennym Gazdanow był bardziej popularny i miał większą renomę niż Władimir Nabokow (1899–1977). Twórca nie pozostawił jednak po sobie spuścizny autobiograficznej w ścisłym tego słowa znaczeniu. Był człowiekiem zamkniętym, nie wpuszczał do swego wewnętrznego życia obcych, nie brał udziału w skandalach towarzyskich i nie zapisał się w związku z tym w memuarach mu współczesnych. Iwan Bunin (1870–1953), Maksim Gorki (1868–1936), Dmitrij Mierieżkowski (1865–1941) i Władimir Nabokow widzieli w nim jednego z najbardziej utalentowanych twórców emigracyjnych młodego pokolenia. Za życia pisali o nim z uznaniem opiniotwórcy krytycy rosyjskiej emigracji m.in. Mark Słonim¹⁷, Nikołaj Ocup¹⁸, Władimir Wejdle¹⁹, Władimir Warszawski²⁰, Gieorgij Adamowicz²¹ i po zgonie pisarza: Jurij Terapiano²², Jurij Iwask²³, Leonid Rzewski²⁴.

XXI-wieczne braki recepcyjne uzasadniają, jak sądzę, chociażby syntetyczne przybliżenie polskiemu odbiorcy sylwetki autora *Historii pewnej podróży* (*История одного путешествия*, 1934). Rosyjski pisarz i krytyk literacki Gajto Gazdanow (Гайто/Георгий Иванович Газданов, oset. Гæздæнты Гайто Газданов) urodził się 23 XI/6 XII 1903 roku w Petersburgu. Będąc synem leśniczego, wiele z konieczności podróżował po Rosji i poznawał najrozmaitsze jej zakątki. W latach 1912–1919 uczył się w gimnazjum w Charkowie. Walczył pod dowództwem generała Piotra Wrangla (1878–1928) po stronie białych z bolszewikami, a w 1920 roku znalazł się wraz z innymi ewakuowanymi w Konstantynopolu. Przez kolejne dwa lata uzupełniał

¹⁴ A. Paszkiewicz, *Suicidia w twórczości Gajto Gazdanowa*, „Slavica Wratislaviensia” 2018, t. 167, s. 321–328.

¹⁵ M. Giej, „Takim widziałem świat”. *Koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa* (praca doktorska), Uniwersytet Opolski, Opole 2007.

¹⁶ Zob. publikacje Marii Giej z lat 2006–2016.

¹⁷ Zob. „Воля России” 1929, nr 10/11; 1930, nr 5/6.

¹⁸ Zob. „Числа” 1930, nr 1.

¹⁹ Zob. „Возрождение” 1930, nr 19.

²⁰ Zob. „Современные записки” 1936, nr 61.

²¹ Zob. „Новое русское слово” 1971, nr 11, „Русская мысль” 1971, nr 30.

²² Zob. „Русская мысль” 1972, nr 27.

²³ Zob. „Русская мысль” 1983, nr 4.

²⁴ Zob. „Стрелец” 1985, nr 5.

tam wykształcenie, by dokończyć edukację na poziomie średnim w Bułgarii (1923). Zimą 1923 mieszkał już w Paryżu, dzieląc nędzę rosyjskich emigrantów pierwszej fali. Przez kolejne dwadzieścia cztery lata (1928–1952) utrzymywał się z pracy nocnego taksówkarza, co oznacza, że musiał zdać egzamin nie tylko ze znajomości topografii Paryża, lecz także języka francuskiego²⁵. Za dnia studiował od 1926 do 1931 roku na Sorbonie. W wolnych chwilach, o które było bardzo trudno, Gazdanow oddawał się pasji literackiej.

Debiut prozatorski wypadł w czerwcu 1926 roku. Wtedy to w praskim czasopiśmie „Swoimi Ścieżkami” („Своими путями”) opublikowano opowiadanie *Hotel przyszłości* (*Гостиница грядущего*). Nieco później, w 1927 roku, wyszła drukiem *Opowieść o trzech niepowodzeniach* (*Повесть о трёх неудачах*) w drugim numerze prestiżowego emigracyjnego czasopisma rosyjskiego ukazującego się w Pradze „Wola Rosji” („Воля России”). Potem jego utwory zaczęły się ukazywać w jeszcze bardziej renomowanym w ówczesnych kręgach emigracyjnych czasopiśmie „Współczesne Zapiski” („Современные записки”), ale prawdziwą popularność i przychylność krytyków przyniosła mu pierwsza powieść *Wieczór u Claire* powstała w 1929 roku. W sumie Gazdanow napisał jedenaście powieści, z których ostatnia jest nieukończona. Są to następujące dzieła: *Wieczór u Claire*, *Aleksiej Szuwałow* (*Алексей Шувалов*, 1930)²⁶, *Historia pewnej podróży*, *Lot* (*Полёт*, 1939), *Nocne drogi*, *Widmo Aleksandra Wolfa* (*Призрак Александра Вольфа*, 1947), *Powrót Buddy* (*Возвращение Будды*, 1949), *Pielgrzymi* (*Пилигримы*, 1953), *Przebudzenie*, *Ewelina i jej przyjaciele* (*Эвелина и её друзья*, 1968), *Przewrót* (*Певреворот*, 1971). W dorobku nowelistycznym Gazdanowa znajduje się jeszcze około pięćdziesięciu opowiadań.

Od 1932 roku aż do końca życia Gazdanow należał do jednej z paryskich łóż masońskich. W 1935 roku w liście do Maksima Gorkiego prosił o pomoc związaną z umożliwieniem mu powrotu do Rosji. Gdyby nie śmierć autora *Matki*, być może to pragnienie 32-letniego wówczas emigranta by się spełniło, a w ZSRR mógł go czekać ten sam

²⁵ Z tym ostatnim zadaniem Gazdanow nie miał zapewne większych trudności, gdyż znajomość francuskiego zawdzięczał matce, która uczyła go tego języka mniej więcej od czwartego roku życia.

²⁶ Na powieść *Aleksiej Szuwałow* (*Алексей Шувалов*, 1930) wskazano w opracowaniu *Русское зарубежье...*, s. 150. Rękopis znajduje się w archiwum pisarza w zbiorach biblioteki Houghton Harvard University (USA). Utwór ten nie występuje w 5-tomowym zbiorze dzieł wszystkich Gazdanowa z 2009 roku. Wersja sieciowa: https://www.darial-online.ru/material/2003_3-gazdanov/ (30.12.2023).

tragiczny los, jak wielu jego rodaków, którzy zdecydowali się na powrót do ojczyzny²⁷. Podczas okupacji, którą spędził w Paryżu, jako zagorzały przeciwnik Stalina czynnie wspomagał w 1943 roku francuski ruch oporu, co utrwalił w książce *Zobowiązuję się do obrony* (*Je m'engage a defendre*, 1946). W latach 1953–1971 był współpracownikiem rozgłośni radiowej „Swoboda” w Monachium. Dopiero pod koniec 1988 roku na fali rozpadu ZSRR otworzyła się przed Gazdanowem możliwość zaistnienia w ojczyźnie. Krytycy wskazywali najczęściej na pokrewieństwo narracyjne autora *Powrotu Buddy* z takimi mistrzami pióra jak Marcel Proust, Franz Kafka, Władimir Nabokow, Henry Miller czy Louis-Ferdinand Céline, pisząc o występowaniu w jego dziełach strumienia świadomości, autobiografizmu i psychologizmu. Gazdanow zmarł w Monachium 5 grudnia 1971 roku na raka płuc. Został pochowany na podparyskim cmentarzu Sainte-Geneviève-des-Bois. Jego twórcze motto zostało zawarte w eseju poświęconym Nikołajowi Gogolowi z 1960 roku: „Każdy pisarz tworzy własny świat, nie odtwarza rzeczywistości, i poza tą oryginalną twórczością literatura, prawdziwa literatura, nie istnieje”²⁸. Tej zasadzie kreacyjnej pozostał wierny do końca.

Fenomen Gazdanowa zachęca badaczy, jak sądzę, do poszukiwania odpowiedzi na pytania o źródła jego inspiracji, o możliwe powiązania własnej poetyki ze sztuką słowa innych wielkich pisarzy rosyjskich. Ciekawe wydaje się w tym kontekście sprawdzenie, czy na przykład Nikołaj Gogol był dla Gazdanowa wzorem, albowiem jego *Widmo Aleksandra Wolfa* najbardziej chyba uzasadnia tego typu weryfikację. By ją przeprowadzić, odwołam się do dwóch esejów Gazdanowa o Gogolu, w których podjął się on oceny życia i twórczości autora *Nosa*. Pierwszy szkic powstał w 1929, a drugi — w 1960 roku. Dzieli je więc 31-letnia przepaść, która stworzyła niejedną okazję dla rosyjskiego emigranta pierwszej fali, by spojrzeć na biografię autora *Martwych dusz* z różnych punktów widzenia. Czy są to perspektywy

²⁷ Gazdanow, zdając sobie sprawę z ryzyka wyjazdu do ZSRR, pragnął wrócić do ojczyzny z czysto ludzkich pobudek: by być razem z matką, która po śmierci męża pozostała całkiem sama. Wniosek taki można wysnuć na podstawie korespondencji między matką a synem.

²⁸ Г. Газданов, *Собрание сочинений в пяти томах*, т. 3, *Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Массонские доклады*, Эллис Лак, Москва 2009, s. 636. Tu i dalej wszystkie tłumaczenia pochodzą ode mnie. Cytaty z Gazdanowa oznaczam w tekście przez wskazanie numerów tomu wydania z 2009 roku i przywołanie odpowiedniej strony, np. III: 636.

odmienne? Jeśli tak — czym podyktowane? A może gdzieś znajdują miejsce wspólne w biografiach twórczych obu Rosjan?

Na temat esejów Gazdanowa o Gogolu nie ma jak dotąd odrębnej literatury polskojęzycznej, ale jest stosunkowo obszerny artykuł rosyjskiego badacza Siergieja Kibalnika²⁹, którego szczególnie interesuje problematyka egzystencjalna nie tylko w twórczości autora *Powrotu Buddy*, lecz globalnie — jako ważne zagadnienie rosyjskiej literatury emigracyjnej³⁰. O Gogolu i Gazdanowie w aspekcie uczuciowego postrzegania świata pisał Jurij Niecziporienko³¹. Do spostrzeżeń Kibalnika jako bezpośrednio związanych z moimi rozważaniami nawiążę po dokonaniu analizy zawartości obydwu szkiców.

UWAGI O EDGARZE POEM, GOGOLU I MAUPASSANCIE

Szkic literaturoznawczy *Uwagi o Edgarze Poem, Gogolu i Maupassancie* (Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассанте) został opublikowany po raz pierwszy za granicą w 1929 roku w Pradze w prestiżowym emigracyjnym czasopiśmie „Woła Rosji” („Воля России”)³². Składa się on z 17 zróżnicowanych objętościowo i dość luźno powiązanych „odśłon”, w których autor przedstawia swój punkt widzenia na postacie i pisarstwo wymienionych twórców. Gdyby kluczem do tytułu miał być ilościowy udział informacji o nich, należałoby raczej na drugim miejscu umieścić Maupassanta, na trzecim dopiero Gogola. Najważniejszy jest w tym eseju dla Gazdanowa bezsprzecznie Poe, którego niezwykłość biograficzna i twórcza najbardziej go zafascynowała.

Uwagi o Edgarze Poem... można odczytać w poetyce ekspresywnego manifestu, tak wiele jest tutaj śmiałych tez o naturze słownej kreacji i samych twórcach w ogóle, oraz w odniesieniu do Poego, Gogola i Maupassanta w szczególności. Coś jednak zasadniczego musi łączyć tę triadę literatów, skoro Gazdanow rozpracowuje ją jednocześnie. Przywołam najważniejsze jego myśli, które wiążą się bezpo-

²⁹ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации Газданова*, <https://www.domgogolya.ru/science/researches/1489/> (17.01.2023).

³⁰ С. Кибальник, *Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья*, „Русская литература” 2003, nr 4.

³¹ Ю. Нечипоренко, *Гоголь и Газданов: „чувственная прелесть мира”*, <http://www.hrono.ru/text/2007/negazo407.html> (05.01.2024).

³² Г. Газданов, *Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассанте*, „Воля России” (Прага) 1929, nr 5/6, s. 96–107.

średnio z Gogolem, inne jego rozważania — z konieczności — pominę. Szkic autora *Uwag o Edgarze Poem...* otwiera teza, w myśl której

Są pisarze, których los nie odznacza się czymś nadzwyczajnym; i trudno jest nam w takich przypadkach założyć występowanie bezpośredniej zależności między osobowością artysty a jego sztuką, i tak samo trudno — określić stopień napięcia psychicznego oraz odpowiadającej mu głębi emocjonalnej tonacji tych lub innych utworów. Ale nie ma nic łatwiejszego od prześledzenia etapów rozwoju literackiego takiego pisarza i pobudek, które pchnęły go na ścieżkę właśnie pracy literackiej: najczęściej przyczyny te mają charakter społecznej konieczności (I: 705).

O twórcach tego rodzaju Gazdanow powie zdecydowanie bez zachwyty, że „prawie zawsze cieszą się powodzeniem, nakład ich książek bywa wysoki; ich powieści, opowiadania, sztuki i wiersze składają się właśnie na obszerną literaturę współczesną” (I: 705). I chociaż niekoniecznie są to słabi pisarze, eseista kategorycznie twierdzi, że „trzeba raz na zawsze zrozumieć, że cała ta literacka produkcja nie ma najmniejszego odniesienia do sztuki — ponadto podporządkowuje się zupełnie innym wymaganiom i prawom” (I: 705). Zaskakując, być może, czytelnika nieprzygotowanego na takie podejście do literatury, Gazdanow jednym tchem wymienia nazwiska czterech o co najmniej europejskiej sławie pisarzy: z Zachodu — Zolę i Hugo, a ze Wschodu — Niekrasowa i Turgieniewa. Reprezentują oni według eseisty drugi gatunek „sztuki” w przeciwieństwie do twórców pierwszego gatunku, jak Poe, Gogol i Maupassant. Gazdanow nie oszczędza pisarzy drugorzędnych, uważa bowiem, że „największa popularnością cieszyli się i cieszą autorzy niewykształceni i pozbawieni talentu, ludzie o wstrząsającym ubóstwie duchowym rzadko spotykanym nawet wśród niepiśmiennych” (I: 706). Teza, przyznać trzeba, mocno kontrowersyjna, ale przecież sformułowana przez zaledwie 26-letniego krytyka, więc może jednak przesadzona w negatywnej ocenie, zwłaszcza że Gazdanow przywołuje w celach ilustracyjnych dwa nazwiska francuskich autorów zajmujących się problematyką społeczną: Wiktor Margueritte (1866–1942) i Maurice Decobra (1885–1973). Krytyk formułuje prawo: „Popularność autora jest odwrotnie proporcjonalna do jego bliskości wobec sztuki” (I: 706). O ile wymienieni twórcy — od Zoli do Decobra — reprezentują literaturę społeczną w rozumieniu Gazdanowa, jej „drugi gatunek”, o tyle Poe, Gogol i Maupassant są przedstawicielami sztuki prawdziwej, „pierwszego gatunku”, utożsamianej przez eseistę z uprawianiem fantastyki, lecz fantastyki rozumianej swoicie: „Sztuka fantastyczna powstała po tym, jak ludzie,

k którzy ją stworzyli, zdołali pokonać opór bezpośredniego istnienia w świecie raz na zawsze określonych pojęć, przedmiotów i normalnych ludzkich wyobrażeń” (I: 707). Ale „do tego, by pokonać odległość oddzielającą sztukę fantastyczną od świata faktycznej rzeczywistości, potrzebne jest szczególne wyostrenie pewnych zdolności duchowego widzenia — ta choroba, którą Poe nazywał ‘chorobą skoncentrowanej uwagi’” (2009: I: 707).

Strach i śmierć są dla Gazdanowa tymi kategoriami, które występują w życiu i twórczości pisarzy dających światu fantastykę. Eseista uważa, że nie potrafimy określić, „ani czym jest strach, ani czym jest śmierć, ani czym jest przecucie” (I: 708). Strach miał być dla nich czymś koszmarnym i ogromnym, dojmującym. Twórcy narażają się na zdradę ze strony języka, natrafiają na jego niewydolność semantyczną, gdy tylko wychodzą w narracji poza fenomeny fizyczne, realne, namacalne. A przecież, zakłada eseista, gdyby żaden z pisarzy-fantastów nie „pokonał tego strachu, wiele stron z Gogola, Poe, Maupassanta nie zostałyby napisanych” (I: 708). Oprócz strachu, śmierci i przecuć twórców nieuprawiających literatury społecznej, a więc takim, których sztuka nie znajduje się poza „klasycznie racjonalnym odbiorem, niezmiennie dosięga tragedia stałej duchowej samotności” (I: 708). Jest to więc kolejny parametr biograficzny charakteryzujący między innymi Gogola.

Najwięcej o twórcy *Wija* (Buŭ, 1833) napisał Gazdanow wprost w czwartej części szkicu i skupił się na źródłach fantastyki Gogola. Uznał, że

Fantastyka Gogola, którą zainicjowały biesy-karykatury w *Wieczorach na futorze niedaleko Dikańki*, z na wpół śmiesznego opisu subtelnych biesów i szkaradnych wiedźm, przeszła przez *Martwe dusze* i zatrzymała się na *Portrecie* oraz *Pamiętniku szaleńca*. W *Opowiadaniach petersburskich* stała się jeszcze straszniejsza, gdyż stopiła się z petersburską rzeczywistością i przestała być abstrakcją (2009: I: 709).

Następnie Gazdanow przywołuje cytaty z *Wija*, by wskazać na organiczne łączenie przez Gogola humoru z horrorem i szaleństwem, w którym niemały udział miały siły nieczyste. W głębokiej religijnej nadziei autor *Portretu* widział szansę na zbawienie: „Edgar Poe zginął, wiedząc, że zbawić się nie jest możliwe; Gogol zginął, myśląc, że zbawienie istnieje. Nie wiem, co jest bardziej straszne” (I: 710). Krytyk dostrzegł jednak w narracji *Wija* fragmenty godne pióra samego św. Jana Ewangelisty w jego *Apokalipsie*, czym zaakcentował

prawdziwy kunszt słowny Gogola: „W opowiadaniu³³ *Wij* są miejsca, w których język Gogola osiąga poziom niezrównanej sztuki świętego Jana” i przywołuje następujące zdanie: „Wiatr rozszedł się po cerkwi od [tych] słów i dał się słyszeć szum jakby od mnóstwa lecących skrzydeł” (I: 710).

Jeszcze tylko w dwóch częściach — dziesiątej i dwunastej — poświęcił Gazdanow nieco więcej uwagi Gogolowi, tym razem odwołując się do kilku jego fantastycznych tekstów: *Nosa*, *Rewizora* i *Portretu*. Eseista sformułował o pisarzu kolejną tezę, pisząc:

Niezwykła dziwność niektórych wątków Gogola w żaden sposób nie może zostać wyjaśniona jak tylko za pomocą oryginalności. W najbardziej szyderczym i niewiarygodnym opowiadaniu³⁴ literatury rosyjskiej *Nos* zawiera niewątpliwie oddalone symptomy szaleństwa. Niezwykła pewność, z jaką Gogol prowadzi narrację o nosie, który przemienił się w urzędnika i już wsiada do ekwipażu, by jechać do Rygi — byłaby niedostępna dla normalnego człowieka. Wybuch szaleństwa przeblyskuje nawet w *Rewizorze*; w pewnych miejscach Chlestakow nagle zaczyna mówić językiem Poprisczyna. W *Portrecie* mówi się o tym, jak cudowna sztuka artysty zatrzymała życie w obrazie: oczy narysowanego człowieka prowadzą samodzielny żywot [...] (I: 714).

Z kolei w odsłonie dwunastej — refleksja w jednakowym stopniu odnosząca się do Poeego, Gogola i Maupassanta:

Prawie wszyscy bohaterowie literatury fantastycznej, i już oczywiście, wszyscy jej autorzy zawsze odczuwają obok siebie czyjeś inne istnienie. Nawet wtedy, gdy nie piszą o tym, nie mogą zapomnieć o swych sobowtórach. Nadaremnie Gogol przekonywał samego siebie: „I myślisz, że namiętności, pragnienia i niespokojne wytwory złego ducha, niepokojącego świat, w ogóle nie istnieją i widziałeś je tylko raz w błyszczącym, migocącym widzeniu sennym” (I: 714–715).

Obnażając nieznacznie swe skomplikowane wnętrze, Gogol wyznał kiedyś: „[...] każdy z nas w ciszy letniego dnia, w południe, gdy dookoła nikogo nie było, słyszał, jak ktoś nazywał go po imieniu. ‘Przyznaję, dla mnie zawsze to tajemnicze wołanie było straszne’” (I: 715). Ta myśl prowadzi Gazdanowa do konkluzji, w myśl której „Gogol był dręczony przez nieustanne duchowe cierpienie, które doprowadziło go do szaleństwa” (I: 708).

³³ Gazdanow konsekwentnie, zarówno w szkicu z 1929, jak i 1960 roku, pisze błędnie o *Wiju* jako opowiadaniu, podczas gdy gatunkowo jest to opowieść.

³⁴ Utwór *Nos* jako gatunek literacki jest absurdalną opowieścią satyryczną, a nie opowiadaniem.

O GOGOLU

Esej literaturoznawczy *O Gogolu* został opublikowany po raz pierwszy za granicą w 1960 roku w Monachium³⁵, a w Rosji dopiero w 1993 w wersji skróconej³⁶ i pełnej w 1994³⁷. Oryginał jest przechowywany w archiwum pisarza (Архив Газданова. Ед. хр. 46, 47). Na podstawie lektury można się zorientować, że podczas pracy nad tekstem autor posiłkował się kilkoma źródłami. Były to przede wszystkim: wspomnienia Siergieja Aksakowa³⁸, utwór Pawła Annienkowa³⁹ i zapiski Iwana Turgieniewa z 1869 roku⁴⁰. Odwołując się do tych materiałów, Gazdanow przytaczał je z pewnymi nieścisłościami, skąd płynie wniosek, że po niektóre cytaty albo sięgał z pamięci, albo ostatecznie nie weryfikował jednak przytoczeń z zapisami drukowanymi; możliwe są też typowo ludzkie przeoczenia.

Tekst *O Gogolu* ma odmienną formalnie i problemowo kompozycję od poprzedniego, z 1929 roku. Tutaj jedynym i najważniejszym bohaterem jest sam Gogol, nie towarzyszą mu inni, jak chociażby Poe czy Maupassant. Waga problemu musiała być zatem znaczna, skoro Gazdanow skupił się wyłącznie na rozważaniach o autorze *Wieczorów na futorze niedaleko Dikańki* (*Вечера на хуторе близ Диканьки*, 1829–1832) i powrócił do niego w innej, NIE-fantastycznej odsłonie. Szkic zaczyna się bardzo mocnym akordem: odwołaniem do opinii Lwa Tołstoja (1828–1910) o Gogolu, ale już na samym początku niektóre dźwięki zabrzmiały fałszywie. Gazdanow bowiem, powołując się na Tołstoja, napisał, że według autora *Wojny i pokoju* „Gogol był człowiekiem wielce utalentowanym, ale o wąskim i mrocznym umyśle” („Гоголь был человеком с большим талантом, но с узким и темным умом”). Gdy porównamy ten „cytat” ze źródłem, okaże się,

³⁵ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Мосты” (Мюнхен) 1960, nr 5, s. 171–183.

³⁶ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Независимая газета” 1993, 6 июля, s. 7.

³⁷ Г. Газданов, *О Гоголе*, „Литературное обозрение” 1994, nr 9/10, s. 78–83.

³⁸ С. Аксаков, *История моего знакомства с Гоголем со включением всей переписки с 1832 по 1852 г.* Издание подготовили сотрудники Музея „Абрамцево” АН СССР. Е. Населенко, Е. Смирнова (ред.), Издательство Академии наук СССР, Москва 1960, https://imwerden.de/pdf/aksakov_s_t_istoriya_moego_znakomstva_s_gogolem_1960_text.pdf (21.12.2023).

³⁹ П. Анненков, *Н.В. Гоголь в Риме летом 1841 года*, w: *Н.В. Гоголь в воспоминаниях современников*. С. Машинский (ред.), Государственное издательство художественной литературы, Москва 1952, s. 230–316, <https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/gvs/gvs-230-.htm> (21.12.2023).

⁴⁰ И. Тургенев, *Гоголь. Из писем*, <http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/turgenev.htm> (22.12.2023).

że w 1909 roku autor *Zmartwychwstania* (*Воскресение*, 1889–1899) sformułował swą myśl inaczej i że Gazdanow, cytując błędnie, wypaczył myśl pisarza. W oryginale jest: „Гоголь — огромный талант, прекрасное сердце и небольшой, несмелый, робкий ум”⁴¹ („Gogol to ogromny talent, przepiękne serce i niewielki, nieśmiały, bojaźliwy umysł”). Ale wypada się zgodzić z następnym zdaniem Gazdanowa, który utożsamił opinię Tolstoja z bardzo krótką, a przy tym bezlitosną diagnozą, być może nawet — czymś w rodzaju wyroku.

Już na początku analizy rodzi się pewien dylemat: jak dalej traktować wypowiedź Gazdanowa o Gogolu: czy w myśl niepoprawnego przytoczenia słów Tolstoja, gdzie talent miał się łączyć z wąskością i mrocznością umysłu, czy raczej z poprawnym zapisem („Gogol to ogromny talent, przepiękne serce i niewielki, nieśmiały, bojaźliwy umysł”), ale wtedy lektura eseju będzie przebiegać z konieczności dwutorowo, co zmusi czytelnika do większej ostrożności w przyjmowaniu interpretacji Gazdanowa. Ten zaś uznał, że lakoniczna fraza Tolstoja

przypomina algebraiczną formułę, którą trzeba rozwiązać, aby zrozumieć do końca tragiczny sens danego określenia. A każda próba zrozumienia, kim w końcu był ten zadziwiający i rzeczywiście do nikogo niepodobny pisarz, przekonuje nas, że znajdujemy się przed prawie nierozwiązywalnym zadaniem (III: 635).

„Prawie” — a więc jest jednak jakaś szansa na jego subiektywne rozwiązanie. Tak czy inaczej, już w pierwszym akapicie eseju Gazdanowa pojawiły się słowa wielkiego uznania dla warsztatu Gogola, ponieważ autor *Wieczoru u Claire* podkreślił, że mamy tutaj do czynienia z pisarzem zadziwiającym, a przy tym do nikogo niepodobnym. Są to przecież cechy typowe dla wielkich twórców kultury.

Gazdanow dokonuje następnie ważnego manewru, zdecydowanie bowiem odcina się od bytujących w historii literatury rosyjskiej opinii jakoby Gogol był wielkim pisarzem-realistą czy protoplastą szkoły naturalnej. Opinie takie uznał za całkowicie fałszywe i niewytłumaczalnie naiwne. Autor *Nocnych dróg* zaatakował bezpardonowo przy okazji Władimira Szenroka (1853–1910)⁴², który zapisał się złotymi

⁴¹ Л. Толстой, *О Гоголе*, <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-gogole.htm> (22.12.2023).

⁴² Władimir Iwanowicz Szenrok (Владимир Иванович Шенрок) — rosyjski pisarz i historyk literatury, teatrolog. Znawca twórczości Nikołaja Gogola. Absolwent (1875) Wydziału Historyczno-Filologicznego Imperatorskiego Uniwersytetu Petersburskiego (Историко-филологический факультет Императорского Санкт-Петербургского университета). Prawie cała literacka i naukowa działalność Szenroka wiązała się ze studiami nad Gogolem. Zajmowały go zwłaszcza

zgólkami w dziejach literatury rosyjskiej, zwłaszcza jako biograf Gogola i autor monumentalnych materiałów do biografii tegoż, uznając, że biograficzny szkic Szenroka „został napisany z dziecięcą nieporadnością” (III: 635). To, przyznać wypada, odważne posunięcie ze strony rosyjskiego emigranta pierwszej fali i mocny cios w utrwalone już od kilku dziesięcioleci spojrzenie w Rosji na pisarstwo Gogola, gdyż legendy rządzą się przecież własnymi prawami. Gazdanow uważał, że tylko o pisarzach drugorzędnych dałoby się myśleć w kategoriach twórców, którzy mieliby „reprezentować kierunek realistyczny w literaturze albo szkołę romantyczną, albo jedną ze szkół, albo jeden z kierunków” (III: 635). I nieco dalej:

Kontrowersyjność pojęcia „szkoła” w odniesieniu do literatury staje się szczególnie oczywista, gdy postawimy pytanie: do jakiej szkoły można zaliczyć Szekspira albo Cervantesa, [Lwa]⁴³ Tołstoja czy Balzaka, Dostojewskiego czy Prousta? Jak można odnieść do niepowtarzalnego geniusza Gogola jakieś pojęcia o szkole czy kierunku? Gogol to, jak myślę, prawda niezaprzeczalna, pisał tak, jak nie pisał nikt przed nim i jak nie pisał nikt po nim. To nie przeszkodziło [jednak] [Wissarionowi] Bielińskiemu powiedzieć, że w rzeczy samej niepowtarzalność Gogola polegała na tym, że on jakoby odtwarzał rzeczywistość. Nie należy wszakże, jak mi się wydaje, wytykać Bielińskiemu tej jawnej aberracji: nad większością rosyjskich krytyków i krytyków literatury ciąży jakieś fatum. Napisali mnóstwo prac, ale wystarczy wziąć każdą — albo prawie każdą — książkę z historii literatury rosyjskiej, by się przekonać, że jej autor najczęściej po prostu źle rozumie to, co czyta (III: 636).

Według Gazdanowa najbardziej przekonująco o antyrealizmie Gogola ma świadczyć jego fantastyczne słowne działanie, ekspresywnie wyrażone chociażby w dwóch tekstach, jak *Portret* i *Nos*, mimo że autor ujawnił w nich „potworną wyobraźnię” i niezwykle dar narracyjnego przekonywania. Wszelkie udziwnienia obecne w pisarstwie Gogola prowadzą Gazdanowa ku zaskakującej generalizacji, skoro uznał, że „Cała twórczość Gogola to jakieś majaczenie, przyjmujące różne formy, poczynawszy od *Zaginionego listu* i *Wija*, a kończąc na *Martwych duszach*, *Rewizorze*, *Pamiętniku szaleńca*, *Nosie* i książce *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*” (III: 637); wybrane cytaty z *Wija* i *Opowieści o tym, jak się pokłócił Iwan Iwano-*

poszczególne okresy życia autora *Martwych dusz*. Zainteresowania te zaowocowały monumentalnym wydaniem czterotomowego opracowania *Материалы для биографии Н.В. Гоголя* (1892–1897) oraz nieco później — również w czterech tomach — *Письма Н.В. Гоголя* (1901). Redagował VI i VII tom dzieł wszystkich Gogola.

⁴³ Wszystkie uzupełnienia w nawiasach kwadratowych pochodzą ode mnie — G.O.

wicz z Iwanem Nikiforowiczem mają wzmacniać ten sąd krytyka. On też zwraca uwagę na pewną odmienność w postrzeganiu świata przez siebie i Gogola, gdy pisze: „Ale to, co sam Gogol nazywał ‘widzianym przez świat śmiechem i niewidzialnymi, nieznanymi mu łzami’⁴⁴, my postrzegamy raczej jako śmiech przez dziwne majaczenie podobne do początku obłądu” (III: 638).

Bez względu na eksponowanie majaczenia jako konstytutywnej cechy poetyki Gogola, Gazdanow jawnie pisze o literackim geniuszu autora *Rewizora*, „jego nieporównywalnym plastycznym darze, jego słownej wspaniałości i tym niepoahamowanym i bezbłędnym rytmie opowiadania, którego nie ma u żadnego z naszych klasyków” (III: 638). Tę szczerą słowną chwałbę wzmacniają również słowa o *Opowieściach Bielkina* (*Повести Белкина*, 1830) i *Córcie kapitana* (*Капитанская дочка*, 1836) Aleksandra Puszkina jako utworach uczniowskich w zestawieniu z *Martwymi duszami*. Gazdanowa intrygują przede wszystkim różnorodne sprzeczności występujące w twórczości analizowanego pisarza⁴⁵. Jest mu trudno pojąć i wyjaśnić, jak ktoś, czytaj Gogol, nieznający ziemiańskiego życia przedstawionego w *Martwych duszach*, potrafił tak wiernie odzwierciedlić rosyjski byt. Gazdanow pyta: „Skąd więc wzięła się Koroboczka, skąd wzięli się Nozdriow, Sobakiewicz, Maniłow? Sam Gogol odpowiada na to pośrednio, mówiąc, że wziął swych bohaterów z bytu, który znał — ‘tylko — jak pisze — w postaci generała zdegradowanego do szeregowca’” (III: 639). I dalej:

Jakim zatem widział Gogol świat, który opisywał? W każdym z bohaterów *Martwych dusz*, mówimy na razie o pierwszej części poematu, jest coś, co zżera go niczym rak: głupota, podłość, marność. Ani jednej prawdziwie ludzkiej cechy — ani u bohaterów, ani u autora, który ich opisuje: trudno znaleźć cokolwiek bardziej bezlitosnego niż stosunek Gogola do swych bohaterów, trudno znaleźć taką lodowatą pogardę wobec ludzi, jak u Gogola (III: 639).

Gazdanow dokonuje ciekawego spostrzeżenia: pisze o dwóch światach w biografii Gogola, które ze sobą nie współpracują. Jeden tworzy

⁴⁴Cytat pochodzi z rozdziału siódmego *Martwych dusz*. W pełnym brzmieniu: „И долго еще определено мне чудной властью идти об руку с моими странными героями, озирать всю громадно-несущуюся жизнь, озирать ее сквозь видный миру смех и незримые, неведомые ему слезы”. Н. Гоголь, *Мёртвые души*, <https://citaty.su/skvoz-vidnyj-miru-smex-i-nezrimye-nevedomye-emu-slezy> (21.12.2023).

⁴⁵Zob. А. Кирпичников, *Сомнения и противоречия в биографии Гоголя (комментарий к биографической канве)*, в. 1, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1900, <https://www.prilib.ru/item/901568> (26.12.2023).

autopsja, drugi — to czego pisarz nie znał. Podkreśla, że jego majaczenie brało się nie z czegoś obcego, lecz z doświadczenia, co komplikuje znalezienie odpowiedzi na pytanie o źródła wynaturzonych ludzkich karykatur z *Martwych dusz*. Rzeczywistość tę komplikuje ponadto fakt, że autor *Wija* czuł w sobie powołanie do przedstawiania pozytywnej strony Rosji, lecz nie zdołał wypełnić swego zadania, do czego przecież przez całe życie dążył. Gazdanow konstatuje:

Weźmy jego bohaterów: major Kowalow został przedstawiony z drapieżną gogolowską sugestywnością jako absolutny idiota. Iwan Fiodorowicz Szpońka — to samo. Nawet staroświeccy ziemianie — co może być bardziej ubogie, więcej, że się tak wyrażę, duchowo-ubogie niż ich istnienie? Kłamca i dureń Chlestakow, łapówkarz horodniczy, łapówkarze-urzędnicy, wreszcie, nieszczęsny Akakij Akakijewicz, też opisany z niezwykłym okrucieństwem — oto co przedstawiał Gogol, oto ten świat, który widział (III: 640).

Gazdanow dostrzega w Gogolu kilka, jak to sam nazywa, pierwiastków, do których zalicza literacki geniusz autora *Pamiętnika szaleńca* (*Зануку цумасуеѡуеѡо*, 1835), jego złożoną i daleką od normy psychicznej osobowość oraz święte przekonanie o konieczności uprawiania mentorstwa. Uważa jednak, że wyodrębnienie tych płaszczyzn jest zabiegiem raczej sztucznym, ponieważ „w Gogolu w niepojęty sposób mieściły się równocześnie wszystkie te sprzeczne pierwiastki” (III: 640). Obraz rosyjskiego twórcy komplikuje autocharakterystyka: „[...] Gogol, rozmyślając o *Martwych duszach*, pisze: ‘Zostałem zrodzony wcale nie po to, by stworzyć epokę w dziedzinie literackiej. Moja sprawa — dusza i trwałe dzieło życia’” (III: 641)⁴⁶. A w przedmowie do *Wybranych fragmentów korespondencji z przyjaciółmi* Gogol dokonuje jednoznacznego samorozliczenia i przekreśla sugestywnie wartość własnych wielkich literackich dokonań, gdy konstatuje: „Pragnąłem chociaż w ten sposób odpokutować bezużyteczność wszyst-

⁴⁶ W pełnym brzmieniu: „Рожден я вовсе не затем, чтобы произвести эпоху в области литературной. Дело мое проще и ближе: дело мое есть то, о котором прежде всего должен подумать всяк человек, не только один я”. Н. Гоголь, *Четыре письма к разным лицам по поводу „Мертвых душ”*, том 8, w: tegoż, *Полное собрание сочинений в 14 тт*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1952, s. 288–289, <https://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-286-.htm?cmd=p> (13.10.2024). W tłumaczeniu Feliksa Netza: „Wydano mnie na świat nie po to, abym stworzył epokę w literaturze. Moje zadanie jest prostsze i bliższe: zadaniem moim jest to, o czym powinien w pierwszym rzędzie pomyśleć każdy człowiek, nie tylko ja jeden”. M. Gogol, *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*, przeł. i opr. F. Netz, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2015, s. 129.

kiego, co opublikowałem, ponieważ w moich listach... znajduje się więcej potrzebnego dla człowieka niż w moich utworach” (III: 641).

W biografii rosyjskiego pisarza Gazdanow odnajduje miejsca, które mogłyby świadczyć o ciągłości idei pożyteczności Gogola na rzecz ojczyzny. Porwany tym pomysłem publicznej przydatności przez krótki czas autor *Nocy wigilijnej* (*Ночь перед Рождеством*, 1831–1832) wykładał historię w Uniwersytecie Petersburskim, odsłaniając przed słuchaczami, wśród których był m.in. Iwan Turgieniew⁴⁷, całkowite nieprzygotowanie i brak kompetencji do zajmowania się tego typu dydaktyką na uczelni wyższej⁴⁸. W liście do matki profesor Janowski (bo takie nazwisko figurowało na planie zajęć) kłamał, informując ją, że objęcie katedry poleciła mu sama imperatorowa. Ta nieprawda jest dla Gazdanowa jednoznaczna z majaczeniem utalentowanego pisarza, z zatarciem granic w jego świadomości między rzeczywistością a zmyśleniem i prowadzi go ku wnioskowi, że „[...] u Gogola to dążenie do bycia mentorem przyjęło strasznie fantastyczną formę, która zmusiła go do wydania książki *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*” (III: 642). Fakt publikacji *Wybranych fragmentów...* wiąże słusznie Gazdanow z manią wielkości ich autora dającą o sobie przecież znać już wcześniej, bo bez trudu da się ją odnaleźć zarówno w szóstym rozdziale *Martwych dusz*, jak i obecnym w nich retorycznym pytaniu: „Ruś, czegoż ty chcesz od mnie? Dlaczego ty tak patrzysz i wszystko, co masz w sobie, zwróciło na mnie pełne oczekiwania oczy?” (III: 642).

Wprawdzie Gazdanow nie nazywa manii wielkości Gogola przypadłością psychiczną, nie wiąże jej z długotrwałą chorobą afektywną dwubiegunową, lecz podskórnie da się wyczuć taką właśnie interpretację nieprzewidywalnych zachowań pisarza u podobnego do siebie i stworzonego także przez siebie Aleksieja Poprisczyna, głównego bohatera *Pamiętnika szaleńca*. Gazdanowa niepokoi wciąż pytanie: „[...] jak Gogol mógł napisać taką książkę⁴⁹. Doprawdy niezrozumiałe, dlaczego Gogol mógł uważać, z powodu jakiego niewytłumaczalnego nieporozumienia, jakiego straszego błędu, że może dawać rady wszystkim: ziemianinowi, gubernatorowej, poetom, w ogóle — każdemu” (III: 643). I dalej z jeszcze większym zdziwieniem: „Gogol, któ-

⁴⁷ Zachowało się wspomnienie Turgieniewa o wykładach Gogola. Zob. U Gazdanowa (V: 641–642). Por. И. Тургенев, *Гоголь...*

⁴⁸ Zob. uwagi Simona Karlinsky’ego na temat Gogola-profesora w rozdziale „Professor of History” (s. 50–52).

⁴⁹ Chodzi o *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*.

ry nigdy nie zajmował się gospodarstwem, niemający o tym żadnego pojęcia, radzi ziemianinowi, by ten wyjaśnił chłopom, że urodził się ziemianinem i dlatego chłopci powinni mu się podporządkować [...]” (III: 643). I jeszcze bardzo charakterystyczna opinia autora eseju:

Gogol nigdy nie był żonaty i w ogóle nie znał kobiet⁵⁰. Co się tyczy spraw finansowych, trudno wyobrazić sobie pod tym względem bardziej bezradnego człowieka: jego biograf, Szenrok, pisze, że Gogol, niejednokrotnie zwracając się o pomoc do rządu, w prośbach o zapomogę „zawsze wskazywał z jednej strony na swe gorące pragnienie, by okazać swymi utworami w miarę sił pomoc ojczyźnie, a z drugiej na to, że nie jest na służbie i nie ma żadnych określonych środków do życia” (III: 643).

Gazdanow, by wzmocnić krytyczne nastawienie do dziwnych zachowań Gogola, przywołał fragment słynnego listu Wissariona Bielińskiego (1811–1848) z 15 lipca 1847 roku, w którym czołowy petersburski opiniotwórca niezwykle ostro i z oburzeniem zareagował na społeczne poradnictwo twórcy *Wybranych fragmentów...*, pisząc: „Głosicielu bata, apostołe nieuctwa, zwolenniku obskurantyzmu i wstecznicstwa, panegirysto tatarskich charakterów — co Pan robi? Niech Pan spojrzy sobie pod nogi: przecież stoi Pan nad przepaścią” (III: 645). Oczywiście perspektywa Bielińskiego, osoby współczesnej Gogolowi, jest z przyczyn obiektywnych odmienna od tej z 1960 roku, gdy powstawał esej Gazdanowa, upłynęło przecież od 1847 roku ponad sto lat. Dlatego autor analizowanego szkicu nie akcentuje za Bielińskim aspektów politycznych aktywnych w kontrowersyjnym utworze Gogola, nie skupia uwagi na jego ataku na obskurantyzm i wstecznicstwo krytykowanego pisarza, lecz kieruje uwagę odbiorcy ku samemu protagoniście zamieszania, ściślej ku jego poetyce, ponieważ uważa, że w 1847 roku stało się coś trudnego do wytłumaczenia, gdyż paradoks połączył się tutaj z czymś przerażającym:

[...] rękę Gogola w tej książce dokładnie prowadzą stworzeni przez niego bohaterowie, przede wszystkim Maniłow, Chlestakow i Poprisczyn. Skoro Gogol uważał, że może dawać rady ziemianinowi i gubernatorowej, dlaczego w rzeczy samej Chlestakow nie mógł[by] kierować departamentem; i jeśli Gogol uważał, że cała Rosja patrzy na niego i oczekuje od niego wskazówek, jak powinna żyć, dlaczego więc Poprisczyn nie mógł uważać siebie za Ferdynanda Ósmego, na którego patrzy cała Hiszpania? (III: 645).

⁵⁰ Zob. uwagi na ten temat Simona Karlinsky’ego w rozdziale „Fear of Women and Marriage”, a także „Gogol’s Underground Life” i „Homosexuality and Prophecy”. Odpowiednio u Karlinsky’ego strony: 35–37, 186–188, 243–246.

Tak naprawdę — kontynuuje Gazdanow — właściwe życie Gogola zaczyna się od dnia, w którym — mając dziewiętnaście lat — porzucił swą ojczystą Małorus i przyjechał do Petersburga. Tam zaczęła się jego działalność literacka i zostały nawiązane znajomości z tymi, których następnie zdegradował według własnych słów: z generałów do szeregowych, przekształcił w Koroboczkę, Maniłową, Pluszkiną, Nozdriową, Sobakiewicza i Szpońkę. Co sobą reprezentował — jako człowiek — pisarz Nikołaj Wasiljewicz Gogol? Bieliński w gniewie powiedział o nim, że całe życie oszukiwał Boga, a przy śmierci wykiwał szatana (III: 646).

W dalszej części eseju Gazdanow odwołuje się do wypowiedzi kilku zaledwie osób, którym ufa, których słowo o Gogolu nie jest zafałszowane. Są wśród tych postaci Siergiej Aksakow i Paweł Annienkow. Aksakow na przykład sformułował zdanie, które zachęca do głębszej refleksji: „W całym kręgu moich starych towarzyszy i przyjaciół, w całym kręgu moich znajomych nie spotkałem ani jednego człowieka, któremu spodobałby się Gogol i który ceniłby go w pełni” (Газданов 2009: III: 646). Autor szkicu zastanawia się nad przyczynami nieracjonalnych, niezrozumiałych dla otoczenia zachowań Gogola, nad jego na przykład nagłymi wyjazdami-ucieczkami oraz konfabulacjami, za których pomocą niejednokrotnie usiłował wyjaśnić powody swych zaskakujących decyzji. A jednocześnie skupia na sobie uwagę, jest egocentrykiem i bez woalu pisze do Aksakowa w marcu 1841 roku: „Trzeba mnie teraz chronić i pielęgnować”⁵¹ i „porównuje się do wazy, w której schowano skarb i dlatego trzeba [jej] strzec” (III: 647).

Największe zdumienie Gazdanowa budzi jednak nie okres chwały literackiej Gogola, lecz końcowe lata jego życia, kiedy pisarz przeżywał zaburzenia psychiczne i — co jeszcze dziwniejsze — znajdował się w stanie religijnego nawet nie tyle uniesienia, ile szaleństwa. Niemały (czy aby jednoznacznie pozytywny?) wpływ na postawę pisarza wywarł wtedy prawosławny duchowny ojciec Matwiej Konstantinowski (1791–1857), o czym trafnie i wnikliwie napisał Simon Karlinsky⁵². Autor *Eweliny i jej przyjaciół* intuicyjnie podziela znane opinie badaczy, lekarzy i psychiatrów zajmujących się kazusem zdrowia, a raczej braku zdrowia psychicznego Gogola, którzy obserwowali go bezpośrednio przed agonią lub odwoływali się do zapisków mu współczesnych: Tarasienkowa (1852, 1902), Kirpicznikowa (1900), Bażenowa (1902), Linniczenki (1902), Czyża (1904), Jewłachowa (1910), Jermakowa (1923); nie mam co prawda pewności, by stwierdzić, czy znane

⁵¹ Chodzi o list S. Aksakowa do N. Gogola z 25 II / 11 III 1841 roku.

⁵² Podrozdział ten nosi tytuł „Father Matthew Konstantinovskiy”, s. 271–276.

były Gazdanowowi te wszystkie opracowania. Tak czy inaczej, nawet na podstawie dostępnej eseistycznej wiedzy miał on prawo napisać, że

Ostatnie lata życia Gogol spędził w stanie, który można byłoby nazwać religijnym szaleństwem. Miał on jawnie chorobliwy charakter i jest bardzo prawdopodobne, że właśnie to on wpędził go do grobu. Ten człowiek i żył nie tak, jak inni, i umarł nie tak, jak inni. Wszystko jest w nim dziwne, niezwykle i niewytłumaczalne; jego życie osobiste, jego twórczość literacka, jego mania wielkości, jego stałe twierdzenia, że stara się czynić dobro ludziom i jego lodowata pogarda wobec tych ludzi (III: 648).

Wniosek Gazdanowa nie jest optymistyczny. Wybrzmiewa w nim nie tylko egzystencjalna tragedia Gogola, lecz także duchowy dramat człowieka, który zrobił straszny użytek z własnej wyobraźni. Gazdanow nie podejmuje, a więc i nie drąży tematu źródeł literackiej wielkości autora *Wybranych fragmentów...*, nie kojarzy jego męki z opętaniem. Na taką hipotezę nie wystarczyło już eseistycznej odwagi. Niemniej zbliżył się do tej myśli, ponieważ napisał:

Jakież potworne życie miał autor *Martwych dusz*! Ani żony, ani dzieci, ani własnego ogniska, ani domu, ani przyjaciół, ani przywiązania, ani przystani, ani miłości, ani nawet Rosji, z której cały czas ciągnęło go do obcych ziem; tułaczki, poniżenia, niepojęty przez niego samego geniusz literacki, pogarda dla tych, których pragnął kochać i dla których, według jego słów, starał się być pożyteczny, beznadziejna samotność, bieda i mania wielkości, i śmiertelne religijne majaczenie. I oprócz tego, oczywiście, straszny, nie-ludzki świat, który stworzyła jego potworna, rozpalona wyobraźnia, podobny do widoku rozżarzonego piekła, w którym spalił się Gogol, zostawiwszy nam w spadku to, co zostało stworzone przez jego niepowtarzalny geniusz literacki oraz nierozwiązywalną zagadkę jego krótkotrwałego pobytu na ziemi i jego śmierci — tak samo niepojętej, jak jego życie (III: 650–651).

Konkluzja Gazdanowa jest klarowna i cały jego wywód ku niej prowadził prostą ścieżką:

Wszystko w Gogolu jest sprzeczne. Był tak bardzo niepodobny do innych ludzi, że rzeczywiście nikt go nie rozumiał do końca, ani ci, których nazywał przyjaciółmi, ani nawet jego bliscy, jego rodzina. Za granicą — i tylko za granicą, według jego słów — mógł myśleć o Rosji. A kiedy przyjeżdżał do Rosji, natychmiast go ciągnęło z powrotem, za granicę. Wydaje się, że Rzym był jedynym miastem, w którym mógł żyć. Umarł mając czterdzieści trzy lata. Działalność literacką zaczął jako dwudziestolatek, tak więc trwało ono dwadzieścia trzy lata, z których osiemnaście spędził poza Rosją. Tak w ogóle, całe swe życie rzeczywiście próbował odejść i odjechać od samego siebie. Bardzo się troszczył o swe zdrowie i bardzo się bał chorób. A potem pisał, że człowiek potrzebuje ciężkich dolegliwości, że tylko wte-

dy zaczyna pojmować to, czego bez nich nie mógłby zrozumieć. Bał się zresztą nie tylko dolegliwości. Odczuwanie stałego przerażenia charakteryzowało go w sposób szczególny (III: 647).

SIERGIEJ KIBALNIK O EGZYSTENCJALNEJ INTERPRETACJI DZIEŁ GOGOLA PRZEZ GAZDANOWA

Petersburski badacz Siergiej Kibalnik zauważa, że Gogol był jedynym pisarzem rosyjskim, którego Gazdanow wymienił w programowym eseju *Uwagi o Edgarze Poe...*, a więc musiał być dla niego ważnym punktem orientacyjnym w poetyce własnej. W szkicu z 1960 roku podejście eseisty nie zmieniło się wobec autora *Portretu* w porównaniu z wypowiedzią z 1929, ale stosunek — już tak, jak twierdzi uczony, i pisze: „Z twórczego punktu orientacyjnego (‘sztuka fantastyczna’) Gogol przekształcił się dla niego przede wszystkim w negatywy przykład rezygnacji geniusza z twórczości artystycznej na rzecz wypełnienia zadań społeczno-wychowawczych”⁵³. Stał się zatem autor *Wybranych fragmentów...* jaskrawym przykładem tej części literatury rosyjskiej, która była nastawiona na moralizatorstwo, na pouczanie człowieka w ważnych dla niego kwestiach ducha i bytu (np. Turgieniew, Tolstoj, Dostojewski) i wskazywanie mu sposobów wyjścia z życiowego impasu. Chciałoby się, idąc za ciosem, napisać, że w sposób najwulgarniejszy „posłannicza” funkcja literatury radzieckiej przejawiała się w utworach powstałych po 1917 roku i propagujących władzę bolszewicką oraz w czasach realizmu socjalistycznego. Oczywiście, ideowy receptariusz komunistów był totalnie odmienny od etycznego poradnictwa Dostojewskiego czy Tolstoja.

Wprawdzie ani Wasilij Rozanow, ani Lew Szestow nie zostali przywołani przez Gazdanowa w żadnym z jego szkiców o Gogolu, ale właśnie na te dwie wybitne postacie rosyjskiej kultury wskazał w artykule Kibalnik. Twierdzi nawet, że ich podskórny wpływ na kształt wypowiedzi eseisty jest silniejszy od ducha Tolstoja. Po pierwsze, Rozanow wcześniej od Gazdanowa wskazywał na powiązanie twórczości Gogola z szaleństwem. Po drugie, Rozanow i Gazdanow widzieli w autorze *Martwych dusz* mizantropa („писатель-человеко-ненавистник”). Po trzecie, Gazdanow za Rozanowem powtarza myśl o ścisłej więzi twórczości Gogola z problematyką śmierci. O ile jednak Rozanow, w ślad za Bielińskim i Szenrokiem, kojarzy Gogola z pisarstwem realistycznym, o tyle Gazdanow wyraźnie się od tego stanowiska odcina;

⁵³ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации...*

w tej właśnie negacji zawiera się odmienność pozycji obydwu pisarzy i krytyków.

Kibalnik zwraca także uwagę na powiązania szkicu Gazdanowa z myślami wybitnego rosyjskiego filozofa Lwa Szestowa o Gogolu. Trzeba tu wspomnieć, że w 1929 roku, wcześniej od szkicu autora *Uwag o Edgarze Poe...*, ukazała się książka Szestowa *Na wadze Hioba* (*На весах Иова*, 1993)⁵⁴, którą Gazdanow najprawdopodobniej dobrze znał. Świadczą o tym myślowe zapożyczenia, jak chociażby zdania o fantastycznym świecie Gogola czy o autobiografizmie wielkości gogolowskich bohaterów. Gazdanow powtarza za Szestowem prawdę o bliskości autora *Nosa* ze stworzonym przez niego szalonym bohaterem Aleksiejem Poprisczynem. Rosyjski filozof całą duchową drogę twórcy *Wija* opisywał w aspekcie egzystencjalnym i takie same koordynaty obrał przecież Gazdanow. Kibalnik słusznie zauważa:

Także Gazdanow, opierając się na Gogolu, formułuje swoją koncepcję człowieka egzystencjalnego, budzącego się wśród martwego snu otaczających [go osób] i odczuwającego więź z transcendencją przez okropieństwo istnienia i śmierć. Przy tym w Gogolu podkreśla on właśnie to, co było specyficzne dla rosyjskiego egzystencjalizmu: irracjonalizm i specyficzny stosunek do śmierci⁵⁵.

Kibalnika bardzo interesowała odpowiedź na pytanie o przyczyny tak wyrazistego wpływu Rozanowa i Szestowa na niezależnego przecież krytyka, gdy dwukrotnie pisał o Gogolu. Petersburski badacz twierdzi, że

zależność ta da się wyjaśnić nie tyle wpływem konkretnych tekstów Rozanowa i Szestowa na konkretne teksty Gazdanowa, ile światopoglądowym podobieństwem, [jego] przynależnością do rosyjskiej tradycji egzystencjalnej, w której Rozanow i Szestow odegrali niepoślednią rolę⁵⁶.

O ile w artykule z 1929 roku Gazdanow akcentował fantastyczność sztuki słownej Gogola jako cechy wielce oryginalnej i odróżniającej go zasadniczo od pisarzy zajmujących się tematem społecznym, jak np. Victor Hugo, Émile Zola, Nikołaj Niekrasow czy Iwan Turgieniew,

⁵⁴ Л. Шестов, *На весах Иова. Странствования по душам*, w: tegoż, *Сочинения в двух томах*, t. 2, Издательство „Наука”, Москва 1993.

⁵⁵ С. Кибальник, *Гоголь в экзистенциальной интерпретации...*

⁵⁶ Tamże.

o tyle w eseju z 1960 roku twórca *Nocnych dróg* wyeksponował egzystencjalne podejście w interpretacji dzieł Gogola i podkreślił występowanie wielu istotnych sprzeczności w nim samym jako człowieku oraz w jego dziełach, w których w ostatnim okresie życia do głosu dochodziła dydaktyka i postawa profetyczna, uwidoczniła szczególnie w *Wybranych fragmentach...* Gazdanow zanegował wtedy sens i wartość tego typu pouczająco-mentorskich praktyk Gogola, ale sam u schyłku twórczości również zaczął pisać powieści, w których pojawiło się edukacyjno-naprawcze przesłanie literatury. W egzystencjalnym podejściu Gazdanowa do Gogola ujawniła się bliskość eseisty z Wasilijem Rozanowem i Lwem Szestowem. Fakt ten z jednej strony odczuwalnie osłabia oryginalność koncepcji autora *Widma Aleksandra Wolfa*, lecz z drugiej wpisuje na trwałe jego pogląd w najlepszą rosyjską tradycję egzystencjalnego podejścia do sztuki słownej.

Szkice Gazdanowa o Gogolu nie są według mnie zaskakująco odkrywcze, nie wnoszą całkiem nowej wiedzy na temat biografii i poetyki tego rzeczywiście niezwykle i skomplikowanego wewnętrznie twórcy. Gazdanow w określonej mierze wyraził w szkicach samego siebie, podał odpowiedzi na pytania, które nurtowały go jako pisarza „pierwszego gatunku”, poprawnie wyeksponował egzystencjalno-osobowościowe uwikłania autora *Martwych dusz*, zaakcentował wyraźne rozbieżności między słowem a czynem twórcy, jego przekonaniem o posłanniczym mentorstwie formalnym a merytorycznym brakiem podstaw udzielania rad w obszarach, o których nie miał przecież żadnego pojęcia.

Gazdanowski komentarz do Gogola-człowieka i Gogola-pisarza stał się więc według mnie w jakimś stopniu autocharakterystyką samego eseisty zafascynowanego głównie fantastycznym pisarstwem autora *Nosa*. Niewykluczone, że charakteryzując Gogola, chciał podkreślić to, co było mu obce w latach 1929 i 1960 w odniesieniu do poglądów na prawdziwą literaturę, co było również dla niego nie do zaakceptowania we własnej sztuce słowa. Ostatecznie jednak Gazdanow powtórzył w określonej mierze przetarte szlaki dydaktyczne — po Gogolu, Dostojewskim, Tolstoju, i w latach 50.–60. XX wieku, u schyłku swej aktywności twórczej, nie zrezygnował z edukacyjnej roli literatury, o czym najlepiej zaświadczyły dwie powieści: *Pielgrzymi* oraz *Przebudzenie*. Szczególne miejsce wśród wizyjno-receptariuszowych tekstów Gazdanowa zajęło nieukończone utopijne dzieło *Przewrót* zawierające przepisy na naprawę świata.

Tekst ten jawnie wzmocnił tezę o nieprzypadkowości i potrzebie problematyki społecznej w wielkich dziełach literackich, o czym najlepiej zaświadczyły powieści Dostojewskiego i Tołstoja. Udział Gazdanowa w tym rosyjskim nurcie dydaktycznym jest odczuwalnie uboższy, co może wynikać w głównej mierze ze znacznie mniejszej jego popularności wśród czytelników rosyjskich. Gazdanow, tak chętnie i słusznie porównywany przez krytyków rosyjskiej emigracji z Władimirem Nabokowem, w Rosji i poza nią — w tym także w Polsce — jest wciąż odkrywany.

W eseju Gazdanowa z 1960 roku uderzyło mnie zwłaszcza jedno zdanie, w którym autor, powołując się na ocenę Bielińskiego, napisał, że ten „w gniewie powiedział o nim [tj. Gogolu — G.O.], że całe życie oszukiwał Boga, a przy śmierci wykiwał szatana” (III: 646). To, oczywiście, z kim i jaki ewentualnie pakt był gotów zawrzeć albo, być może, nawet zawarł pisarz, pozostanie raczej tylko dręczącą hipotezą, gdyż nauka nie przychyli się raczej do koncepcji ezoterycznych⁵⁷. Ale nikt nie zaprzeczy, że autor *Wija* w ostatnim okresie życia modlił się nadzwyczaj żarliwie i pościł w większym stopniu niż najbardziej fanatyczny eremita, zdradzając symptomy choroby psychicznej. Agonia pisarza oraz jego dziwna śmierć⁵⁸ mogą świadczyć, że nie wykiwał jednak szatana, jak twierdził Bieliński. Rozstrzygnięcie tej intrygującej kwestii wykracza jednak zdecydowanie poza przyjęty przeze mnie cel wypowiedzi. Problem wymaga przede wszystkim głębszego naświetlenia w nurcie teologii prawosławnej, gdyż jej wyznawcą był Gogol, ale i spojrzenia z punktu widzenia, najogólniej mówiąc, NIE-prawosławnego, również mogącego przynieść cenne wnioski. Wszystko to dałoby się uczynić, ale już w ramach odrębnego studium.

⁵⁷ Zob. np. rozdział „The School at Nezhin” u Karlinsky’ego (s. 12–13) oraz: З. Агеева, *Душевная болезнь Гоголя*, http://samlib.ru/a/ageewa_z_m/dushewnajaboleznxgogolja.shtml (22.12.2023); А. Анненская, *Н.В. Гоголь. Его жизнь и литературная деятельность: биографический очерк А.Н. Анненской: с портретом Гоголя, гравированным в Лейпциге Геданом*. Типография газеты „Новости”, Санкт-Петербург 1891, <https://www.prilib.ru/item/1095815> (22.12.2023); И. Линниченко, *Душевная драма Гоголя*, (bd.), Одесса 1902; В. Вересаев, *Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников: С иллюстрациями на отдельных листах*, Academia, Москва–Ленинград 1933, <https://www.prilib.ru/item/1638925> (26.12.2023).

⁵⁸ Zob. np. „Gogols’ Death” według Simona Karlinsky’ego, s. 277–280.

REFERENCES

- Ageyeva, Zinaida. *Dushevnyaya bolezni' Gogolya* [Агеева, Зинаида. *Душевная болезнь Гоголя*] <http://samlib.ru/a/ageewa_z_m/dushewnajaboleznxgogolja.shtml>.
- Aksakov, Sergey. *Istoriya moyego znakovstva s Gogolem so vklucheniym vsej perepiski s 1832 po 1852 g.* Izdaniye podgotovili sotrudniki Muzeya "Abramtsevo" AN SSSR. Naselenko, Yelena, and Smirnova, Yelena (eds.). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1960 [Аксаков Сергей. *История моего знакомства с Гоголем со включением всей переписки с 1832 по 1852 г.* Издание подготовили сотрудники Музея "Абрамцево" АН СССР. Населенко, Елена. Смирнова, Елена (eds.). Москва: Издательство Академии наук СССР, 1960] <https://imwerden.de/pdf/aksakov_s_t_istoriya_moyego_znakomstva_s_gogolem_1960_text.pdf>.
- Annenkov, Pavel. "N.V. Gogol' v Rime letom 1841 goda." *N.V. Gogol' v vospominaniyakh sovremennikov*. Mashinskiy, Semen (ed.). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1952: 230–316 [Анненков, Павел. "Н. В. Гоголь в Риме летом 1841 года." *Н. В. Гоголь в воспоминаниях современников*. Машинский, Семен (ed.). Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1952: 230–316] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/gvs/gvs-230-.htm>>.
- Annenskaya, Aleksandra. *N. V. Gogol'. Ego zhizn' i literaturnaya deyatel'nost': biograficheskiy ocherk A. N. Annenskoy: s portretom Gogolya, gravirovannym v Leyptsige Gedanom.* Sankt-Peterburg: Tipografiya Tipografiyagazety 'Novosti', 1891 [Анненская, Александра. *Н. В. Гоголь. Его жизнь и литературная деятельность: биографический очерк А. Н. Анненской: с портретом Гоголя, гравированным в Лейпциге Геданом*. Санкт-Петербург: Типография газеты 'Новости', 1891] <<https://www.prilib.ru/item/1095815>>.
- Babicheva, Yuliya. "Nochnyye dorogi" Gayto Gazdanova: problema stilya i zhanra [Бабичева, Юлия. "Ночные дороги" Гайто Газданова: проблема стиля и жанра] <http://www.darial-online.ru/2002_3/babitch.shtml>.
- Bazhenov, Nikolay. *Bolezn' i smert' Gogolya*. Moskva: Tipo-litografiya Tovari-shchestva I. N. Lushnerev i K°, 1902 [Баженов, Николай. *Болезнь и смерть Гоголя*, Москва: Типо-литография Товарищества И. Н. Лушнерев и К°, 1902] <<https://www.prilib.ru/item/1058626>>.
- Belinskiy, Vissarion. *Pis'mo k Gogolyu*. Sankt-Peterburg: Knigoizdatel'stvo 'Svetoch no. 2', 1906 [Белинский, Виссарион. *Письмо к Гоголю*. Санкт-Петербург: Книгоиздательство 'Светоч no. 2', 1906].
- Chizh, Vladimir. *Bolezn' N. V. Gogolya*. Moskva: Tipolitografiya tovarishchestva I. N. Kushnerev i K°, 1904 [Чиж, Владимир. *Болезнь Н. В. Гоголя*. Москва: Типолитография товарищества И. Н. Кушнерев и К°, 1904] <https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_006761546/>.
- Dienes, László. *Russian literature in exile: the life and work of Gajto Gazdanov*. München: Verlag Otto Sagner, 1982.
- Dostoyevskiy, Fedor. *Prestupleniye i nakazaniye* [Достоевский, Федор. *Преступление и наказание*] <<https://www.livelib.ru/quote/42909244-prestuplenie-i-nakazanie-fjodor-dostoevskij>>.
- Durylin, Sergey. *Iz semeynoy khroniki Gogolya*. Moskva: GAKHN, 1928 [Дурылин, Сергей. *Из семейной хроники Гоголя*. Москва: ГАХН, 1928].

- Fedyakin, Sergey. "Infernal'nyy' Gogol' v russkom soznanii — ot Musorgskogo do Nabokova." *Pyatyye Gogolevskiyе chteniya. N.V. Gogol' i russkoye zarubezh'ye*. Vikulova, Vera (ed.). Moskva: Knizhnyy dom Universitet 2006 [Федякин, Сергей. "Инфернальный Гоголь в русском сознании — от Мусоргского до Набокова." *Пятые Гоголевские чтения. Н.В. Гоголь и русское зарубежье*. Викулова, Вера (ed.). Москва: Книжный дом Университет 2006] <<https://www.domgogolya.ru/science/researches/1557/>>.
- Galster, Bohdan. *Mikolaj Gogol*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- Gayto Gazdanov v kontekste russkoy i zapadnoyeuropeyskikh literatur. Borev, Yuriy (ed.). Moskva: IMLI RAN, 2008 [*Гайто Газданов в контексте русской и западноевропейских литератур*. Боров, Юрий (ed.). Москва: ИМЛИ РАН, 2008].
- Gazdanov, Gayto. "O Gogole." *Literaturnoye obozreniye*, 1994, no. 9/10: 78–83 [Газданов, Гайто. "О Гоголе." *Литературное обозрение*, 1994, no. 9/10: 78–83].
- Gazdanov, Gayto. "O Gogole." *Mosty* (Myunkhen), 1960, no. 5: 171–183 [Газданов, Гайто. "О Гоголе." *Мосты* (Мюнхен), 1960, no. 5: 171–183].
- Gazdanov, Gayto. "O Gogole." *Nezavisimaya gazeta*, 1993, 6 iyulya: 7 [Газданов, Гайто. "О Гоголе." *Независимая газета*, 1993b, 6 июля: 7].
- Gazdanov, Gayto. "O Gogole." *Zolotoy vek'*, 1993, no. 4: 51–55 [Газданов, Гайто. "О Гоголе." *Золотой век'*, 1993, no. 4: 51–55].
- Gazdanov, Gayto. "Zametki ob Edgare Po, Gogole i Mopassane." *Volya Rossii* (Praha), 1929, no. 5/6: 96–107 [Газданов, Гайто. "Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане." *Воля России* (Прага), 1929, no. 5/6: 96–107].
- Gazdanov, Gayto. "O Gogole." *Sobraniye sochineney v pyatitomakh. Tom tretiy. Romany. Rasskazy. Literaturnaya kritika i esseistika. Masonskiyе doklady*. Moskva: Ellis Lak, 2009 [Газданов, Гайто. "О Гоголе." *Собрание сочинений в пяти томах. Том третий. Романы. Рассказы. Литературная критика и эссеистика. Массонские доклады*. Москва: Эллис Лак, 2009].
- Gazdanov, Gayto. *Sobraniye sochineniy v trekh tomakh*. Moskva: Soglasie, 1996. [Газданов, Гайто. *Собрание сочинений в трёх томах*. Москва: Согласие, 1996].
- Gazdanov, Gayto. "Zametki ob Edgare Po, Gogole i Mopassane." *Sobraniye sochineney v pyati tomakh. Tom pervyy. Romany. Rasskazy. Literaturno-kriticheskiye esse. Retsenzii i zametki*. Moskva: Ellis Lak, 2009 [Газданов, Гайто. "Заметки об Эдгаре По, Гоголе и Мопассане." *Собрание сочинений в пяти томах. Том первый. Романы. Рассказы. Литературно-критические эссе. Рецензии и заметки*. Москва: Эллис Лак, 2009].
- Gazdanow, Gajto. *Wieczór u Claire. Widmo Aleksandra Wolfa*. Transl. Chłystowski, Henryk. Warszawa: PIW, 2009.
- Giej, Maria. "Mir menyayetsya i my menyayemysya vmeste s nim'. Problema stanovleniya chelovecheskoy lichnosti v tvorchestve Gayto Gazdanova." *W kręgu problemów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, 2013: 177–187 [Giej, Maria. "Мир меняется и мы меняемся вместе с ним'. Проблема становления человеческой личности в творчестве Гайто Газданова." *В кругу проблемów antropologii literatury. W stronę antropologii niezwykłości*. Supa, Wanda (ed.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, 2013: 177–187].

- Giej, Maria. *'Ya videl mir takim'. Kontseptsiya deystvitel'nosti v tvorchestve Gayto Gazdanova*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008 [Giej, Maria. *'Я видел мир таким'. Концепция действительности в творчестве Гайто Газданова*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2008].
- Giej, Maria. "Kontseptsiya vremeni v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 233–240 [Giej, Maria. "Концепция времени в творчестве Гайто Газданова." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 233–240].
- Giej, Maria. "Zhenskiye obrazy v proizvedeniyakh Gayto Gazdanova." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2011, no. 11: 103–110 [Giej, Maria. "Женские образы в произведениях Гайто Газданова." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2011, no. 11: 103–110].
- Giej, Maria. *"Takim widziałem świat". Koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa* (praca doktorska). Opole: Uniwersytet Opolski, 2007.
- Giej, Maria. "Kontseptsiya zhizni kak puteshestviya k smerti (naprimere tvorchestva Gayto Gazdanova)." *Dialog Kultur IV. Hradec Králové 23.–24.1.2007. Ústí nad Orlicí*, 2007: 317–322 [Giej, Maria. "Концепция жизни как путешествия к смерти (на примере творчества Гайто Газданова)." *Dialog Kultur IV. Hradec Králové 23.–24.1.2007. Ústí nad Orlicí*, 2007: 317–322].
- Giej, Maria. "...Takim widziałem świat": koncepcja rzeczywistości w twórczości Gajto Gazdanowa." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2008, no. 9: 173–178.
- Giej, Maria. "Intuitivnyy sposob poznaniya kak oppozitsiya k nauchnomu (na primere tvorchestva G. Gazdanova)." *Rossica Olomucensia*, 2008, no. XLVI–II: 451–454 [Giej, Maria. "Интуитивный способ познания как оппозиция к научному (на примере творчества Г. Газданова)." *Rossica Olomucensia*, 2008, no. X–VI–II: 451–454].
- Giej, Maria. *Socjalne 'dno' paryskie w powieści Gajto Gazdanowa 'Nocne drogi'*. Ústí nad Orlicí: Eurolingua & Eurolitteraria, 2009: 341–347.
- Giej, Maria. "Priroda v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Istoriyai sovremennost' v russkoy literature V. Prus, Kazimierz* (ed.). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009: 117–129 [Giej, Maria. "Природа в творчестве Гайто Газданова." *История и современность в русской литературе V. Prus, Kazimierz* (ed.). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009: 117–129].
- Giej, Maria. "Rol' zhenshchin v zhizni gazdanovskikh geroyev." *Rossica Olomucensia*, 2009, no. XLVIII: 353–356 [Giej, Maria. "Роль женщин в жизни газдановских героев." *Rossica Olomucensia*, 2009, no. XLV: 353–356].
- Giej, Maria. "Poisk svojego mesta na zemle v zhizni i tvorchestve Gayto Gazdanova." *Dialog Kultur VII — dodatek: sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Hradec Králové, 22.–23. ledna 2013*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013: 20–25 [Giej, Maria. "Поиск своего места на земле в жизни и творчестве Гайто Газданова." *Dialog Kultur VII — dodatek: sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference Hradec Králové, 22.–23. ledna 2013*. Hradec Králové: Gaudeamus, 2013: 20–25].
- Giej, Maria. "Problema odinochestva v tvorchestve Gayto Gazdanova." *Powrócić do Rosji wierszami i prozą. Literatura rosyjskiej emigracji (Vernut'sya v Ros-siyu stikhami i prozoy. Literaturarusskogo zarubezh'ya)*. Nefagina, Galina (ed.). Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2012: 148–155 [Giej, Maria.

- “Проблема одиночества в творчестве Гайто Газданова. Powróćcie do Rosji wierszami i prozą. Literatura rosyjskiej emigracji (Вернуться в Россию стихами и прозой. Литература русского зарубежья). Нефагина, Галина (ed.). Słupsk: Wydawnictwo Akademii Pomorskiej, 2012: 148–155].
- Giej, Maria. “Tema starosti v romane Gayto Gazdanova ‘Nochnyye dorogi’.” Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. *Starość. Slavica Wratislaviensia*, 2016, no. 163: 203–212 [Giej, Maria. “Тема старости в романе Гайто Газданова ‘Ночные дороги’.” *Wielkie tematy kultury w literaturach słowiańskich. Starość. Slavica Wratislaviensia*, 2016, no. 163: 203–212].
- Giej, Maria. “‘Как? I bol’she nichego?’: vektory ekzistentsial’nogo soznagiya v romane Gayto Gazdanova ‘Večer u Kler’.” *Studia i Szkice slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2006, no. 7: 83–101 [Giej, Maria. “‘Как? И больше ничего?’: векторы экзистенциального сознания в романе Гайто Газданова ‘Вечер у Клэр’.” *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2006, no. 7: 83–101].
- Giej, Maria. “‘Bezzvuchnaya simfoniya mira’: muzyka v proizvedeniyakh Gayto Gazdanova.” *Slavica Wratislaviensia*, 2007, no. 143, cz. 1: 213–220 [Giej, Maria. 2007, “Беззвучная симфония мира’: музыка в произведениях Гайто Газданова.” *Slavica Wratislaviensia*, 2007, no. 143, cz. 1: 213–220].
- Gogol, Mikołaj. *Martwe dusze*. Transl. Broniewski, Władysław. Warszawa: Czytelnik, 1971.
- Gogol, Mikołaj. *Wybrane fragmenty korespondencji z przyjaciółmi*. Netz, Feliks (ed., transl.). Warszawa: Wydawnictwo Sic!, 2015.
- Gogol’, Nikolay. *Chetyre pis’ma k raznym litsam po povodu ‘Mertvykh dush’*. T. 8. *Polnoye sobraniye sochineniy v 14 tt.* Moskva: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR, 1952 [Гоголь, Николай. *Четыре письма к разным лицам по поводу ‘Мертвых душ’*. Т. 8. *Полное собрание сочинений в 14 тт.* Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-286-.htm?cmd=p>>.
- Gogol’, Nikolay. *Mërtvyye dushi* [Гоголь, Николай. *Мёртвые души*] <<https://citaty.su/skvoz-vidnyj-miru-smex-i-nezrimye-nevedomye-emu-slezy>>.
- Jastrzębska, Katarzyna. “Tendencje modernistyczne w powieści Gajto Gazdanowa ‘Nocne drogi’.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2020, no. 1.
- Kabaloti, Sergey. *Poetika prozy Gayto Gazdanova 20–30-kh godov*. Sankt-Peterburg: Peterburgskiy pisatel’, 1998 [Кабалоти, Сергей. *Поэтика прозы Гайто Газданова 20–30-х годов*. Санкт-Петербург: Петербургский писатель, 1998].
- Karlinsky, Simon. *The Sexual Labyrinth of Nikolai Gogol*. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1976.
- Kasack, Wolfgang. *Leksykon literatury rosyjskiej XX wieku. Od początku stulecia do roku 1996*. Kodzis, Bronisław (ed., transl.). Wrocław: Ossolineum, 1996.
- Kibal’nik, Sergey. “Gayto Gazdanov i ekzistentsial’noye soznaniye v literature Russkogo Zarubezh’ya.” *Russkaya literatura*, 2003, no. 4 [Кибальник, Сергей. “Гайто Газданов и экзистенциальное сознание в литературе Русского Зарубежья.” *Русская литература*, 2003, no. 4].
- Kibal’nik, Sergey. *Gayto Gazdanov iekzistentsial’naya traditsiya v russkoy literature*. Sankt-Peterburg: ID Petropolis, 2011 [Кибальник, Сергей. *Гайто Газданов и экзистенциальная традиция в русской литературе*. Санкт-Петербург: ИД Петрополис, 2011].

- Kibal'nik, Sergey. *Gogol'v ekzistentsial'noy interpretatsii Gazdanova* [Кибальник, Сергей. *Гоголь в экзистенциальной интерпретации Газданова*] <<https://www.domgogolya.ru/science/researches/1489/>>.
- Kirpichnikov, Aleksandr. *Somneniya i protivorechiya v biografii Gogolya (kommentariy k biograficheskoy kanve)*. V. 1. Sankt-Peterburg: Tipogrfiya Imperatorskoj-akademii nauk, 1900 [Кирпичников, Александр. *Сомнения и противоречия в биографии Гоголя (комментарий к биографической канве)*. В. 1. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1900] <<https://www.prilib.ru/item/901568>>.
- Krasavchenko, Tat'yana, and Vasil'yeva, Mariya. *Gayto Gazdanov i 'nezamechenoye pokoleniye': pisatel' na peresechenii traditsiy i kul'tur, sbornik nauchnykh trudov*. Khadonova, Fatima (ed.). Moskva: INION RAN, 2005 [Красавченко, Татьяна. Васильева, Мария. *Гайто Газданов и 'незамеченное поколение': писатель на пересечении традиций и культур, сборник научных трудов*. Хадонова, Фатима (ed.). Москва: ИНИОН РАН, 2005].
- Linnichenko, Ivan. *Dushevnyaya drama Gogolya*. Odessa: (bd.), 1902 [Линниченко, Иван. *Душевная драма Гоголя*. Одесса: (bd.), 1902].
- Matveyeva, Yuliya. "Parizhane i 'novyye': k voprosu vzaimootnosheniy dvukh 'Voln' russkoy emigratsii (pomaterialam perepiski G. Gazdanova, L. Rzhetskogo i G. Khomyakova)." *Fenomen russkoy emigratsii: kollektivnaya monografiya*. Blashkiv, Oksana, and Mnikh, Roman (eds.). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego Stowarzyszenie, 2004, s. 153–166 [Матвеева, Юлия. "Парижане и 'новые': к вопросу взаимоотношений двух 'Волн' русской эмиграции (по материалам переписки Г. Газданова, Л. Ржевского и Г. Хомякова). Феномен русской эмиграции: коллективная монография. Блашкив, Оксана, and Мних Роман. (eds.). Siedlce: Instytut Kultury Regionalnej i Badań Literackich im. Franciszka Karpińskiego Stowarzyszenie, 2004: 153–166].
- Nechiporenko, Yuriy. *Gogol' i Gazdanow: 'chuvstvennaya prelest' mira* [Нечипоренко, Юрий. *Гоголь и Газданов: 'чувственная прелесть мира'*] <<http://www.hrono.ru/text/2007/negaz0407.html>>.
- Nosov, Viktor. *'Klyuch' k Gogolyu. Opyt khudozhestvennogo chteniya*. London: Overseas Publications Interchanange Ltd, 1985 [Носов, Виктор. *'Ключ' к Гоголю. Опыт художественного чтения*. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1985].
- Ovsyannikova, Assol. "Nerazgadanny fenomen Gayto Gazdanova". *Inyye berega* 2016, no. 4(44). [Овсянникова, Ассоль. "Неразгаданный феномен Гайто Газданова". *Иные берега* 2016, no. 4(44)].
- Paszkiewicz, Anna. "Suicidia w twórczości Gajto Gazdanowa." *Slavica Wratislaviensis*, 2018, t. 167: 321–328.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, 1990, Jankowski, Augustyn OSB (ed.). Opracował Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum, 1990.
- Proskurina, Yelena. "Cherty neorealizma v tvorchestve G. Gazdanova (roman 'Nochnyye dorogi' i dokumental'naya povest' 'Na frantsuzskoy zemle')." *Kritika i semiotika*, 2011, no. 15 [Проскурина, Елена. "Черты неореализма в творчестве Г. Газданова (роман, 'Ночные дороги' и документальная

- повесть 'На французской земле')." *Критика и семиотика*, 2011, no. 15] <<http://www.philology.ru/literature2/proskurina-11.htm>>.
- Proskurina, Yelena. Proskurina, Polina. "Avtor, geroy, narrativ v 'russkikh' romanakh G. Gazdanova." *Kritika i semiotika*, 2007, no. 11 [Проскурина, Елена. Проскурина, Полина. "Автор, герой, нарратив в 'русских' романах Г. Газданова." *Критика и семиотика*, 2007, no. 11].
- Rozanov, Vasilii. "Otchego ne udalsya pamyatnik Gogolyu?." *Zhurnal teatra Literaturno-Khudozhestvennogo obshchestva*, 1909, no. 2: 9–12 [Розанов, Василий. "Отчего не удался памятник Гоголю?" *Журнал театра Литературно-Художественного общества*, 1909, no. 2: 9–12] <http://dugward.ru/library/rozanov/rozanov_otchego_ne_udalsa.html>.
- Russkoye zarubezh'ye, Velikiye otechestvenniki. 100 sudeb russkoy-emigratsii v XX veke. Gagkuyev, Ruslan (ed.). Moskva: Yauza-katalog, 2018 [*Русское зарубежье, Великие отечественники. 100 судеб русской эмиграции в XX веке*. Гагкуев, Руслан (ed.). Москва: Яуза-каталог, 2018].
- Shenrok, Vladimir. *Materialy k biografii N.V. Gogolya*. T. 1–4. Moskva: Tipografiya I. Mamontova i K^o, 1892–1897 [Шенрок, Владимир. *Материалы к биографии Н.В. Гоголя*. Т. 1–4. Москва: Типография А. И. Мамонтова и К^o, 1892–1897] <<https://feb-web.ru/feb/gogol/critics/sh1/sh1-001-.htm?cmd=p>>.
- Shestov, Lev. *Na vesakh Iova. Stranstvovaniya po dusham. Sochineniya v dvukh tomakh*. T. 2. Moskva: Izdatel'stvo 'Nauka', 1993 [Шестов, Лев. *На весах Иова. Странствования по душам. Сочинения в двух томах*. Т. 2. Москва: Издательство 'Наука', 1993].
- Sidor, Maria. "Inspiracje filozoficzne prozy Gajto Gazdanowa: 'Wieczór u Claire' i 'Powrót Buddy'." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2006, no. 8: 247–254.
- Strzałka, Jan. *Powrót Gazdanowa* <<https://www.dwutygodnik.com/artukul/413-powrot-gazdanowa.html>>.
- Szymańska, Aleksandra. "Motiv mesti i obraz mstitelya v rannikh rasskazakh Gayto Gazdanova (Obshchestvo vos'měrki pik, Tovarishch Brak)." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 241–247 [Szymańska, Aleksandra. "Мотив мести и образ мстителя в ранних рассказах Гайто Газданова (Общество восьмёрки пик, Товарищ Брак)." *Studia i Szkice Slawistyczne: Literatura, Kultura, Język*, 2010, no. 10: 241–247].
- Tarasenkov, Anatoliy. "Posledniye dni zhizni Nikolaya Vasil'yevicha Gogolya" *Otechestvennyye zapiski*, 1852, noyabr' [Тарасенков, Анатолий. "Последние дни жизни Николая Васильевича Гоголя." *Отечественные записки*, 1852, ноябрь] <https://classica.rhga.ru/upload/iblock/1ed/51_Tarasenkov.pdf>.
- Tarasenkov, Anatoliy. *Posledniye dni zhizni H.V. Gogolya. Zapiski yego sovremennika, doktora A. Tarasenkova*. Moskva: T-vo skoropech. A.A. Levenson, 1902 [Тарасенков, Анатолий. *Последние дни жизни Н.В. Гоголя. Записки его современника, доктора А. Тарасenkova*. Москва: Т-во скоропеч. А.А. Левенсон, 1902] <<https://www.prilib.ru/item/1094439>>.
- Tolstoy, Lev. *O Gogole* [Толстой, Лев. 1909 *О Гоголе*] <<http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-gogole.htm>>.
- Tskhovrebov, Nugzar. *Gayto Gazdanov. Zhizn' itvorchestvo*. Vladikavkaz: Ir, 2003 [Цховребов, Нугзар. *Гайто Газданов. Жизнь и творчество*. Владикавказ: Ир, 2003].

- Turgenev, Ivan. *Gogol'. Iz pisem* [Тургенев, Иван. *Гоголь. Из писем*] <<http://gogol-lit.ru/gogol/vospominaniya/turgenev.htm>>.
- Veresayev, Vikentiy. *Gogol' v zhizni: Sistematiicheskiy svod podlinnykh svidetel'stv sovremennikov: S illyustratsiyami na otdel'nykh listakh*. Moskva–Leningrad: Academia, 1933 [Вересаев, Викентий. *Гоголь в жизни: Систематический свод подлинных свидетельств современников: С иллюстрациями на отдельных листах*. Москва–Ленинград: Academia, 1933] <<https://www.prilib.ru/item/1638925>>.
- Vozvrashcheniye Gayto Gazdanova: nauchnaya konferentsiya, posvyashchënnaya 95-letiyu so dnya rozhdeniya, 4–5 dekabrya 1998 g.* Vasil'yeva, Mariya (ed.). Moskva: Russkiy put', 2000 [*Возвращение Гайто Газданова: научная конференция, посвящённая 95-летию со дня рождения, 4–5 декабря 1998 г.* Васильева, Мария (ed.). Москва: Русский путь, 2000].
- Yedinstvo inoskazaniya: o narrativnoy poetike romanov Gayto Gazdanova*. Proskurina, Yelena, and Romodanovskaya, Yelena (eds.). Moskva: Institut filologii SO RAN, 2009 [*Единство иносказания: о нарративной поэтике романов Гайто Газданова*. Проскурина, Елена, and Ромодановская, Елена (eds.). Москва: Институт филологии СО РАН, 2009].
- Yermakov, Ivan. *Ocherki po analizu tvorchestva N.V. Gogolya (Organichnost' proizvedeniy Gogolya)*. Moskva–Petrograd: Gosudarstvennoye izdatel'stvo Moskva-Petrograd, 1923 [Ермаков, Иван. *Очерки по анализу творчества Н.В. Гоголя (Органичность произведений Гоголя)*. Москва–Петроград: Государственное издательство Москва-Петроград, 1923] <https://archive.org/details/PPB_16_Ermakov_1923_Gogol/mode/2up>.
- Yermilov, Vladimir. *N.V. Gogol'*. Moskva: Sovetskiy pisatel', 1953 [Ермилов, Владимир. *Н.В. Гоголь*. Москва: Советский писатель, 1953].
- Yevlakhov, Aleksandr. *Tayna geniya Gogolya*. Varshava: Tipografiya Varshavskogo uchebnogo okruga, 1910. [Евлахов, Александр. *Тайна гения Гоголя*. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1910].

JOANNA TARKOWSKA

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7035-9997>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

PIERWIASTKI TRANSGRESYJNE W PROZIE LUDMIŁY ULICKIEJ (ПОДРУЖКИ, АЛИСА ПОКУПАЕТ СМЕРТЬ, ИНОСТРАНКА Z CYKLU ТЕЛО ДУШИ)

TRANSGRESSIVE ELEMENTS IN THE PROSE OF LYUDMILA ULITSKAYA

(ПОДРУЖКИ, АЛИСА ПОКУПАЕТ СМЕРТЬ, ИНОСТРАНКА FROM THE CYCLE ТЕЛО ДУШИ)

The concept of spirit and body, assuming the sacredness of the latter also in its erotic and physiological aspects, shatters hitherto ideas about the dualistic nature of the human 'self'. According to Ulitskaya, the ideal being, which concretises itself in the body, confers upon the latter the status of what is necessary and constant in the eternal circle of life and death, making it the element of love and goodness. Hence, corporeality, earthliness and mortality constitute an existential unity in the 'dance of existence' of the heroines predestined for it. These, as we will try to show, are the 'bodies of the spirit', living and dead, whose human, transgressive 'spirituality' will constitute the essential object and purpose of the analysis in this study, with the account taken of the strategies of femininity and typical elements of poetics peculiar to the Russian postmodernist. As the attempt will be made to prove, the nature of the 'sacredness' of a woman in the texts of the author of *Medea and Her Children* (*Медея и ее дети*) paradoxically unites in itself the sacred and the profane. The higher means the things which arouse terror, recognition and adoration. This also means the prohibition implying transgressive erotic raptures, incessant licentious dance of life and death, hiding at the bottom all the anxiety and fear that were born from the awareness of one's mortality=discontinuity. In light of the above, the lust to overpower it, enveloped in the violation of all the laws, in the overcoming of shame, in the externalisation of weakness, illness, imperfection, animalisation, sexuality and physiologism, can be found in abundance on the pages of Lyudmila Ulitskaya's short stories.

Keywords: Lyudmila Ulitskaya, transgression, the sacred, the profane, eroticism, death

Śmierć jako zasadniczy wątek tytułowego utworu obliguje do namysłu nad wielością koncepcji jej obrazowania w literaturze oraz nad jej rolą wyjściowego „materiału” instytucjonalizującego złożoność ludzkiej egzystencji. Myśl o „ciele duszy” jest znamiennym tego wyrazem tyleż oryginalnym, co prowokacyjnym, w zasadniczym aspekcie sprzecznym z powszechnie obowiązującymi koncepcjami: platońską oraz chrześcijańską.

Idea równorzędnosci duszy i ciała, zakładająca świętość ciała również w jego aspekcie seksualnym, „zwierzęcym”, pierwotnym,

erotycznym i fizjologicznym, burzy dotychczasowe wyobrażenia o dualistycznym charakterze ludzkiego „ja”. Ukonkretniający się w rozerotyżowanym i naturalistycznie zobrazowanym ciele byt idealny, zdaniem autorki, nadaje ciału status tego, co niezbędne i stałe w odwiecznym kręgu życia i śmierci, czyniąc je pierwiastkiem miłości i dobra. Stąd cielesność, ziemskość i śmiertelność stanowią egzystencjalną jedność w „tańcu istnienia” predestynowanych do tego bohaterów Ulickiej. Owych, jak postaramy się wykazać, „ciał duszy”, żywych i martwych, których cielesna, transgresyjna „duchowość” stanowi w niniejszym opracowaniu zasadniczy obiekt i cel analizy, uwzględniającej właściwe twórczości rosyjskiej postmodernistki strategię kobiecości.

Zmierzając tropem ocierającej się o wspomnianą transgresję¹ (jak sugeruje Tünde Szabó²) ontologiczno-aksjologicznej podstawy utworów Ulickiej, odniesiemy się do kluczowej w opowiadaniu *Подружка* problematyki śmierci i erotyzmu, która wydaje się ścisłym odwzorowaniem Bataille’owskiej myśli egzystencjalnej. Wszakże koncentrując się jedynie na zbieżności systemów semiologicznych Jurija Łotmana i Georgesa Bataille’a, wspomniana węgierska uczona dyskretnie obchodzi transhumanistyczną — w istocie antychrześcijańską — kwalifikację tego ostatniego. Z uwagi na konfesyjne deklaracje Ulickiej³ to właśnie należy uwzględnić w rozważaniach nad zagadnie-

¹ Etymologicznie *transgressio* z łacińskiego to „przekraczanie siebie” od *trans-gredo* — przekraczam. Jak zauważa Władysław Szewczyk, „termin transgresja jest używany w wielu naukach w biologicznej teorii dziedziczenia, gdzie oznacza przekraczanie przez mieszańce cech organizmów rodzicielskich. Występuje również w geografii i geologii: transgresja morza oznacza wylewanie wody poza jego granice. W ostatnich dziesięcioleciach termin ten został przeniesiony do nauk psychologicznych oraz społecznych, w których nie został dotąd jednoznacznie zdefiniowany; ciągle stanowi pojęcie nieostre”. W. Szewczyk, *Transgresja — czy człowiek potrafi siebie przekraczać?*, „Teologia i Moralność” 2014, nr 2 (16), s. 159. Autor, w ślad za Józefem Kozieleckim, ujmuje transgresję jako zjawisko pozytywne, tj. przekraczanie dotychczasowych granic możliwości człowieka, jednocześnie powołując się na poglądy Arystotelesa, Tomasza z Akwinu czy Romana Ingardena, całkowicie zaś pomijając ich rozumienie transgresji jako konieczności przewycięzania w sobie zwierzęcej natury na rzecz doskonalenia duchowego.

² Т. Шабó, *Трансгрессия в романе Улицкой „Лестница Якова”*, „Literatūra” 2019, vol. 61(2), s. 84–96.

³ „Дело в том, что я, наверное, 50 лет своей жизни ходила в христианскую церковь. Я крестилась в двадцатилетнем возрасте весьма сознательно, в те годы, когда церковь в России была вполне гонима. И надо сказать, что эта гонимая церковь тоже, как и я лично, и многие мои современники,

niami sygnalizowanymi w tytule niniejszego artykułu. Jej chrześcijańska autoidentyfikacja bowiem jest w istocie usiłowaniem łączenia niełączliwego, tj. transcendentnych chrześcijańskich uwarunkowań z Bataille’owską postnietzscheańską myślą o świecie nadzmysłowym, który utracił swą „skutkującą siłę”⁴. Dla autorki *Medei i jej dzieci* granica kultura/natura ulega zatarciu. Typowo chrześcijańska idea na przykład „wyrastania ponad samego siebie”⁵ czy „dążenia do jakości absolutnej”⁶ staje się w jej ujęciu również domeną ciała poprzez seksualność zdolnego wyrażać pragnienie absolutu. Poddając ową kwestię bardziej szczegółowej analizie, dodajmy, w ślad za Markusem Lipowiczem, że wspomniana transgresja jest zaprzeczeniem transcendencji. Ponadto:

W odróżnieniu [...] od Simmela, według którego tworzenie świata ludzkiego, czyli kultury nie wynika z negacji, lecz rozwinięcia natury z twórczego ruchu życia, Bataille przekonuje do czegoś wprost przeciwnego: „Człowieczeństwo zaczęło się z chwilą, gdy istota ludzka [...] spróbowała powiedzieć naturze nie”. Owo „nie” w stosunku do natury wyrażało się, zdaniem Bataille’a, w tworzeniu granic życia w postaci zakazów, które jednak wraz z odejściem od metafizycznej koncepcji rzeczywistości straciły sens, co z kolei spowodowało, że „tłumione dotąd impulsy doszły do głosu”⁷.

Bataille’owski koncept zakazu, który „jest po to, żeby go gwałcić”⁸, w różnym stopniu ucieleśnia się w wielu tekstach Ulickiej, konstytuując jej koncepcję chrześcijaństwa otwartego na odmienność konfesji i orientacji seksualnych. Być może z tej przyczyny, a także z powodu jej wyuczonej profesji genetyka pisarka pokonuje kolejne tabu, tak wiele miejsca poświęcając zagadnieniom z pogranicza duchowości i fizjologii.

тоже совершила большой путь за это время”: В. Челищева, З. Светова, *Интервью с Людмилой Улицкой, „От перемены в мозгах зависят перемены в обществе”. Людмила Улицкая — о вере, борьбе с памятью и возвращении в Россию*, <https://novayagazeta.ru/articles/2023/11/13/ot-peremeny-v-mozgakh-zavisiat-peremeny-v-obshchestve> (27.04. 2024).

⁴ M. Heidegger, *Powiedzenie Nietzschego „Bóg umarł”*, w: tegoż, *Drogi lasu*, przeł. J. Gierasimiuk, Fundacja Alethea, Warszawa 1997, s. 177.

⁵ R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1987, s. 25.

⁶ Tamże, s. 22.

⁷ M. Lipowicz, *Od transcendencji człowieka do transcendencji człowieczeństwa. Próba filozoficzno-socjologicznej konceptualizacji transhumanizmu*, „Ethos” 2015, nr 3, s. 63–64.

⁸ Cyt. za tamże, s. 64.

Zarówno w tytułowym opowiadaniu *Подружки*, jak i w wielu poprzedzających je tekstach, których centralnym tematem jest śmierć i życie, poza aspektem transcendentnym równorzędny okazuje się graniczący z fizjologizmem element erotyczny. Z tego powodu dokonuje się w nich oczywista negacja powszechnego dotychczas Ingardeńskiego dualizmu natura–kultura z jego rozgraniczeniem człowieczeństwa i zwierzęcości. W myśl swych twórczych i ideologicznych dążeń Ulicka już w poetyckiej części wstępnej cyklu *Мне не надо других*, lirycznie definiującej pojęcie kobiecości, zawłaszcza zarazem Bataille’owskie rozumienie poezji jako tej, która wie dzie:

К той точке, что и любая форма эротики, — к неразличимости, к смещению различных объектов. Она ведет нас к вечности, она ведет нас к смерти, а через смерть к непрерывности: поэзия — это вечность...⁹

Owa „неразличимость” między człowieczeństwem i zwierzęcością, tak obecna w pogańskim nieśmiertelnym „tańcu” życia bohaterki Ulickiej, stanowi jawną opozycję wobec światopoglądu opartego na transcendencji, różnicującego kulturę i naturę. Szalone podrygi „Амазонок, девченок, старушек — подружек [...]”¹⁰ w oczywisty sposób zdają się celowo przeczyć lub być rozwiązaniem alternatywnym wobec rozumienia rozwoju duchowego oraz szczęścia jako następstwa realizacji wartości przekraczających pozamaterialną wiedzę człowieka. „Wyrastaniu ponad samego siebie”¹¹ jako dążeniu do jakości absolutnej autorka przeciwstawia dionizyjskie bycie w stanie dzikiego „melpain” (od greckiego dźwięk i ruch), tj. szczególnego rodzaju prymitywnej komunikacji wewnątrzspółnotowej oraz religijnej, zespalałej „ja” ze światem bóstw natury. Stąd inicjujące cykl trójjedyne (taniec, muzyka, pieśń) choreiczne „Мне не надо других...” należałoby odczytać jako egzystencjalną deklarację „ja” w formie pierwotnej poezji, immanentną postaciom kobiet w całym prozatorskim dorobku pisarki. Atawistyczne, erotyczno-fizjologiczne rozpasanie bohaterki w połączeniu z bólem życia, obrzydliwością codzienności i prowokacyjnym obnażaniem prefigurują, zdaniem autorki, dualistyczną naturę kobiety z jej „boskim” i „zwierzęcym” „ja”, świadomością śmierci i darem prokreacji oraz predestynowaniem do

⁹ Cyt. za T. Шабо, *Трансгрессия в романе Улицкой „Лестница Якова”*..., s. 86.

¹⁰ Л. Улицкая, *О теле души. Новые рассказы*, Издательство АСТ, Москва 2020, s. 9. Tu i dalej fragmenty utworów cytowane są według tegoż źródła ze wskazaniem stron w nawiasach.

¹¹ R. Ingarden, *Książeczka o człowieku...*, s. 25.

bycia wyjątkową w swej dobroci i miłości, a także w duchowym pięknie. Wszakże pogańskie „tancerki” Ulickiej wydają się mimo wszystko bardziej zakotwiczone w „tu i teraz” ziemskiego żywota z jego odwiecznym misterium życia i śmierci, piękna i brzydoty, dobra i zła „всеми изменами, абортami, предательствами, обысками, стыдной завистью” (s. 11). Ich siła i zasada szaleństwa bycia/niebycia płynie z antytetyczności „ветреных/мудрых,/бесстыдных, обольстительных, лживых/прекрасных, суеверных и верных/умнейших и дур, беспросветных,/ у которых учиться могли бы ангелы в небе [...]” (s. 12).

Ów ekstatyczny i naturalistyczny w swej istocie liryczny wstęp rodzi pytanie o to, czym autorka zastępuje wpisane w ludzkie „ja” nieustanne pytanie o transcendencję. Jej odpowiedzią jest alternatywna wobec światopoglądu metafizycznego inna postać życia, wspomniana transgresja, która zdaniem chrześcijańskich badaczy¹², w odróżnieniu od transcendencji dąży do przekraczania granic nie w celu ustanawiania ich na nowo w postaci nowych form uobecniania absolutu bądź innych „wyższych” idei, transcendentnych wobec życia. „Kluczowym elementem transgresji jest bowiem doświadczenie wewnętrzne, które nie tylko odrzuca wszelkie pozytywne odniesienia do absolutu, ale w ostatecznym rozrachunku kieruje się ku nicości”¹³. Lektura utworów autorki *Тела дышу* utwierdza w przekonaniu, że podobnie jak Bataille’owi, tak i jej, głównie jako genetykowi z wykształcenia, obca i wroga jest wszelka dogmatyka, przyjęte z góry założenia, a zatem to, co wyznacza nieuzasadnione, jej zdaniem, granice. Częstokroć jej postawa egzystencjalna, ewokowane w tekstach literackich i wywiadach idee, świadczą o jej opozycji wobec ogólnie obowiązujących czy narzuconych wartości i norm¹⁴.

Demonstrując na przykład w opowiadaniu *Дракон и Феникс* swój pogląd na miłość lesbijską, autorka tworzy wokół niej intertekstualny anturaż, czyniąc bowiem bohaterkami lesbijską parę, wplata w jej historię nasycony głęboką symboliką element folklorystyczny (smok

¹² Zob. G. Simmel, *Konflikt nowoczesnej kultury*, w: *Filozofia kultury. Wybór esejów*, red. R. Mitoraj, przeł. W. Kunicki, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, s. 53.

¹³ M. Lipowicz, *Od transcendencji...*, s. 63.

¹⁴ Mamy tu na uwadze odważne kreacje bohaterek chociażby w powieści *Сонечка*, w zbiorze *Женщины русских селений* czy w opowiadaniach z cyklu *Тело красавицы*, a także wywiady: А. Козенко, «Чувства усталости я не боюсь». Интервью писательницы Людмилы Улицкой, <https://meduza.io/feature/2015/08/07/chuvstva-ustalosti-ya-ne-boyus> (28.04.2024).

i feniks). Tym samym nie tylko konstytuuje prawo kobiet do ich życiowych wyborów, lecz także nadaje im wymiar ontologiczno-egzystencjalny, poprzez jednoznaczne nawiązanie do odwiecznego kręgu życia i śmierci jako prawa natury. Znamienne, że dla Zarify i Musi „absolutem” (sacrum) jest nieuchronność końca, a nie jego pozaimmanentność. Dlatego autorska dążność do metaforyzacji lesbijskiego, ponadkulturowego, ponadnarodowego (związek Ormianki i Azerki) i ponadmentalnościowego (diametralna odmienność charakterologiczna bohaterek) związku, wyartykułowana w symbolicznym „przyłgnięciu” smoka i feniksa, rodzi wrażenie próby sztucznego „naginnania” tradycji do zjawiska przez nią piętnowanego, bo rujnującego uświęcony porządek rzeczy.

Z tego powodu Ulicka poprzez zabieg folkloryzacji próbuje umetafizycznie cielesność i pierwotność kobiecego „ja”. Tworzy uduchowioną, opartą na wielu mitemach konstrukcję, której celem jest wykazanie łączliwości tego, co z zasady jest niełączliwe (sacrum i profanum, cielesność, erotyzm i transcendencja). Odniesienia do *Mistrza i Małgorzaty* („Муся закончила пединститут в Москве, она была филологически вполне образованна, начитанна, и память услужливо подкинула ей Берлиоза: колдовство, трамвай, масло” [s. 17]; motyw wróżki o imieniu Margarita, mającej zapewnić zamianę dusz: „— Слушай, меня Анаид, — сказала колдунья Маргарита. [...] — Не разрешили нам того, о чем ты просила. Там протокол не меняют” [s. 37], do toposu Grecji [s. 15], czarów [s. 17], koncepcji zamiany dusz, jako domniemanej szansy na uratowanie życia ukochanej, nawiązania do żeńskiego wariantu platońskiego mitu o miłości mistrz–uczeń: „Но равных Зарифе людей она не встречала [...], из чувства восхищения и благодарности возникла ее любовь, та восхищенная любовь, которая случается у молодых студенток к старым профессорам, у девочек к учительницам, у мальчиков к любимым футболистам” [s. 23], nazbyt czytelnie i nieprzekonująco jawią się jako zabiegi mające za wszelką cenę uwiarygodnić autorskie założenie o równorzędności tego co ziemskie z tym co transcendentne i w związku z tym o infantylnie rozumianej wolności człowieka do pokonywania niegdyś ustalonych granic moralnych i kulturowych. Wieńcząca opowiadanie, a zobrazowana na dywanie=całunie, scena walki smoka z feniksem jest tego jawnym przykładem. Frazy o „борьбе, в которой никто не может одержать победы” (s. 40), o „противостоянии сил природы и мифа, о вражде слабых людей” (s. 40), a szczególnie o względności tego, „кто из них воин, кто колдун, кто зло, кто добро” (s. 40), po-

twierdzącą tezę o rozumieniu „ciała duszy” jako oksymoronu. Taka interpretacja narzuca odbiorcy epistemologiczną perspektywę Ulickiej, nadającej duchową wartość lesbijskiemu *sacrum femme*, co z chrześcijańskim *sacrum* i zmierzaniem ku transcendencji nie ma nic wspólnego. Stąd naczelną zasadą określającą podejście pisarki do kobiecości jest jej powiązanie z antyreligijną (w sensie wiary w jedynego Boga) wspomnianą ideą transgresji.

Wydaje się, że prowokacyjna konstatacja Bataille’a, iż „[c]złowieczeństwo zaczęło się z chwilą, gdy istota ludzka [...] spróbowała powiedzieć naturze nie”¹⁵, może być również mottem do opowiadania *Алиса покушает смерть*. Jak bowiem trafnie zauważa Markus Lipowicz:

Owo „nie” w stosunku do natury wyrażało się, zdaniem Bataille’a, w tworzeniu granic życia w postaci zakazów, które jednak wraz z odejściem od metafizycznej koncepcji rzeczywistości straciły sens, co z kolei spowodowało, że tłumione dotąd impulsy doszły do głosu. Odczarowany z transcendencji byt kulturowy wydaje się z tej perspektywy jedynie władczą formą zarządzania życiem¹⁶.

Dodajmy, że autorytarność kultury pozbawionej wymiaru duchowego może się przekładać na idealizację „ja” przeświadczonego o prawie do „zarządzania” własną śmiercią. Nosząca się z takim zamiarem bohaterka wspomnianego opowiadania decyduje się „na wszelki wypadek” nabyć „lekarstwo na śmierć”, tj. zdobyć truciznę, aby lekko umrzeć. Ów gen samounicestwienia racjonalizuje się w niej po śmierci matki, która niczym Anna Karenina, rzuciła się pod pociąg:

После разрыва с последним возлюбленным Марта покончила с собой неприлично — литературным способом: предварительно сходя в парикмахерскую и сделав маникюр, бросилась под поезд. Это безумное поведение матери полностью парализовало в Алисе способность к пустому и бесплодному самопожертвованию (s. 44–45).

Urzeczywistniająca się na kartach opowiadania „profanacja” śmierci ma wymiar ogólnokobiecy, zważywszy zarówno na symboliczność Tołstojowskiej bohaterki, jak i na koleje losu Alisy. Tragedia porzuconej przez kochanka matki nie pozwala córce doświadczyć sakralnego wymiaru istnienia, zafałszowując w jej świadomości prawdę o życiu, w którym kobieta nie zawsze pada ofiarą apodyktycznego mężczyzny. Paradoksalnie czyni zarazem bohaterkę poniekąd spełnioną („Алиса принадлежала к редкой породе людей, которые с полной

¹⁵ G. Bataille, *Erotyzm*, przeł. M. Ochab, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 1999, s. 66.

¹⁶ M. Lipowicz, *Od transcendencji...*, s. 64.

определенностью знают, чего они хотят, а чего не хотят ни в коем случае” [s. 44]), w jej mniemaniu niezależną do tego stopnia, że po epizodzie utraty przytomności postanawia również zarządzać swoją starością i śmiercią. I nie jest to rodzaj uduchowionego przekraczania granicy bytu, lecz wyrachowane, przemyślane, egoistyczne w swej istocie pragnienie bezbolesnego przejścia w nicość. Niedobór pierwiastka transcendentnego, poza wątkiem miłosnym, także omroczonym cieniem śmierci („Александр Ефимович сделал Алисе предложение. Она долго молчала, а потом напомнила ему о своей просьбе [...] о снотворном” [s. 61]), jest zapewne pochodną postawy samej autorki, przyglądającej się ludzkim wyborom z zaciekawieniem, okiem naukowca. Nieprzypadkowo opatrzyła analizowany cykl opowiadań znamienym podtytułem „пограничные разговоры”, pod którym widnieje cytata: „[...] про тело мы знаем гораздо больше, чем про душу. Никто не может нарисовать атлас души. Только пограничное пространство иногда удается изловить” (s. 4). Pod lupą pisarki — genetyka z wykształcenia — śmierć to fizjologiczny akt, który zarazem, jak deklaruje w wywiadach¹⁷, jest świadectwem mądrości Boga. Jednakże o ile pierwiastek transcendentny, tak jak w poprzednio analizowanym tekście, sprawia wrażenie „spreparowanego” na rzecz uduchowienia lesbijskiego związku, o tyle w kolejnych utworach (zapewne celowo) jest zdominowany przez nieomal naukowy dyskurs o ludzkiej egzystencji, zgodnie z którym na przykład „[с]тареость довольно отвратительное явление, и надо прикладывать некоторые усилия, чтобы противостоять биологической деградации”¹⁸. W powyższym kontekście fiołka z barbituranem (s. 71) jako symbol asekuracji przed starością przekreśla sens transcendencji, stając się uosobieniem pragnienia eutanazji, śmierci na życzenie, a przez to transgresywnej świadomości nieszcześliwej, bo niedostrzegającej Wieczności. Można zaryzykować stwierdzenie, że w przypadku analizowanego cyklu Ulicka igra z Bataille’owskim przekonaniem, że transgresja jest światu nie tylko immanentna, lecz także gwarantuje w nim specyficznie pojętą równowagę. O ile bowiem świat ziemski wypełnia zakaz (święta granica, chroniąca przed totalną anomią), o tyle w świecie sacrum panuje transgresja. Bataille konstatuje:

¹⁷ Н. Ломыкина, интервью с Людмилой Улицкой, «Близость к смерти — хорошее испытание». Людмила Улицкая о новой книге, женской дружбе и отношениях с возрастом, <https://www.forbes.ru/forbes-woman/387365-blizost-k-smerti-horoshee-ispytanie-lyudmila-ulickaya-o-novoy-knige-zhenskoy> (30.04.2024).

¹⁸ Tamże.

Wartość ta [transcendentna — J.T.] pojawia się w czasie świąt, podczas których dozwolone staje się — a nawet nakazane — to, co na co dzień objęte jest zakazem. Transgresja jest właśnie tym, co nadaje świętu cudowny boski charakter. Dionizos jest tym spośród bogów, który z istoty związany jest ze świętem. Dionizos jest bogiem święta, bogiem religijnej transgresji¹⁹.

Oczywiście bylibyśmy w błędzie, sądząc, że transgresywne inklinacje są domeną wszystkich utworów w omawianym cyklu i że występują w postaci nieskażonej dosłowną bądź przenośną myślą o Wierze, Nadziei i Miłości. Nieprzypadkowo w opowiadaniu *Алуca nokynaem смepть* w cieniu śmierci obserwujemy narodziny miłości bohaterki, jej odrodzenie w ramionach ukochanego mężczyzny i szczęście spełnionej matki adoptowanego dziecka. Jednakże transgresywny niepodzielny związek między śmiercią i erotyzmem czy miłością jest stale obecny w cyklu *Тело дышу*, niczym echo Bataille'owskiego konceptu, zgodnie z którym życie i śmierć, erotyzm²⁰ i perspektywa końca to konstytuująca nas jedność z dzielącą je wąską granicą. To wokół nich w tekstach Ulickiej skupia się egzystencja jej bohaterów. Podobnie jak u Bataille'a, miłość i erotyzm oznacza szczęście, ale i przekleństwo, gdyż jest niepełne bez świadomości śmierci: „[...] pełna rozkosz została dana tym istotom, które bledną na myśl o śmierci”²¹. Rozróżnienie przez francuskiego badacza trzech postaci erotyzmu: erotyzmu ciała, erotyzmu serc i erotyzmu sacrum — legło u podstaw współczesnej antropologii. Pierwszy oznacza pierwotny związek z przyrodą poprzez erotyczne upojenie, zacierające granice między „ja” a naturą. Jest to, zdaniem uczonego, „eksperymentowanie psychiczne” w celu poszukiwania sensu życia. Drugi — to jedność dusz. Erotyzm sacrum zaś, jako pochodna Bataille'owskich badań nad obrzędowością, rytuałem, literaturą, poezją, teatrem, wiedzie ku przeświadczeniu o konieczności przekraczania ograniczeń społecznych, osobowościowych, kulturowych, prowadzącego ku poszukiwaniu jedności z Bogiem. Miłość, erotyzm, sacrum, jako doświadczenie estetyczne, etyczne i religijne, to wykraczanie człowieka poza siebie i poza swe ograniczenia²², ściśle powiązane ze świadomością śmierci.

Podobnie śmierć „spotyka się z życiem” w snach Lili oraz Saliha w opowiadaniu *Иностранка*. Tu wdowa Wiera Iwanowna, aranżu-

¹⁹ G. Bataille, *Lzy Erosa*, słowo/obraz/ terytoria, Gdańsk 2009, s. 82.

²⁰ Zob. Tamże, s. 98.

²¹ Tamże.

²² Zob. Komentarz do książki G. Battaile'a, *Erotyzm*,...: <https://lubimyczytac.pl/ksiazka/71052/erotyzm> (30.04.2024).

jąc znajomość i małżeństwo córki z kurdyjskim emigrantem, nadaje sens własnej egzystencji. W cyklu zdominowanym przez śmierć w jej różnych odsłonach pojawiają się dwa kobiece charaktery z typowymi, wyznaczonymi im przez życie rolami. Wszelako obawa przed śmiercią i samotnością w tym przypadku prowokuje starszą kobietę do niecodziennego zachowania. Początkowo postrzegana przez Saliha jako nachalna prostytutka, porzuca kobiecą dumę i wręcz zmusza go do zawarcia znajomości z córką. Pragnienie „odzyskania” w córce własnego życia, jego „kontynuacji” prowokuje ją do traktowania własnego zięcia dosłownie jako „zdobyczy” („— Ну, Лилька, нипочем не догадаешься, что я для тебя добыла!”) (s. 80) i gwarantuje rodzaj odrodzenia się Wiery w miłości dwojga ludzi. Wszelako, tak jak w poprzednich tekstach, motyw śmierci pełni tu kluczową rolę. Erotyzm w relacjach Saliha i Lili (s. 99) jako oczywiste transgresywne usensowienie ich egzystencji zostaje zdominowany przez rzekomą śmierć kurdyjskiego matematyka, niezdolnego wydostać się z irackiego więzienia. Ostatecznie odzyskuje wolność i pozostaje na Zachodzie, *de facto* „umierając” dla Rosji, podobnie jak Lila, która stopniowo staje się cudzoziemką, rozpoczynając nowe życie w obcej przestrzeni. W danym przypadku brak powrotu Saliha przybiera postać metafizycznej śmierci, uaktualniającej się w znaczących snach obydwójga bohaterów:

А потом Лиле приснился странный сон. Как будто она в белых лодочках подходит к реке, снимает их, ставит ровненько бочок к бочку и входит в реку. Вода ласковая и теплая, и она плывет. На самом деле Лилиа плавать не умела. Но тут так ловко, весело вроде и не плыв, а полетела в голубой прозрачной воде. И вода вдруг потемнела, забурлила, и берег исчез из виду, а она все плыла, и все сильнее махала руками, и просто через волны перепрыгивала, как дельфин какой-нибудь, и была очень счастлива — вместо того чтобы испугаться. Вот эта мысль и была самая сильная: я плыву, и мне не страшно! (s. 110–111)

Этот же сон с небольшими вариациями, приснился Салиху Через год. Как будто он вышел на берег водоема, тихой реки или озера. У самой воды стояли аккуратно, бочок к бочку, лилины туфли. Самой Лили видно не было. Он тоже разулся, поставил рядом с ее белыми, слегка поношенными лодочками свои старые туфли модели „инспектор”, которую он всегда выбирал, если был выбор. Аккуратно снял носки, скатал шариком, не торопясь разделся, сложил брюки по швам, чтобы не измялись. Медленно вошел в воду по плечи, легко и не задумываясь поплыл. [...] Потом вода помутнела, потемнела, поднялась волна, сначала небольшая, а потом сильная, и он боролся с волнами изо всех сил, потому, что они норовили его захлестнуть и утопить. Но он выплыл к другому берегу. То, что берег был другой, сомнений не было. Тот был каменистый и , подходя к воде, он босыми ногами

скользил по камням. А этот был песчаный, нежный. Удивительно, что на берегу стояли его туфли, а рядом — Лилины... (s. 112)

Sen Saliha jest kontynuacją snu Lili — to ta sama rzeka, na której brzegu leżą pantofle żony. Lila zaś w swoim śnie budzi się i nie dopływa do drugiego brzegu, czekając w rzece na męża. Salih natomiast dopływa w swoim śnie do drugiego brzegu. Istotne jest to, że jest to jednak „inny brzeg” — nie kamienisty, lecz piaszczysty, na którym obok pantofli żony stoją także i jego. Dualna semantyka „parzystości” pantofli oraz mitologemy rzeki wskazują, że chodzi tu nie tyle o oniryczną wizję, ile o „tamten” świat. Po pierwsze — sny bohaterów są tożsame, po drugie — podobnie jak w powieści *Казус Кукоцкого*, czas „teraz” i „tam” się nie pokrywa, a oba sny dzieli rok. Salih i Lila nie umieją pływać, lecz we śnie pływają, piaszczysty drugi brzeg jest przyjazny Salihowi. Przy tym, jak wiadomo, woda na poziomie semantycznym posiada dwa ambiwalentne znaczenia — życia i śmierci. Salihowi, ratującemu się zgłębianiem matematyki w trakcie odbywania kary rocznego więzienia w pojedynczej celi, darowane zostaje życie jako najlepszemu uczonemu w Iraku. Ironia zaś polega na tym, że swe uzdolnienia matematyczne wykorzysta w Londynie, tj. metaforycznie rzecz ujmując, w swym „pośmiertnym” wobec Rosji i Iraku świecie.

W kontekście opowiadania postępek Wiery Iwanowny nosi w sobie pierwiastek animalny, którego transgresywność wyraża się w pragnieniu powrotu do tego, co pierwotne, nieskażone moralną „normą”. Dopuszczenie się kroku niwelującego granice moralne/amoralne to znak rozpoznawczy transgresywnych inklinacji Ulickiej, w której tekstach kobieta stanowi medium scalające „desygnaty animalne z ludzkimi”²³. Znak ów urealnia się w losach Lili i Saliha, usensowienie bowiem ich życia następuje wraz z obcowaniem cielesnym, które zgodnie z ideą transgresji jako jedyne gwarantuje ciągłość istnienia (reprodukcji). Lecz nie tylko obcowanie fizyczne (s. 99) wyzwala w Lili i Salihu niezwykłą moc i więź oraz pragnienie przetrwania. Niezmiennie sąsiadujące ze sobą w tekstach Ulickiej: seksualność, erotyzm oraz (towarzysząca irackiemu Kurdowi [s. 112]) myśl o śmierci, a także rozbięcie ustanowionych norm, zerwanie kajdan obyczajowych zwykle są gwarancją happy endu. W erotyzmie bowiem „kochanek odkrywa ciągłość w ukochanej osobie. Pchany namiętnością wie, iż libidalna

²³ M. Sikora, *Oblicza transgresji w myśli Geprges'a Bataille'a*, „Pisma Humanistyczne” 2013, nr 11, s. 111.

moc może być ziszczona w zlanu się dwóch kochanych istot w jedno²⁴. Dodajmy, że w społeczeństwach pierwotnych i wspólnotach religijnych akt erotyczny częstokroć miał charakter obrzędowy, ofiarny, gwarantujący jedność z bogiem. Esencją owego aktu była „beźróznica wiodąca ku śmierci, a przez to do wieczności”²⁵. Stąd obecne w opowiadaniach transgresywne ujęcie życia i śmierci (uobecniającej się między innymi w onirycznych i akwaticznych motywach) koresponduje z Bataille’owskim rozumieniem erotyzmu jako:

[...] zaburzenia równowagi, kosmicznego chaosu wypływającego z serca, zatruty „Ja”, poprzez naruszenie wszelkich norm, pogwałcenie zasad, które już są niestraszne. A sam akt ich naruszenia rodzi przyjemność, bowiem te granice nakreśliłyśmy sami, sami ustanawiamy zakaz, ustanawiamy Boga [...]. I gdy tylko te granice zakreślamy, przekraczamy je. Dwie rzeczy są nie do uniknięcia: nie możemy uniknąć śmierci, nie możemy uniknąć przekraczania granic²⁶.

Przywołane słowa brzmią niczym manifest filozoficzno-twórczy samej Ulickiej, przeświadczonej o tym, że natura „świętości” kobiety paradoksalnie jednoczy w sobie sacrum i profanum. Wyższe jest to, co budzi przerażenie, uznanie i adorację, to zakaz implikujący transgresywne erotyczne uniesienia, nieustanny wyuzdany taniec życia i śmierci, skrywający na dnie wszelką obawę i strach, zrodzone ze świadomości własnej śmiertelności=nieciągłości. Stąd właśnie wynika żądza jej pokonania osnuta na gwałceniu wszelkich praw, na przełamaniu wstydu, na uzewnętrznieniu słabości, choroby, niedoskonałości, zezwierżenia, seksualności i fizjologizmu, które w obfitości odnajdujemy na kartach opowiadań Ludmiły Ulickiej.

Podsumowując powyższe rozważania, należy skonstatować, że analiza trzech utworów Ulickiej z cyklu *Telo dyuuu* pozwala uchwycić istotę transgresyjnych fascynacji autorki, tak bardzo zauważalnych w jej podejściu do życia i śmierci, do duchowości i erotyzmu, w odrzuceniu przyjętych lub narzuconych norm i wartości, w kierowaniu się własną filozofią człowieka i świata, opartą na swoście pojętej wolności, ponadkulturowości oraz ponadkonfesyjności, niwelującej wszelkie dualizmy i granice, co — jej zdaniem (jak prezentuje to między innymi w lirycznym wstępie do cyklu) — jest gwarancją uzyskania totalnego spełnienia i nieśmiertelności. Znamienne, że w przedstawionych tekstach to kobieta jako depozytariuszka życia jest zarazem

²⁴ Tamże.

²⁵ Tamże.

²⁶ G. Bataille, *Erotyzm...*, s. 137.

uosobieniem transgresyjnej nierozzerwalności erotyzmu i śmierci, strażniczką odwiecznych praw natury, poprzez swą seksualność predestynowaną ku nieomal empirycznemu doznaniu transcendencji.

REFERENCES

- Bataille, Georges. *Erotyzm*. Transl. Ochab, Maryna. Gdańsk: słowo/obraz terytoria, 1999.
- Bataille, Georges. *Lzy Erosa*. Transl. Swoboda, Tomasz. Gdańsk: słowo/ obraz terytoria, 2009.
- Chelisheva, Vera, and Svetova Zoya. “‘Ot peremeny v mozgakh zavisyat peremeny v obshchestve.’ Lyudmila Ulitskaya — o vere, bor’be s pamyat’yu ivozvrashchenii v Rossiyu.” [Челишева, Вера, and Светова Зоя. “‘От перемены в мозгах зависят перемены в обществе.’ Людмила Улицкая — о вере, борьбе с памятью и возвращении в Россию”] <<https://novayagazeta.ru/articles/2023/11/13/ot-peremeny-v-mozgakh-zavisiat-peremeny-v-obshchestve>>.
- Heidegger, Martin. “Powiedzenie Nietzschego ‘Bóg umarł’.” *Drogi lasu*. Transl. Gierasimiuk, Jerzy. Warszawa: Fundacja Alethea, 1997.
- Ingarden, Roman. *Księżeczka o człowieku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1987.
- Kozenko, Andrey. “‘Chuvstva ustalosti ya ne boyus.’ Interv’yu pisatelnitsy Ludmily Ulitskoy” [Козенко, Андрей. “‘Чувства усталости я не боюсь’. Интервью писательницы Людмилы Улицкой”] <<https://chuvstva-ustalosti-ya-ne-boy-us>>.
- Lipowicz, Markus. “Od transcendencji człowieka do transcendencji człowieczeństwa. Próba filozoficzno-socjologicznej conceptualizacji trans humanizmu.” *Ethos*, 2015, no. 3: 63–64.
- Lomykina, Natal’ya. “Interv’yu s Lyudmiloy Ulitskoy. ‘Blizost’ k smerti — khorosheye ispytaniye.’ Lyudmila Ulitskaya o novoy knige, zhenskoy družhbe i otnosheniyakh svozrastom” [Ломыкина. Наталья. “Интервью с Людмилой Улицкой, ‘Близость к смерти – хорошее испытание.’ Людмила Улицкая о новой книге, женской дружбе и отношениях с возрастом”] <<https://www.forbes.ru/forbes-woman/387365-blizost-k-smerti-horoshee-ispytanie-lyudmila-ulitskaya-o-novoy-knige-zhenskoy>>.
- Shabo, Tyunde. “Transgressiya v romane Ulitskoy ‘Lestnitsa Yakova’.” *Literatūra*, 2019, vol. 61(2): 84–96 [Шабо, Тюнде. “Трансгрессия в романе Улицкой ‘Лестница Якова’.” *Literatūra*, 2019, vol. 61(2): 84–96].
- Sikora, Michał. “Oblicza transgresji w myśli Georges’a Bataille’a.” *Pisma Humanistyczne*, 2013, no. 11: 105–116.
- Simmel, Georg. “Konflikt nowoczesnej kultury.” *Filozofia kultury. Wybór esejów*. Transl. Kunicki, Wojciech. Mitoraj, Ryszard (ed.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2007: 53–71.
- Szewczyk, Władysław. “Transgresja — czy człowiek potrafi siebie przekraczać?” *Teologia i Moralność*, 2014, no. 2 (16): 84–96.
- Ulitskaya, Lyudmila. *O tele dushi. Novyye rasskazy*. Moskva: AST, 2020 [Улицкая, Людмила. *О теле души. Новые рассказы*. Москва: АСТ, 2020].

JUSTYNA PISARSKA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1884-7125>

Uniwersytet Jagielloński

FEMINISTYCZNE *DZIEWCZYNKI BEZ UBRAŃ* MARII STIEPANOWEJ W POLSKICH TŁUMACZENIACH

MARIA STEPANOVA'S FEMINIST *GIRLS WITHOUT CLOTHES* IN POLISH TRANSLATIONS

This article aims to discuss two Polish translations of the poem *Girls Without Clothes* (2019) by the eminent Russian poet Maria Stepanova. The author of the first one is Krzysztof D. Szatrawski, and of the second one — Katarzyna Roman-Rawska. The theoretical basis for the translational analysis is Edward Balcerzan's assumption that 'translational engagement with a literary text is subject to the same methodological reflection that accompanies literary studies efforts.' Thus, the translations are reflected from the standpoint of structuralism, hermeneutics and deconstructionism. Additionally, Stepanova's poem will be discussed in consideration of feminist criticism.

Keywords: Maria Stepanova, feminist criticism, *Girls Without Clothes*, violence

„WIELKI POETA”

Maria Stepanowa (1972), rosyjsko-żydowska poetka, eseistka i publicystka. Jedna z najważniejszych postsowieckich intelektualistek, o randze rzadko przyznawanej kobietom w Rosji. Założycielka i redaktorka naczelna niezależnego portalu Colta.ru (początkowo Open-Space.ru), poziomem publikacji porównywanego do „The New York Review of Books”¹. Najbardziej jednak znana jako wybitna poetka (ponad dziesięć opublikowanych tomików). Uznanie Stepanowej na polu literackim potwierdzają liczne nagrody, w tym międzynarodowe. Ograniczę się do najważniejszych: nagroda im. Andrieja Biełego

¹ C. Haven, *Mad Russia Hurt Me into Poetry: An Interview with Maria Stepanova*, „Los Angeles Review Books” 2017, <https://lareviewofbooks.org/article/mad-russia-hurt-me-into-poetry-an-interview-with-maria-stepanova/> (23.08.2023).

(2005), nagroda-stypendium Funduszu Pamięci Josifa Brodskiego (2010, Премия-стипендия Фонда памяти Иосифа Бродского), a w 2023 roku także Lipska Nagroda Porozumienia Europejskiego (Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung). To za poezję. W 2017 roku Stiepanowa opublikowała *Памяти памяти* — „jedną z najważniejszych rosyjskich książek ostatniej dekady”², za którą otrzymała dwie prestiżowe rosyjskie nagrody: Jasna Polana (Ясная Поляна) w kategorii „Wybór czytelników” i Bolszaja Kniga (Большая книга). Książkę dostrzeżono też zagranicą. Dzięki przekładowi Sashy Dugdale na język angielski *In Memory of Memory* w 2021 roku została nominowana do Międzynarodowej Nagrody Bookera, a w 2023 roku otrzymała Literacką Nagrodę Bermana.

Oksana Wasiakina, jedna z czołowych rosyjskich poetek-feministek, zauważa, że twórczość Stiepanowej niezwykle rzadko rozpatrywana jest w odniesieniu do krytyki feministycznej. Jak wyjaśnia badaczka, dzieje się tak z dwóch powodów: po pierwsze, twórczość poetki wpisuje się w Rosji w kanon tzw. wielkiej poezji, co w konsekwencji prowadzi do tego, że zwykle zwraca się uwagę na jej filozoficzny, uniwersalny i ponadczasowy wymiar. Dodatkowo, w Rosji Stiepanowa posiada status „wielkiego poety”, a jest to figura, którą przyjęto rozpatrywać jako męską. Drugą przyczyną nieumieszczania twórczości Stiepanowej we wspomnianym kontekście jest, zdaniem Wasiakiny, brak krytyki feministycznej w badaniach nad współczesną poezją rosyjskojęzyczną. Badaczka wylicza, że do 2020 roku podjęto zaledwie dwie próby szerszego namysłu nad tą tematyką. Pierwsza to opublikowany w 2006 roku artykuł Aleksandra Skidana *Сильнее урана. Современная женская поэзия*³, druga to również artykuł, tym razem z 2013 roku autorstwa Ilji Kukulina *Двадцать лет пения без аккомпанемента. Взлет и превращения женской инновативной поэзии в постсоветской России*⁴. Niestety oprócz opisu procesów historycznych w obu przypadkach

² Informacja na okładce.

³ А. Скидан, *Сильнее урана. Современная женская поэзия*, „Воздух” 2006, nr 3, <http://www.litkarta.ru/projects/vozdukh/issues/2006-3/skidan-critic/> (07.08.2023).

⁴ И. Кукулин, *Двадцать лет пения без аккомпанемента. Взлет и превращения женской инновативной поэзии в постсоветской России*, w: Х. Шталь, М. Рутц (red.), *Имидж, диалог, эксперимент поля современной русской поэзии*, chrome-extension://efaidnbmninnibpcjpcgicfindmkaj/<https://library.oapen.org/bitstream/id/e099390c-9ad6-4c65-b43b-3f0150b9da8f/1003388.pdf> (07.08.2023).

analiza skupiła się głównie na genderowych uwarunkowaniach podmiotu lirycznego⁵. Wasiakina nie wspomina o książce *Поэтика феминизма*⁶ Marii Bobyłowej i Julii Podlubnowej, która, choć ciekawa, jednak bardziej przypomina opracowanie popularnonaukowe niż monografię specjalistyczną.

Twórczość Stiepanowej nie jest jednak pozbawiona feministycznych tematów. Jednym z nich jest cielesność, do której poetka nawiązała chociażby w tomiku *Физиология и малая история* (2005). Znajdziemy tu m.in. jeden z kluczowych dla całości wiersz zatytułowany *Женская раздевалка клуба „Планета Фитнесс”*, w którym podmiotka liryczna obserwuje ciała otaczających ją w damskiej przebieralni kobiet. Jak zauważa Wasiakina, jest to jednak tzw. *male gaze*, czyli męskie, uprzedmiotawiające spojrzenie, które zinternalizowały także kobiety⁷:

Розовы и желты, крупные как младенцы,
Голышом — нагишом — по уши в полотенце —
Стайки деводерев пересекают пол.
Каждое входит в душ, томно склоняя ствол.
Нужно, как виды вин и сорта куропаток,
То ли классифици, то ли полюбопы:
Вот пластины ключиц; вот паруса лопаток.
Нужно занести в реестр каждый подъем стопы⁸.

Jednak najbardziej feministycznym utworem poetyckim Stiepanowej pozostaje opublikowany w 2019 roku na Facebooku wiersz *Девочки без одежды (Dziewczynki bez ubrań)*. To „wrażliwe i wysoce poetyckie studium często ukrytej przemocy wobec kobiecego ciała i nierównowagi sił, która napędza tę opresję”⁹ szybko przyciągnęło uwagę zarówno rosyjskich, jak i zachodnich środowisk feministycznych. Osobne publikacje poświęciły mu m.in. wspomniana już Wasiakina w artykule *Из раздевалки в сад: трансформация образа женской телесности*

⁵ О. Васякина, *Из раздевалки в сад: трансформация образа женской телесности в поэзии Марии Степановой*, „Журнальный клуб Интелпрос ‘Гендерные исследования’” 2020, nr 24, s. 28–29.

⁶ М. Бобылева, Ю. Подлубнова, *Поэтика феминизма*, АСТ, Москва 2020.

⁷ О. Васякина, *Из раздевалки в сад...*, s. 29.

⁸ М. Степанова, *Женская раздевалка клуба „Планета Фитнесс”*, <https://www.poemhunter.com/poem/maria-stepanova-poem-4/> (20.08.2023).

⁹ A. Boutsco, *Russian poet Maria Stepanova wins Leipzig Book Prize*, <https://www.dw.com/en/russian-poet-maria-stepanova-wins-leipzig-book-prize/a-65439694> (20.08.2024).

в поэзии Марии Степановой¹⁰ i Stephanie Sandler — harwardzka literaturoznawczyni. W obszernym opracowaniu *The Body Returns: Recent Poems by Russian Women*¹¹, poświęconym badaniu rosyjskojęzycznej poezji ostatniej dekady przez pryzmat teorii feministycznej, Sandler nazywa wiersz Stiepanowej wstrząsającą opowieścią o strukturze przemocy i upokorzenia, która dotyka młode dziewczynki. Poetka dokładnie określa ich wiek — piętnaście lat. Jest to moment, w którym mają miejsce pierwsze doświadczenia seksualne bohaterki wiersza, mieszają się tutaj ciekawość i wstyd, bo opisywane zdarzenia nie były dobrowolne¹².

POLSKIE PRZEKŁADY

Do tej pory na polskim rynku wydawniczym ukazały się zaledwie dwie książki autorstwa Stiepanowej. Pierwsza to *Wojna bestii i zwierząt* (2018) — tom wierszy w tłumaczeniu Zbigniewa Dmitrocy, „intertekstualny poemat o bezsensie wojny”, wydany z okazji 7. Festiwalu Miłosza. Druga to *Pamięci pamięci* (2020) w przekładzie Agnieszki Sowińskiej (która za to tłumaczenie znalazła się na „długiej liście” Nagrody Angelus w 2021 roku). To niewiele jak na autorkę obecną w Europie już od jakiegoś czasu. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy może być to, że, niestety, Stiepanowa ma w Polsce opinię „zbyt trudnej” jak na nasz rynek¹³. Tłumaczeń pojedynczych wierszy też jest niewiele, choć zaznaczyć należy, że jej twórczość poetycką włączono do antologii współczesnej poezji rosyjskiej *Radio Swoboda* (2015)¹⁴. Tym bardziej docenić należy fakt, że w 2023 roku na łamach „Małego Formatu”¹⁵ ukazało się kolejne (drugie) polskie tłumaczenie wiersza *Девочки без одежды* autorstwa Katarzyny Roman-Rawskiej. Piszę kolejne, bo zaledwie dwa lata wcześniej, w 2021 roku, wspomniani

¹⁰ О. Васякина, *Из раздевалки в сад...*

¹¹ S. Sandler, *The Body Returns: Recent Poems by Russian Women*, „Internationale Zeitschrift für Kulturkomparatistik” 2022, nr 6, s. 45–83 (*Poetics and Politics by Women in the Post-Soviet Space*, red. A. Fees, H. Stahl, C. Telge).

¹² Tamże, s. 71.

¹³ W. Murek, *Mało robię zdjęć. Rozmowa z Agnieszką Sowińską*, dwutygodnik.com, <https://www.dwutygodnik.com/artukul/8765-malo-robie-zdjec.html> (04.08.2023).

¹⁴ Z. Dimitroca, *Radio Swoboda. Współczesna poezja rosyjska*, Biuro Literackie, Wrocław 2015. Znajdziemy tu przekłady z tomików *О близнецах* (2001), *Счастье* (2003), *Купеевский* (2012).

¹⁵ <https://malyformat.com/2023/10/stiepanowa-poemat/> (13.09.2023).

wiersz przetłumaczył Krzysztof D. Szatrawski i opublikował w „Nowym Napisie Co Tydzień”¹⁶. I choć oba przekłady dzieli niewielki odstęp czasowy, to różnice są znaczne.

SCENARIUSZ METODOLOGICZNY

Wspomnianym przekładom *Dziewczynek bez ubrań* przyjrę się z perspektywy, jaką zaproponował Edward Balcerzan przy okazji omawiania rosyjskiego przekładu wiersza *Urodziny* Wisławy Szymborskiej¹⁷. „Tłumaczenie utworu literackiego jest zarówno doświadczeniem artystycznym, jak i — literaturoznawczym”¹⁸, powiada Balcerzan na wstępie swojego niezwykle interesującego artykułu. Przypuszczam, że zarówno Katarzyna Roman-Rawska — pisarka, publicystka, tłumaczka i literaturoznawczyni, jak i Krzysztof D. Szatrawski — poeta, prozaik, krytyk muzyczny i literacki, podzieliliby pogląd poznańskiego badacza. Ich tożsamości akademickie i wynikające z nich doświadczenia na polu literaturoznawczym traktuję jako zachętę do tego, aby na zaproponowane przez nich przekłady spojrzeć jak na „scenariusz metodologiczny”. Innymi słowy, stępując śladami Balcerzana, postaram się wykorzystać założenia strukturalizmu, dekonstrukcjonizmu i hermeneutyki, aby pokazać, co tłumacze robią z tekstem literackim.

1. REKONSTRUKCJA

Jak wyjaśnia Balcerzan, w odniesieniu do przekładu strukturalizm reprezentowany jest przez rekonstrukcję oryginału, która polega na odnalezieniu w tekście literackim pewnego uporządkowania i ładu, istniejącego niezależnie od badacza, a następnie sprawdzeniu, czy ten intersubiektywny porządek znalazł odwzorowanie w tekście przekładu¹⁹. Prostą drogą prowadzi to oczywiście do fundamentalnego dla każdego strukturalisty pytania o wierność przekładu (które po zwrocie kulturowym w badaniach nad przekładem brzmi jak pieśń

¹⁶ <https://nowynapis.eu/tygodnik/nr-96/artukul/dziewczynki-bez-ubran> (13.09.2023).

¹⁷ E. Balcerzan, *Rosyjskie „Urodziny” Wisławy Szymborskiej*, w: tegoż, *Literatura z literatury (strategie tłumaczy)*, Śląsk, Katowice 1998, s. 180–191.

¹⁸ Tamże, s. 180.

¹⁹ Tamże, s. 181.

przeszłości). Czy prezentowane tłumaczenie jest wiarygodne? Czy adekwatnie oddaje oryginał? Rekonstrukcja ma również na celu odwzorowanie autorskiego genotypu, czyli sprawdzenie, które elementy łączą dany tekst z innymi tekstami tego autora, oraz fenotypu, czyli odnalezienie elementów różnych²⁰.

Zobaczmy zatem, w jakim stopniu „regułom wiarygodności rekonstrukcyjnej”²¹ odpowiadają *Dziewczynki bez ubrań* Marii Stiepanowej w wersji zaproponowanej przez Szatrawskiego i Roman-Rawską.

A. EPILOG, KONKLUZJA, FINAŁ

Skoro poszukujemy ładu i porządku, to zacznijmy od tego, jak zbudowany jest wiersz. Stiepanowa nazywana jest przecież mistrzynią poezji formalnej. Zwraca się uwagę, że w swoich wierszach poetka do tego stopnia przestrzega ustalonej formy, że zdarza jej się obalać metrum i rym, ponownie akcentować lub skracać słowa tak, aby dopasować je do logiki formy. Dzięki swoim wierszom Stiepanowa pomogła też ożywić formę ballady w rosyjskiej poezji, a także tchnęła nowe życie w „skaz”²².

Tym, czy udało się tłumaczom zachować metrum w omawianym wierszu, zajmować się nie będę. Skupię się na budowie. Nie jest ona zbyt skomplikowana: *Девочки без одежды* składają się z piętnastu ponumerowanych strof, każda zawiera po dziesięć wersów. Co jednak ważne są one zorganizowane w układzie 8+2, oznacza to, że dwa ostatnie wersy są wyraźnie oddzielone od poprzednich. Oczywiście nie dzieje się tak bez przyczyny. Jest to miejsce, w którym dochodzi do przełamania rytmu strofy, do zmiany intonacji. To najpotężniejsze miejsca w całym wierszu. Olga Fatiejewa nazywa je epilogiem, konkluzją, finałem²³:

Всегда есть комната, в которой все происходит.
Всегда найдется что-то, что можно снять.

²⁰ Tamże, s. 182.

²¹ Tamże.

²² C. Haven, *Mad Russia Hurt Me into Poetry...*

²³ О. Фатеева, *Настоящее всегда вечно: рецензия на поэтический цикл „Девочки без одежды” Марии Степановой*, Feminist Orgy Mafia, 04.03.24, <https://syg.ma/@feminist-orgy-mafia/nastoyashchee-vsegda-vechno-recenziya-na-poeticheskii-cikl-devochki-bez-odezhdy-marii-stepanovoy-olga-fateeva> (23.08.2023).

Между пальцами рук и пальцами ног, там, где есть
Узел, узелок, завяжи на память и не смотри.

Graficzną rekonstrukcję oryginału zachowuje tłumaczenie Roman-Rawskiej, natomiast wersja zaproponowana przez Szatravskiego jest oryginalnej kompozycji pozbawiona. Czy tak drobne, wydawałoby się, odstępstwo wpływa znacząco na wiarygodność przekładu? — zapyta strukturalista. Nie zmieniała się przecież liczba strof czy wersów. Ale zmienia się znacząca przestrzeń między nimi, która jest konieczna do nadania słowom siły. W tym aspekcie przekład Szatravskiego prezentuje rekonstrukcję słabą.

B. POWTÓRZENIA

Innym, porządkującym i organizującym wiersz Stiepanowej elementem są powtórzenia, a konkretnie czterdziestodwukrotne powtórzenie przysłowka „всегда”, czyli „zawsze”. Słowo to obecne jest we wszystkich fragmentach wiersza, współgra ze sztywną strukturą wersu, tworząc poczucie zamkniętego i niezmiennego świata. Powtórzenia te łączą podzielony na fragmenty czas, ilustrując niezmienność i powtarzalność opisywanych wydarzeń²⁴. Wydaje się jakby bohaterki wiersza żyły w świecie powtórzeń. Co zatem w wierszu Stiepanowej wydarza się zawsze, stale, wciąż, bez ustanku, nieprzerwanie, za każdym razem, na okrągło, bez końca, po wsze czasy? Podmiotka odpowiada:

Всегда есть комната с горизонтальной
Поверхностью, **всегда** стоишь там как дерево,
Всегда лежишь как дерево
[...]
Всегда пятнадцать лет, иногда много-немного больше.
Всегда гораздо меньше, словно в детском саду
Сказали снять трусы и все глазные яблоки
За голым солнцем поворачиваются туда
[...]
Всегда есть порнография, она **всегда**
Запечатана в прозрачную брачную пленку,
Как бы говоря тебе: ты у меня первый.

Zarówno Szatravski, jak i Roman-Rawska dokonują niemal stuprocentowej rekonstrukcji oryginału, zachowując organizujące wiersz

²⁴ Tamże.

Stiepanowej powtórzenia (dla porządku nadmienię tylko, że w tłumaczeniu z 2021 roku w jednym przypadku „zawsze” zostało zastąpione przez „nigdy”). Co więcej, w obu tłumaczeniach przysłówki „zawsze” zajmuje to samo miejsce w graficznym układzie strof i wersów, co „всегда” w oryginale.

C. PRZEMOC UKRYTA W CZASOWNIKACH

Pozostając jeszcze przez chwilę w temacie powtórzeń, warto zauważyć, że często posługują się nimi przy opisach przemocy rosyjskojęzyczne poetki-feministki spod znaku F-Pis'mo²⁵. Wiersz Lidy Jusupowej *Мамеюк* zorganizowany jest wokół powtórzeń słów „это неправильно” („to jest złe”), dzięki czemu poetce udało się uzyskać efekt traumatycznej i pełnej paniki opowieści ofiary o gwałcie. Z kolei Oksana Wasiakina w jednym ze swoich utworów poetyckich dwadzieścia sześć razy użyła słowa „насилие” („przemoc”, „gwałt”).

W wierszu Stiepanowej przemoc funkcjonuje nieco inaczej niż u Jusupowej i Wasiakiny. Nie jest wyrażona w bezpośredni sposób, lecz ukryta w trybie rozkazującym licznie nagromadzonych, powtarzanych czasowników: „покажи”, „сними”, „положи”, „ляг”, „раздвинь”, „дай посмотреть”, „открой”, „потрогай”. One też tworzą poczucie zamkniętego i niezmiennego świata. Tworzą autorski fenotyp Stiepanowej, bo jak zauważa Sandler: „zamiast nawarstwiających się aluzji literackich i kulturowych, które charakteryzują teksty Stiepanowej, wiersz ten pozwala autorce obsesyjnie stąpać w tę i z powrotem po tym samym terenie wyzysku, zranienia i krzywdy”²⁶.

Również w tym aspekcie polscy tłumacze *Девочек без одежды* wydają się rozumieć zabiegi stosowane przez Stiepanową. W większości przypadków pieczołowicie odwzorowują tryb i bogactwo czasowników. W obu przekładach czytamy zatem: „rozbierz się”, „pokaż”, „zdejmij”, „połóż”, „kładź się”, „rozłóż”. Tyle jeśli chodzi o strukturalistyczny ład, organizację i porządek.

²⁵ M.in. Galina Rymbu, Irina Kotowa, Jegana Dżabbarowa, Lida Jusupowa czy Oksana Wasiakina.

²⁶ S. Sandler, *The Body Returns...*, s. 71. „Rather than the layering of literary and cultural allusion that marks so many of her other texts, this poem lets Stepanova obsessively tread back and forth over the same terrain of exploitation, injury, harm”. Tłumaczenie moje — J.P.

Jeśli jednak przyjrzeć się omawianym przekładom pod kątem rekonstrukcji semantycznej szybko natrafimy na pewien wyjątek: Szatrawski zbitkę czasowników „дай посмотреть” tłumaczy „pozwól popatrzeć” (Roman-Rawska zachowuje tryb rozkazujący: „daj popatrzeć”), zmieniając tym samym prezentowaną w wierszu strukturę przemocy. W rzeczywistości bowiem w *Девочках* nie pada żadna prośba, a przecież właśnie tym jest polskie „pozwól”. Wszystko jest brane przemocą, co podkreśla towarzyszący temu strach, wstyd oraz milczenie. Ten jeden przypadek powoduje, że translatorska propozycja Szatrawskiego eksponuje tę myśl słabiej, właściwie na granicy błędu.

D. DRZEWO/CIAŁO

W omawianym wierszu mamy do czynienia z wyraźnie zarysowanymi naturalnymi obrazami cielesności. Ciała młodych kobiet ukazywane są za pomocą metafor roślinnych, w obrazach drzew lub owoców²⁷. Kończyny i tułów reprezentowane są jako gałęzie lub pnie drzew,

[...] всегда стоишь там как дерево,
Всегда лежишь как дерево, как упало,
С глухими запрокинутыми ветками.
[...]
Руки врозь и ноги и складки коры открыты
И тот, кто хочет, может заглядывать в самую
Середину ее древесины [...]

a genitalia jako owoce lub liście:

(раздвинь) (открой) (покажи груши свои сливы)
[...]
Яблоки не уберегла.
[...]
Раздвинь листы, покажи, что у тебя там.

Drzewo przedstawione jest w dwojaki sposób. Pierwszy, jako żywa materia, na przykład w obrazie wilgotnego i dymiącego wnętrza drzewa:

И тот, кто хочет, может заглядывать в саму
Середину ее древесины, туда, где плоть
Еще влажная и кажется, что дымится.

²⁷ О. Васякина, *Из раздевалки в сад...*, s. 32–33.

Drugi, przywodzi na myśl stan odrętwienia, który pojawia się w związku z przemocą seksualną („чего ты такая деревенная?”). Zdaniem Wasiakiny, takie porównanie kobiecego ciała do drzewa tworzy stan letargu, bezbronności i bezruchu. Ciała reprezentowane są przez obrazy leżących na ziemi, suchych drzew, co, jak zauważa badaczka, odsyła nas do martwych ciał pozbawionych połączenia ze zmysłami i wolą²⁸. Z kolei Sandler metaforę drzewa odczytuje poprzez mit o Dafne, nimfie, którą ojciec, na jej prośbę, zamienił w drzewo laurowe (symbol dziewictwa), co miało ją uchronić przed gwałtem²⁹.

Bogatą metaforykę drzewa tłumacze rekonstruuja niemal w pełni. Choć w wierszu można spotkać kilka miejsc tzw. utrudnionej translacji. Przykładem jest neologizm „деревенная”, który Roman-Rawska tłumaczy polskim „drewniana”, a Szatrawski „z drewna”, albo określenie „середина древесины”, które tłumaczka oddaje za pomocą „środek łyka”, a w drugim przypadku mamy „wnętrze drewna”. Oba tłumaczenia, choć różne, w pełni realizują semantyczną rekonstrukcję oryginału.

Ciekawym przypadkiem jest natomiast tłumaczenie słowa „упало”, które też odnosi się do drzewa („Всегда лежишь как дерево, как упало”). Szatrawski zdecydował się na „tak jak upadło” („Zawsze leżysz jak drzewo, tak jak upadło”), a Roman-Rawska „jak powalone” („Zawsze leżysz, jak drzewo, jak powalone”). Zakres znaczeniowy polskich odpowiedników różni się od siebie. Rosyjskie „упало” pochodzi od czasownika „упасть” i oznacza przemieszczanie się czegoś w dół pod wpływem siły grawitacji, dopóki nie napotka się na opór. Tym sposobem, polskim odpowiednikiem rosyjskiego „упасть” jest „upadać”, zatem użyte przez Szatrawskiego „upadło” brzmi wiarygodnie (mimo możliwego skojarzenia z określeniem „upadła kobieta”). Roman-Rawska decyduje się na inne rozwiązanie. Używa przymiotnika, który, po pierwsze, silniej konotuje z samym drzewem, a po drugie i ważniejsze sugeruje, że upadek nie nastąpił samoistnie. Ktoś przewrócił drzewo, dokonał na nim aktu przemocy, co doskonale rezonuje z feministyczną interpretacją tego wiersza. W obu przypadkach mamy do czynienia z rekonstrukcją mocną, choć u Roman-Rawskiej nazwałabym ją mocniejszą.

²⁸ Tamże, s. 34.

²⁹ S. Sandler, *The Body Returns...*, s. 71.

D. DZIEWCZYNKI

Dokonując analizy transformacji kobiecej cielesności w wierszach Stiepanowej *Женская раздевалка клуба „Планета Фитнес”* i *Девочки без одежды* Wasiakina zwraca uwagę na to, że w drugim z wierszy podmiotka odrzuca przyjęte wcześniej uprzedmiotawiające spojrzenie i dołącza do grona swoich bohaterek. Widać to już w samym tytule, w którym Stiepanowa użyła liczby mnogiej: dziewczynki. Dalsze potwierdzenia znajdujemy w samym tekście, a konkretniej w użytych zaimkach „мы”³⁰:

Всегда весна, и все **мы** стояли врозь.

Odrębne ciała dziewcząt łączy zaimek „мы”, co tworzy poczucie wspólnoty ich doświadczeń³¹. Ale to nie wszystko. Tworzy je też liczba mnoga czasowników w rodzaju żeńskim:

Девочки без одежды всегда
Говорят одно: **говорят** да говорят да
Потому что это единственное слово их языка

Jak kwestie te rekonstruuja polskie przekłady? Zaczniemy od tytułu. Tutaj nie ma zaskoczenia. W obu przypadkach mamy do czynienia z pełną rekonstrukcją: *Девочки без одежды* to *Dziewczynki bez ubrań*. Liczbę mnogą czasowników bez wyjątków oddaje tłumaczenie Roman-Rawskiej:

Мая na sobie ciepłe kalessony, znoszone pantofle
Мая na sobie rajstopy, marszczące się na łóżykach

Мая na sobie ślady od ramiączek stanika, siniak, krzyżyk,
То, co zapragniesz zdjąć.
[...]
Мовіа jedno: **мовіа** tak **мовіа** tak
Понieważ to jedyne słowo ich języка

W przypadku tłumaczenia Szatrawskiego kwestia ta wygląda nieco inaczej. Mam na myśli ostatnią strofę wiersza, która zaczyna się od słów: „Нам было пятнадцать лет” — ewidentnie dotyczy to tytułowych dziewczynek. Jednak fragment ten został przetłumaczony:

³⁰ О. Васякина, *Из раздевалки в сад...*, s. 32.

³¹ Tamże.

„Mieliśmy piętnaście lat”. Zbiorowość podmiotu została zachowana, ale płeć już nie. „Mieliśmy” sugeruje bowiem, że opisywane doświadczenia w najlepszym wypadku dotyczą zarówno chłopców, jak i dziewczynek, albo samych chłopców. Jednak żaden z wymienionych wariantów nie jest tożsamy z oryginałem. Wspólnota doświadczeń, o których pisze Stiepanowa, czyli czasu dojrzewania, a później doświadczeń seksualnych i związanej z nimi przemocy dotyczy tylko dziewczynek. Nie ma tu zatem mowy o jakiegokolwiek rekonstrukcji.

2. DEKONSTRUKCJA

Balcerzan podkreśla, że w badaniu przekładu najważniejszą kwestią jest „odróżnienie zwykłych potknięć translatorskich od — dekonstrukcji sensów pierwowzoru”³². Jak zapewnia badacz, nie można nazywać dekonstrukcją każdego odchylenia od pierwowzoru (stąd podział na rekonstrukcję słabą i mocną). Z dekonstrukcją, czyli „manifestacyjną[ą] demonstracją[ą] idei, iż wewnętrzny porządek dzieła” nie istnieje mamy do czynienia dopiero wtedy, gdy dochodzi do, nie zawsze uświadomionego, „zakwestionowania sensu wiersza”. W przypadku utworu Stiepanowej, podobnie jak w *Urodzinach* Szymborskiej, skrywa się on w semantycznej opozycji. W strukturze głębokiej *Dziewczynek* mamy bowiem dość wyraźnie zarysowującą się opozycję dwóch światów. Pierwszy, dziewczęcy, to świat natury. Drugi, męski, to świat kultury, reprezentowany w wierszu przez myśliwego, drwala, rybaka i żołnierza. Również ich domyślne atrybuty — strzelba, topór, haczyk i karabin — są wytworem kultury. To one symbolizują ich destrukcyjną siłę, to z ich pomocą wyrządzają krzywdę drzewom i mieszkającym w lesie zwierzętom. Zniesienia opozycji tych światów Szatravski dokonuje w momencie, gdy do świata natury wprowadza świat kultury. Pisząc „mieliśmy” zamiast „miałyśmy” łamie stworzoną w oryginale opozycję. Miesza dwa światy, które są w wierszu wyraźnie oddzielone, tym samym kwestionuje jego sens.

3. KONSTRUKCJA

Zgodnie ze słowami Balcerzana, niezbędnym warunkiem dokonania konstrukcji hermeneutycznej jest „ujawnienie wpływu osobowości

³² E. Balcerzan, *Rosyjskie „Urodziny” Wisławy Szymborskiej...*, s. 188.

badacza na obraz tekstu”³³, który zmienia się w zależności od interpretatora. Jak zatem osobowości Szatrawskiego i Roman-Rawskiej wpłynęły na obraz *Dziewczynek* Stiepanowej?

Zacznę od obudowy paratekstualnej wierszy, która w obu przypadkach przybrała formę słów-kluczy. Tłumaczenie Szatrawskiego skojarzono ze słowami: poemat, dziewczyna, sukienka, erotyk, ubranie; polemiczną wersję Roman-Rawskiej oznaczono tagami: dojrzewanie, feminizm, kultura gwałtu, pragnienie, przemoc. Informacje te, bez względu na to, czy pochodzą od tłumaczy, czy od redakcji, stanowią specyficzną instrukcją dla czytelnika i ujawniają jakże odmienne interpretacje. Pierwszy opis zapowiada erotyczną opowieść, której bohaterką jest dziewczyna ubrana w sukienkę. Natomiast drugi ostrzega przed brutalnymi obrazami seksualnej przemocy wobec dojrzewających kobiet i dlatego jest w swym wydźwięku feministyczny.

Skąd tak istotna różnica? Wydaje się, że interpretacja tłumaczenia Szatrawskiego może wynikać z braku znajomości autorskiego genotypu poetki. Omawiając wiersz Stiepanowej, Sandler zauważa, że pojawiający się w nim obraz jabłka, połączony z metaforycznym obrazem drzew przywodzi na myśl scenę biblijnego kuszenia. Poetka jest jednak znana z silnie rewizjonistycznego podejścia do mitów i biblijnych opowieści. Zatem i w przypadku omawianego wiersza wcale nie chodzi o uwiedzenie, lecz o zdemaskowanie tego, co choć wygląda jak uwiedzenie, w rzeczywistości jest przemocą³⁴.

Myśl Sandler rekonstruuje tłumaczenie Roman-Rawskiej. Dołączone do przekładu wiersza tagi nie pozostawiają żadnych wątpliwości, że mamy do czynienia z przemocą seksualną, co prowadzi do feministycznej interpretacji wiersza. Wskazuje na to również słownik tłumaczki, opisujący kobiece ciało. Użyte przez Stiepanową określenie „рыбы пола”, które Szatrawski tłumaczy neutralnie jako „wargi płci”, Roman-Rawska przekłada na „wargi sromu”. Ale nie tylko w tym przykładzie język warszawskiej literaturoznawczyni jest śmielszy i bardziej dosadny. Tłumaczka nie ma oporu przed używaniem mocnych, często tabuizowanych słów. „Брачную пленку” (dosł. ślubna folia) nazywa „dziewiczą błoną”, co z powodzeniem można uznać za przykład hermeneutycznej konstrukcji. Słowo „пленка” oznacza nie tylko „folię”, ale także „błonę”, co w odniesieniu do piętnastoletniego dziewczęcego ciała uzasadnia skojarzenia z błoną dziewiczą. Na pozór

³³ Tamże, s. 181.

³⁴ S. Sandler, *The Body Returns...*, s. 72.

odległy od oryginału wybór Roman-Rawskiej jest zgodny z jej interpretacją wiersza Stiepanowej.

Natomiast Szatravski „брачную пленку” przekłada właśnie jako „ślubną folię”. To dosłowne tłumaczenie (w domyśle może chodzić o ślubną fotografię) na pierwszy rzut oka, wydaje się bliższe oryginałowi niż propozycja Roman-Rawskiej. Ale ta pozorna wierność w rzeczywistości jest niewiernością, bo podtrzymuje erotyczno-romantyczną interpretację wiersza: jest dziewczyna, jest sukienka, będzie ślub.

* * *

Wykorzystanie zaproponowanego przez Balcerzana „scenariusza metodologicznego” do zbadania dwóch polskich przekładów wiersza *Девочки без одежды* Marii Stiepanowej, pozwoliło przypomnieć (bo jest to prawda od dawna znana), że w tłumaczeniu mogą się uwidocznić różne postawy teoretyczne. Przy czym warto podkreślić, że rekonstrukcja to scenariusz zawsze możliwy, konstrukcja niemal zawsze, natomiast dekonstrukcja to forma obcowania z tekstem, która może zaistnieć tylko w określonych warunkach.

Co do samych tłumaczeń, ich analiza pokazuje różnice nie tylko interpretacyjne. Z punktu widzenia strukturalizmu propozycja Szatravskiego nie rekonstruuje w pełni jedynie graficznego zapisu wiersza Stiepanowej. Natomiast w kwestii powtórzeń, użycia trybu rozkazującego czasowników („pozwól popatrzeć” traktuję raczej jako translatorskie potknięcie) i metaforyki drzewa rekonstrukcja nie budzi zastrzeżeń. Sprawa ma się jednak zupełnie inaczej na poziomie dekonstrukcjonizmu. Tutaj przekład Szatravskiego podważa sens oryginału, ukryty w opozycji świat natury–świat kultury. Jeśli chodzi o hermeneutyczną postawę tłumacza uwidacznia się ona w interpretacji, wyraźnie zmierzającej w stronę romantyczno-erotycznej opowieści, co zapewne jest wynikiem tego, że tłumacz nie rozpoznał autorskiego genotypu Stiepanowej.

Natomiast przekład Roman-Rawskiej zarówno z perspektywy strukturalistycznej, jak i dekonstrukcyjnej nie budzi żadnych zastrzeżeń. Jest natomiast bardzo wyraźny w swej feministycznej wymowie. Tłumaczka świadomie używa mocnych i dosadnych słów we fragmentach opisujących kobiece ciało, co jest charakterystyczne dla tekstów spod znaku krytyki feministycznej. Można nawet odnieść wrażenie, że jej przekład momentami eksponuje myśl feministyczną

bardziej niż sam oryginał. Jednak nie rozpatrywałabym tego w kategorii nadinterpretacji, a raczej rekonstrukcji mocniejszej. Nie jest to też przekład feministyczny, bo ten w swej naturze jest interwencjonistyczny. Katarzyna Roman-Rawska być może jest „asertywną kobietą-tłumaczką”³⁵, ale nie ingeruje w tekst oryginału, nie przejmując nad nim kontroli, nie uprowadza go i nie zawłaszcza poprzez takie zabiegi jak feminizacja czy desekualizacja.

REFERENCES

- Adamowicz-Pośpiech, Agnieszka. “Tłumaczenie feministyczne: czy interwencjonizm jest zdradą. Zarys problematyki.” *Tłumacz i zdrada*. Fast, Piotr, Pisarska, Justyna (eds.). Katowice: Śląsk, 2015: 7–26.
- Balcerzan, Edward. “Rosyjskie ‘Urodziny’ Wisławy Szymborskiej.” Idem. *Literatura z literatury (strategie tłumaczy)*. Katowice: Śląsk, 1998:180–191.
- Bobyłëva, Mariya, and Podlubnova, Yuliya. *Poetika feminizma*. Moskwa: ACT, 2021 [Бобылева, Мария, and Подлубнова, Юлия. *Поэтика феминизма*. Moskwa: ACT, 2021].
- Boutsco, Anatsassia. “Russian poet Maria Stepanova wins Leipzig Book Prize” <<https://www.dw.com/en/russian-poet-maria-stepanova-wins-leipzig-book-prize/a-65439694>>.
- Dimitroca, Zbigniew. *Radio Swoboda. Współczesna poezja rosyjska*. Wrocław: Biuro Literackie, 2015.
- Fateyeva, Ol’ga. “Nastoyashcheye vsegda vechno: retsenziya na poeticheskiy tsikl ‘Devochki bez odezhdy’ Marii Stepanovoy.” *Feminist Orgy Mafia* [Фатеева, Ольга. “Настоящее всегда вечно: рецензия на поэтический цикл ‘Девочки без одежды’ Марии Степановой.” *Feminist Orgy Mafia* <<https://syg.ma/@feminist-orgy-mafia/nastoyashchee-vsegda-vechno-recenziya-na-poeticheskiy-tsikl-devochki-bez-odezhdy-marii-stepanovoy-olga-fateeva>>.
- Haven, Cynthia. “Mad Russia Hurt Me into Poetry: An Interview with Maria Stepanova.” *Los Angeles Review Books*, 2017 <<https://lareviewofbooks.org/article/mad-russia-hurt-me-into-poetry-an-interview-with-maria-stepanova/>>.
- Kukulin, Il’ya. “Dvadsat’ let peniya bez akkompanementa. Vzlet i prevrashcheniya zhenskoy innovativnoy poezii v post-sovet-skoy Rossii.” Shtal’, Khenrike, and Rutts, Marion (eds.). *Imidzh, dialog, eksperiment polya sovremennoy russkoy poezii*. Neuere liryk 1. Interkulturelle und interdisziplinäre Studien. Munchen, Berlin, Washington DC: Kubon&Sanger GmbH, 2013 [Кукулин, Илья. “Двадцать лет пения без аккомпанемента. Взлет и превращения женской инновативной поэзии в постсоветской России.” Шталь, Хенрике, Рутц, Марион. (Ed.). *Имидж, диалог, эксперимент поля современной русской поэзии*. Neuere liryk 1. Interkulturelle und interdisziplinäre Studien. Munchen, Berlin, Washington DC: Kubon&Sanger GmbH, 2013].

³⁵ A. Adamowicz-Pośpiech, *Tłumaczenie feministyczne: czy interwencjonizm jest zdradą. Zarys problematyki*, w: P. Fast, J. Pisarska (red.), *Tłumacz i zdrada*, Śląsk, Katowice 2015, s. 7–26.

- Murek, Weronika. "Mało robię zdjęć. Rozmowa z Agnieszka Sowińską." *dwutygodnik.com* <<https://www.dwutygodnik.com/artukul/8765-malo-robie-zdjec.html>>.
- Sandler, Stephanie. "The Body Returns: Recent Poems by Russian Women." *Internationale Zeitschrift für Kulturkomparatistik*, 2022, no. 6: 45–83.
- Skidan, Aleksandr. "Sil'neye urana. Sovremennaya zhenskaya poziya." *Vozdukh*, 2006, no. 3 [Скидан, Александр. "Сильнее урана. Современная женская поэзия." *Воздух*, 2006, no. 3].
- Stepanova, Mariya. *Zhenskaya razdevalka kluba „Planeta Fitness”* [Степанова, Мария. *Женская раздевалка клуба „Планета Фитнесс”*] <<https://www.poehunter.com/poem/maria-stepanova-poe-4/>>.
- Vasyakina, Oksana. "Iz razdevalki v sad: transformatsiya obraza zhenskoy telesnosti v poezji Marii Stepanovoy." *Zhurnal'nyy klub Intelros «Gendernyye issledovaniya»*, 2020, no. 24 [Васякина, Оксана. "Из раздевалки в сад: трансформация образа женской телесности в поэзии Марии Степановой." *Журнальный клуб Интелпрос «Гендерные исследования»*, 2020, № 24].

ANNA CAR

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6101-1828>

Uniwersytet Jagielloński

CZESCY PISARZE I PISARKI W REAKCJI NA WYBUCH WOJNY W UKRAINIE

CZECH WRITERS' REACTIONS TO THE OUTBREAK OF THE WAR IN UKRAINE

This article aims to depict a problem-centered presentation of three reactions by Czech writers to the onset of the war in Ukraine on February 24, 2022. The first thing that comes to mind is a podcast called *Shrapnells: The Russian Invasion of Ukraine Through the Eyes of Czech Writers*. Czech Radio Plus started the podcast and has ten authors contributing: Milan Uhde, Marie Iljašenko, Kateřina Tučková, Petra Hůlová, Emil Hakl, Anna Beata Hábllová, Petra Dvořáková, Ondřej Mačl, Jakuba Katalpa and Lenka Elbe. Interviews were conducted with them from March 24 to April 13, 2022. Preparing a short prose text was another task for the writers. Once the podcast was completed, the book with the same title was published, faithfully reproducing all the recordings. Another literary testimony of involvement in the war in Ukraine the book *We Will Not Surrender: A Collection of Short Stories for a Fighting Ukraine*. A discussion on Twitter became the inspiration for this work. As a result, 16 Czech writers decided to publish a collection of their prose, to show their support for Ukraine, viciously attacked by Russia. *Liliputin: War Stories* is the third and final literary venture during the first year of the war in Ukraine — it was written by the well-known contemporary Czech writer Jan Němec. Keywords: Ukraine, Russia, outbreak of war, refugees, Czech writers, support, solidarity, empathy, podcast, short story collections, testimony of war

Publicysta i krytyk Petr Nagy artykuł *Czescy pisarze a Ukraina. W moim mieście rozpoczęła się wojna...*, opublikowany 5 lipca 2022 roku na łamach „Deníka N”, rozpoczyna stwierdzeniem, że

Literaturę česką często krytykuje się za to, że nie porusza ona naprawdę palących tematów, że jest introwertycznie skupiona na sobie, ewentualnie kieruje się ku przeszłości¹.

¹ P. Nagy, *Čeští spisovatelé a Ukrajina: V mém městě začala válka...*, <https://denikn.cz/926842/cesti-spisovatele-a-ukrajina-v-mem-meste-zacala-valka/?ref=list#?ref=menu> (12.06.2024).

Wstęp Nagy’ego ma jednak charakter prowokacyjny: jego tekst przedstawia fakty świadczące o natychmiastowym zaangażowaniu się czeskich pisarek i pisarzy w sprawę rozpoczętej 24 lutego 2022 roku wojny w Ukrainie. Już bowiem miesiąc po wybuchu konfliktu Czeskie Radio Plus, z ówczesnym redaktorem naczelnym Petrem Šabatą na czele, zwróciło się do dziesięciorga pisarek i pisarzy z prośbą o wzięcie udziału w podcaście *Odlamki. Rosyjska inwazja na Ukrainę oczami czeskich pisarzy (Štěpy. Ruská invaze na Ukrajinu očima českých spisovatelů)*. W podcaście wzięli udział (w kolejności występowania): Milan Uhde, Marie Iljašenko, Kateřina Tučková, Petra Hůlová, Emil Hakl, Anna Beata Hábllová, Petra Dvořáková, Ondřej Macl, Jakuba Katalpa i Lenka Elbe.

Każdy podcast, mniej więcej dwudziestopięciominutowy, składał się z krótkiego tekstu autorskiego, czytanego przez jednego z trójga zaproszonych do udziału w tym przedsięwzięciu czeskich aktorów: Petřu Bučkovą, Magdalenę Borovą lub Petřa Bařka, oraz rozmowy redaktorki Danieli Vrbovej z pisarką lub pisarzem na tematy dotyczące napisanych przez nich tekstów i wydarzeń w Ukrainie.

Poszczególne odcinki podcastu były emitowane na antenie Czeskiego Radia Plus w okresie od 24 marca do 13 kwietnia 2022 roku, a dzisiaj można je znaleźć w radiowym audioarchiwum. W krótkim czasie ukazała się również książka pod tym samym tytułem co podcast, będąca wiernym zapisem wszystkich audycji, ilustrowana zdjęciami z pierwszych miesięcy wojny².

Kolejną szybką reakcją czeskich literatów na wojnę w Ukrainie było wydanie książki *Nie poddamy się. Zbiór opowiadań dla walczącej Ukrainy (Nevzdáme se. Sbírka povídek pro bojující Ukrajinu)*. Pomysł stworzenia opowiadań, których, jak czytamy w nocie wydawniczej, „wspólnym mianownikiem miałby być strach lub śmierć, a jednocześnie bohaterstwo i nadzieja”³, zrodził się z krótkiej dyskusji na Twitterze. W ten sposób szesnaścioro pisarek i pisarzy (Julie Nováková, Jiří Padevět, Dalibor Vácha, Michal Kubal, Pavel Bartáček, Pavel Koudelka, Václav Syruček, Milada Strítezská, Martin Šinkovský, Bohdan Dlouhý, Zbyněk Moravec, Aleš Dvořák, Markéta Kadlecová, Irena Moravcová, Petr Sýkora i Mauser de Vader) postanowiło – do czego bezpośrednio nawiązuje tytuł książki – wesprzeć Ukrainę znajdującą się w stanie wojny. Książkę wydano w 2022 roku w pra-

² *Štěpy, Ruská invaze na Ukrajinu očima českých spisovatelů*, Praha 2022.

³ [https://knihy.heureka.cz/nevzdame-sef-sbirka-povidek-pro-bojujici-ukrajinu-dalibor-vacha/#specifikace/\(3.06.2024\)](https://knihy.heureka.cz/nevzdame-sef-sbirka-povidek-pro-bojujici-ukrajinu-dalibor-vacha/#specifikace/(3.06.2024)).

skim wydawnictwie Argo. Pisarze zrzekli się honorarium, a dochód ze sprzedaży został przekazany Ambasadzie Ukrainy w Czechach na zakup wojskowego sprzętu obronnego.

Trzecią inicjatywą pisarską podjętą w Czechach w pierwszej połowie 2022 roku powiązaną z wojną w Ukrainie jest książka *Liliputin. Opowiadania wojenne* (*Liliputin. Povídky z války*) autorstwa Jana Němca. Němec jest pisarzem i dziennikarzem, od 2022 roku pełni funkcję redaktora naczelnego czasopisma literackiego „Host”. Jest autorem nagradzanej książki *Historia světla* (*Dějiny světla*) z 2013 roku, poświęconej czeskiemu fotografowi Františkowi Drtikolowi, oraz prozy autofikcyjnej *Możliwości powieści miłosnej* (*Možnosti milostného románu*) z 2019 roku. Akcja czterech z pięciu opowiadań w książce *Liliputin. Opowiadania wojenne* rozgrywa się kolejno w miastach w Ukrainie i Rosji — w Kijowie, Charkowie, Mariupolu i Moskwie.

Celem niniejszego artykułu jest analiza formalno-problemowa przedstawionego wyżej materiału badawczego, dokonywana na bazie wydań książkowych.

ODŁAMKI

W podcaście *Odlamki* zarówno w tekstach pisanych przez autorów i autorki, jak i w rozmowach z nimi pojawia się wiele wątków, wiele problemów w różny sposób powiązanych z wojną. Powracają wypowiedzi o ludziach i wydarzeniach, wyrażane są nastroje i stany psychologiczne. Szok, lęk, strach, niepokój, rozpacz, bezradność, niepewność, bezsilność, depresyjność — to tylko kilka z nich. Dlatego z bogactwa materiału problemowego wybrane zostały trzy zakresy tematyczne rozważane w podcastach częściej bądź obszerniej. Zakresami tymi są: Rosja, uchodźcy i matki.

ROSJA

Inwazja wojsk Federacji Rosyjskiej na Ukrainę bywa w Czechach ujmowana jako paralela wydarzeń sierpniowych z 1968 roku, czyli tak zwanej Praskiej Wiosny. Wtedy to wojska Układu Warszawskiego, czyli komunistycznego odpowiednika NATO, pod wodzą ZSRR i wraz z polskimi siłami zbrojnymi (co Czechom głęboko zapadło w pamięć na wiele dziesiątek lat) wkroczyły do Czechosłowacji, przekreślając

dążenia Czechów do zmian w ramach systemu komunistycznego (wrażały się one w koncepcji tzw. komunizmu z ludzką twarzą). Po tym krwawym wydarzeniu wzmocniła się w Czechosłowacji sowiecka okupacja i nastąpił okres zwany normalizacją. Po roku 1968 rozpoczęła się tzw. druga fala czeskiej emigracji w XX wieku (pierwsza miała miejsce po roku 1948, czyli po objęciu władzy w Czechosłowacji przez komunistów z Klementem Gottwaldem na czele), wskutek czego Czechosłowację opuściło wielu artystów (w tym między innymi Milan Kundera) i intelektualistów.

Odniesienia do Praskiej Wiosny pojawiają się w *Odlamkach* w części poświęconej Milanowi Uhdemu (1936), wybitnemu dramatopisarzowi, z wykształcenia rusycyście, do tej pory pielęgnującemu wiedzę o Rosji, w tym zwłaszcza o jej XX-wiecznej historii. W czasie normalizacji Uhde został uznany za „niebezpieczną osobę”, odebrano mu także prawo do publikowania. Mimo że czeski pisarz Josef Škvorecký — który po emigracji do Kanady założył tam wydawnictwo Sixty-Eight Publishers, gdzie publikował książki w Czechach zakazane — proponował dramatopisarzowi przyjazd do Kanady, zapewniając, że jako rusycyście pracy mu tam nie zabraknie, Uhde nigdy nie zdecydował się na opuszczenie kraju. W tekście otwierającym podcast *Odlamki*, noszącym tytuł *Życie na wulkanie*, jak również w rozmowie z redaktorką podcastu *Za wolność musimy ręczyć nie tylko komfortem, lecz również własną krwią* czeski dramatopisarz porusza właśnie te kwestie.

Uhde wraca do spraw związanych z Rosją, kiedy chce wyjaśnić utrwalone nie tylko u przywódców, lecz w całym narodzie wzorce myślenia o Rosji. Twierdzi, że inwazja Rosji na Ukrainę nie zaskoczyła go zbyt. Odpowiadając zdziwionej redaktorce na pytanie o przyczyny tego stanu rzeczy, przywołuje wielkich pisarzy rosyjskich: Puszkina, Tołstoja i Lermontowa. Mówi, że były to postaci wyjątkowe, o bogatym życiu duchowym, doskonale wykształcone i szalenie utalentowane. Mimo to wszyscy trzej byli przekonani, że rosyjski naród jest wyjątkowy, że ma on prawo zdecydowanie i agresywnie wkraczać na sąsiednie ziemie i podporządkowywać sobie narody z nim sąsiadujące. Kiedy w 1830 roku doszło do polskiego powstania — kontynuuje Uhde — sygnalizującego, że naród polski ma zamiar wyzwolić się z jarzma austriackiego, niemieckiego i rosyjskiego, Puszkina, ten skądinąd nadzwyczajny człowiek i wybitny pisarz, strasznie się na Polaków oburzył:

Na co to sobie pozwalacie? — pokrzykiwał oburzony. Czyż nie wiecie, że Rosjanie są narodem obdarzonym misją, na którym spoczywa wyjątkowe zadanie? Nie możecie przeciwstawiać się wykonaniu tego zadania! Skoro, kontynuuje Uhde,

tak myśleli ludzie wielkiego ducha, a do tego wielcy klasycy, jak mogą myśleć politycy, u których duch jest dużo mniejszy, a niekiedy niestety nawet bardzo mały? Byłem więc przekonany — mówi — że ta idea jest wciąż żywa, a przekonywałem się o tym, kiedy czytałem rosyjskie gazety i słuchałem rosyjskich informacji. Nie ich reinterpretacji w czeskiej wersji. Ja w Rosji byłem i byłem przekonany, że ta idea jest w oczach rosyjskich polityków aktualna i że ogromna większość obywateli jest pogodzona z tym wielkim wyobrażeniem narodu wybranego. To wyobrażenie jest dla mnie absolutnie nie do przyjęcia, jest potworne, jednak ono tam po prostu istnieje. A obecnie istnieje w bardzo silnej i niebezpiecznej postaci⁴.

Groźny poblask Rosji dostrzegalny jest również w podcaście goszczącym Marie Iljaśenko; w jej tekście *Kyiv calling* i rozmowie *Boli mnie każde oszkłone okno w mym mieście*. Iljaśenko (1983), czeska poetka, tłumaczka i redaktorka, urodziła się w Kijowie jeszcze w czasach ZSRR, w rodzinie o czesko-polskich korzeniach. Spędziła tam osiem pierwszych lat życia, po czym w latach dziewięćdziesiątych rodzice Marii skorzystali z programu wysiedleńczego i przenieśli się do Czech. Iljaśenko studiowała na UK w Pradze rusycystykę i komparatystykę literacką. W tym samym czasie zaczęła pisać, a za pierwszy tomik poetycki była nominowana do Nagrody Magnesia Litera w kategorii „odkrycie roku”.

Iljaśenko z pewnością kocha Kijów. W opowiadaniu — którego tytuł, o czym informuje w rozmowie, został przejęty z piosenki zespołu The Clash *London calling* — tworzy nowe, niebanalne mapy tego miasta, tak aby wydało się jeszcze piękniejsze. Iljaśenko kocha miejsce, w którym się wychowała — betonowe blokowisko Oboloń z lat siedemdziesiątych. Ma jednak problemy z „pozycjonowaniem się” w stosunku do miasta i jego mieszkańców, ponieważ nie może tego zrobić jako mieszkanka Czech, a właściwie już Czeszka. Zarazem nie może i chyba nie chce zrezygnować ze związku emocjonalnego z Kijowem, dlatego, o czym zresztą sama mówi, używa często formy trzeciej osoby liczby mnogiej w odniesieniu i do miasta, i do jego mieszkańców. Dzięki licznym lekturom, czytany na wzór studencki, głęboko i porządnie, traktowanym jako źródła cennej wiedzy, rozbudowywała swoją wiedzę o historii i kulturze Kijowa i Ukrainy, podobnie jak o trwającym od wieków konflikcie rosyjsko-ukraińskim, o pragnieniu imperium, aby podporządkować sobie ten kraj. Zdobyta wiedza przekształciła się w symboliczne wyobrażenie Ukraińców jako tych, którzy są świadomi, co ich zawsze czekało i wciąż czeka. A Iljaśenko

⁴ M. Uhde, *Za svobodu musíme ručit nejen pohodlím, ale i vlastní krví*, w: *Střepy...*, s. 16–17.

bardziej wierzy, niż czeka. Wierzy, że lata konfliktów z Rosją i zameczania narodu ukraińskiego spowodowały u tego ostatniego przemianę w twardego przeciwnika.

W czasie ośmioletniego pobytu w Kijowie Marie Iljaśenko mówiła po rosyjsku, ponieważ, jak twierdzi, „była to w tamtym czasie normalna sytuacja, zwłaszcza w dużych miastach. Rosyjski jako język imperium po prostu wyparł ukraiński”⁵. Dopiero kiedy była starsza, nauczyła się ukraińskiego. „Nigdy to oczywiście nie będzie mój język ojczysty”, stwierdza. „Nie mówię po ukraińsku tak dobrze, jak bym chciała, nie jest to jednak nic szczególnego. Jest to po prostu zwyczajna rzecz dla całej rzeszy Ukraińców”⁶.

Lenka Elbe (1979), autorka powieści *Uranova* (historyczno-polityczne *fantasy*), nagrodzonej w 2021 roku prestiżową Magnesią Litera, w podcaście *Odlamki* przedstawiła tekst *Konstrukcja alegorycznego wozu*, zaś rozmowę Elbe z redaktorką opatrzone tytułem *Świat już nie jest taki jak wcześniej. Musimy więc pisać inaczej niż dotąd*.

Elbe w krytyce Rosji jest bezkompromisowa — nie tylko Rosji współczesnej, lecz i historycznej, autorka sięga bowiem do czasów faszyzmu, nazizmu i drugiej wojny światowej. Wywód Elbe jest wspomagany metaforą „alegorycznego pojazdu”, przepychającego się przez kolejne etapy historii w istocie z wciąż tą samą ideologią, otoczonego rozentuzjasmowanym tłumem sterowanym propagandą:

Dwie ideologie. Koniec obrzydliwego nazizmu i powstanie nowej fazy rozwijającego się stalinizmu, wzmocnionego wielkim zwycięstwem i wdzięcznością. Inne cele, te same *alegoryczne pojazdy*. Historia niestety pokazała, że powojenne poczynania wyzwoliciela nie różniły się za bardzo od brutalnego szaleństwa przegranych. Nie wspominając o tym, że oba reżimy aż do roku 1944 stały po tej samej stronie⁷.

Elbe przedstawia dalej mechanizmy rządów w Rosji, również w Rosji putinowskiej, oparte na wymuszonym milczeniu, kłamstwie i dezinformacji, oraz wskazuje na ich podstępne oddziaływanie: strach, bezsilność, ośpienie. I mimo że agresja na Ukrainę wywołała na świecie szok, według Elbe „rosyjski alegoryczny wóz jedzie dalej”⁸. Rosja natomiast wciąż stosuje tę samą starą metodę samoochrony, polegającą na podtrzymywanym za pomocą propagandy własnym wizerun-

⁵ M. Iljaśenko, *Bolí mě každé vysklené okno v mém městě*, w: *Střepy...*, s. 35.

⁶ Tamże.

⁷ L. Elbe, *Konstrukce alegorického vozu*, w: *Střepy...*, s. 160.

⁸ Tamże.

ku jako ofiary. W efekcie, stwierdza Lenka Elbe, Rosja nigdy nie jest agresorem, zawsze ofiarą⁹.

UCHODŹCY

Pisarki i pisarzy biorących udział w podcaście *Odlamki* niezmiennie, choć w różnym stopniu, zajmuje priorytetowa na początku wojny problematyka uchodźstwa z Ukrainy. Najważniejsza w tym kontekście wydaje się powieściopisarka Petra Hůlová (1979). Jest ona uznawana za jedną z najwybitniejszych czeskich autorek po 1989 roku. Począwszy od mocnego debiutu *Czas Czerwonych Gór* z 2002 roku, niemal wszystkie powieści Hůlovej (z których *notabene* jedna, zatytułowana *Stacja Tajga*, rozgrywa się na Syberii) otrzymały prestiżowe czeskie nagrody literackie i zostały przetłumaczone na wiele języków.

W zaprezentowanej w podcaście krótkiej prozie pod tytułem *O czym się nie powiedziało*, podobnie jak w towarzyszącej tekstowi rozmowie z autorką zatytułowanej *Fala solidarności mnie cieszy, a zarazem przeraża*, Hůlová, skądinąd znana z częstego komentowania bieżących problemów społeczno-kulturowych i politycznych, sięgająca przy tym po tematy kontrowersyjne, tabuizowane, w *Odlamkach* w sposób niekonwencjonalny przybliża kwestię ukraińskich imigrantów.

Bohaterem jej tekstu jest imigrant z Ukrainy Wołodia, który wraz z żoną – najwyraźniej borykającą się z zespołem stresu pourazowego – i dwiema córkami przebywa w sali gimnastycznej jednej z czeskich szkół, gdzie znaleźli schronienie również inni uciekinierzy z Ukrainy. Wołodia jest osobą trudną. Według samej Hůlovej „oscyluje pomiędzy agresywnością, chamstwem a żalosnością”¹⁰. Narratorka opowiadania, opiekunka-wolontariuszka, której głos jest narracyjnie jakby specjalnie „ściszony”, tak aby mówiący Wołodia zagarniał jak największą przestrzeń w swoim otoczeniu (a zarazem w opowieści), słusznie odbiera mężczyznę jako nadużywającego alkoholu, napastliwego, werbalnie wulgarnego i w różny sposób podporządkowującego sobie otoczenie – na przykład przez nachalne opowiadanie nieśmiesznych dowcipów. W utrzymaniu wewnętrznego spokoju wolontariuszce pomaga jedynie odwoływanie się do empatii; wyobrażanie sobie siebie w sytuacji rodziny Wołodii, która przeżyła koszmar wojny, włącznie

⁹ L. Elbe, *Svět už není jako dřív. I psát oded' musím jinak*, w: *Střepy...*, s. 167.

¹⁰ P. Hůlová, *Vlna solidarity mě těší a děsí zároveň*, w: *Střepy...*, s. 67.

z dwutygodniowym, graniczącym z głodem niedożywieniem. Bohater opowiadania Hůlovej zdecydowanie odbiega zatem od obrazu ukraińskiego imigranta w pierwszym miesiącu wojny, kiedy światem rządziły silne, wręcz euforyczne reakcje na Ukrainę i jej mieszkańców. Nie można się więc dziwić, że jej tekst wywołał u czytelników oburzenie. Autorce wytknięto przy tym nadużywanie wulgaryzmów. Hůlová ze stanowczością broniła prawa do pisarskiej kreatywności i wolności. Wyznała ponadto, że jej sceptyczne podejście do fali solidarności, jaka wówczas się pojawiła, idzie w parze z niechęcią wobec stanów euforycznych, po których nieuchronnie pojawia się rodzaj nieprzyjemnego otrzeźwienia; że wręcz boi się euforyczności i, jak to określiła, „masowego emocjonalnego rozdęcia”¹¹.

Łączy się to – konstatuje Hůlová – z określonym [...] intelektualnym kiczem, ponieważ projektujemy swoje wyobrażenia na innych ludzi, w ogóle ich nie znając. Projektujemy na nich również własne pragnienia i potrzeby [...]. Wszystko to jest delikatne, drażliwe, wybuchowe. Jednocześnie ten bardzo złożony fenomen z pomocą współczesnej jednowymiarowej narracji jest strasznie upraszczany¹².

Pisarka, dość dobrze znająca Ukraińców – robiła obszerny *research* do wydanej w 2012 roku powieści *Czechy, ziemia obiecana*, opisującej losy Ukrainki przyjeżdżającej do Czech w celach zarobkowych, dodatkowo jeszcze w wolnej Ukrainie uczyła dzieci języka czeskiego – uzmysławia odbiorcom, że uchodźcy z Ukrainy, obecnie z dodatkowym bagażem strasznych przeżyć, niekoniecznie muszą czuć się dobrze, otoczeni wielkoskalową opieką, ponieważ niektóre z jej form mogą wzmacniać ich poczucie bycia ofiarą, a wraz z tym budzić „wściekłość, złość lub frustrację”¹³, w różny sposób wyrażane – na przykład za pomocą wulgarного języka, tak jak u bohatera prozy Hůlovej zamieszczonej w *Odlamkach*.

Kolejną osobą zwracającą uwagę na kwestię uchodźstwa z Ukrainy jest pisarka Jakuba Katalpa (1979, właśc. Tereza Jandová), jedna z najbardziej utalentowanych czeskich twórczyń, świetna prozaiczka. Za powieść *Niemcy* (2012) otrzymała dwie prestiżowe czeskie

¹¹ P. Hůlová, *Vlna solidarity mě těší a děsí zároveň*, w: *Střepy...*, s. 68; *Mimorádnost jako nová normalita? Se spisovatelkou Petrou Hůlovou o jiném pohledu na uprchlíky*. Rozmlouvala Kamila Boháčková, <https://program.rozhlas.cz/mimoradnost-jako-nova-normalita-se-spisovatelkou-petrou-hulovou-o-jinem-pohledu-8722099> (27.05.2024).

¹² P. Hůlová, *Vlna solidarity mě těší a děsí zároveň...*, s. 68.

¹³ Tamże, s. 69.

nagrody literackie. Dla podcastu przygotowała piękny tekst, bardzo osobisty, pod prostym tytułem *Wojna*. Katalpa opisuje w nim między innymi pojawienie się u niej tendencji do obsesyjnego przeglądania wiadomości o wojnie w Ukrainie. Następnie, w sposób bardzo dyskretny, a zarazem literacko oryginalny, za pomocą metafory „głębi otwierającej się wewnątrz”, pisarka sygnalizuje zmianę w stanie jej zdrowia psychicznego wywołaną wydarzeniami wojennymi:

Mąż siedzi za kierownicą, ja czytam wiadomości w telefonie komórkowym. Wsiąkają we mnie cicho, nie potrafię ich przeczytać mężowi na głos, słowa i zdania, chaos rozproszony na serwerach informacyjnych.

Nie omijam także zdjęć. Widzę obrazy zniszczenia, wpadają bezpośrednio we mnie, do jakiejś głębi, która się we mnie otworzyła, a o której jeszcze tydzień temu nie miałam pojęcia¹⁴.

Później w rozmowie z moderatorką, zatytułowanej *Wybaczyć nie oznacza zapomnieć*, Katalpa, z wykształcenia psycholożka, wyznaje zwięźle i ze spokojem: „Miewam stany depresyjne, leczę się na depresję”¹⁵.

Jej głos w sprawie ukraińskich emigrantów dotyczy ważnych zjawisk i procesów wewnętrznych, jakie powinno przejść czeskie społeczeństwo, aby, jak to określa Katalpa, zmienić stare wzorce¹⁶. Wymaga to najpierw opuszczenia własnej strefy komfortu. Pisarka odwołuje się przy tym do swojego doświadczenia, kiedy otrzymała wiadomość ze szkoły, do której uczęszcza jej córka, o przyjęciu uczniów z Ukrainy. Pierwszą, niekontrolowaną reakcją emocjonalną z tym związaną była złość; Katalpa przyznaje, że pomyślała wyłącznie o córce, dla której, cierpiącej między innymi na dyskalkulię, podobnie zresztą jak dla innych czeskich uczniów w przepełnionej klasie, nauczyciele będą mieli mniej czasu. „Oczywiście, że się tego wstydzę — mówi Katalpa — ale taka była moja pierwsza reakcja”¹⁷. Następnie pisarka wspomina inne niekontrolowane reakcje u Czechów na widok imigrantów z Ukrainy, którzy, przecząc utrwalonym wzorcom,

nie wyglądają na uchodźców: [...] wyglądają tak samo jak my! Nie są zubożali, a nawet przyjeżdżają w autach, mają telefony komórkowe i są dobrze ubrani! Czy oni w ogóle potrzebują pomocy?¹⁸

¹⁴ J. Katalpa, *Válka*, w: *Střepy...*, s. 142.

¹⁵ J. Katalpa, *Odpustit neznamená zapomenout*, w: *Střepy...*, s. 147.

¹⁶ Tamże, s. 152

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

Niedowierzenie, złość, często nawet zazdrość, tłumaczy pisarka, są reakcjami wyrastającymi właśnie ze starych wzorców — z wyobrażeń o tym, jak powinni wyglądać uchodźcy wojenni, co znaczy, że mają być obszarpani i zakrwawieni. A przecież, puentuje pisarka, obecnie niezbędne jest uświadomienie sobie, że imigranci to ludzie, „którzy są wykształceni, którym żyło się dobrze. Niektórzy z nich byli nawet lepiej sytuowani niż Cześi”¹⁹. Dla Jakuby Katalpy zmiana myślenia w tym zakresie, bez względu na to, jak trudny miałby to być proces, w obliczu fali uchodźców z walczącej Ukrainy jest koniecznością. Dodatkowo kiedy mija największy szok, należy uruchomić racjonalne myślenie, kierując uwagę na to, „gdzie i jak”²⁰ można pomóc. „Taka pomoc, konstatuje Katalpa, może być o wiele bardziej skuteczna niż pomoc wynikająca z pierwszych emocji, kiedy człowiek jest gotów porzucić wszystko”²¹.

Ondřej Macl (1989) to czeski poeta i aktor, laureat Nagrody im. Jiřego Ortena za debiut poetycki, z wykształcenia pracownik socjalny zajmujący się w Pradze osobami z problemami psychicznymi. W podcastowej rozmowie, zatytułowanej *Wojna i miłość*, Macl również kieruje uwagę na ukraińskich uchodźców oraz na charakter udzielanej im przez Czechów pomocy. Jego wypowiedzi charakteryzuje dystans. Ze spokojem mówi o faktycznych potrzebach osób migrujących z Ukrainy, zachęcając w ten sposób do rezygnacji z bardzo niekorzystnej jego zdaniem „pozornej empatii” — lub chociażby uświadomienia sobie tego psychologicznego mechanizmu:

tym najważniejszym [działaniem] jest pytanie bezpośrednio samych uchodźców, czego potrzebują i jak można im w tym pomóc. Myślę, że wielkie rozczarowanie, co zresztą obserwujemy na bieżąco, wypływa z naszych wyobrażeń o tym, jacy imigranci będą; z naszych wyobrażeń o ich potrzebach i sposobach pomocy im; wreszcie z naszych wyobrażeń o tym, co imigrujący ludzie czują. W istocie taka *pozorna empatia* może nas wewnętrznie rozstroić i możemy się poczuć zdradzeni. Trzeba pozostać otwartym²².

Macl, powściągliwy wobec żarliwości charakterystycznej dla początkowej fazy współpracy z uchodźcami z Ukrainy, nie poprzestaje na tym przykładzie, odwołuje się również do innych sytuacji związanych ze złym położeniem imigrantów. W ten sposób w jego wypowiedzi pojawia się Polska:

¹⁹ Tamże.

²⁰ Tamże, s. 153.

²¹ Tamże.

²² O. Macl, *Válka a láska*, w: *Střepy...*, s. 132.

Także obecnie odczuwam [te kwestie] dotkliwie. Na przykład na razie jesteśmy skupieni na pomocy mniejszości ukraińskiej. Tymczasem ja przypadkowo edytowałem tekst Tomáše Uhňáka o pewnym parku narodowym przy granicy Polski i Białorusi, gdzie *de facto* są uwięzione różne grupy uciekinierów z Afganistanu, Iraku i innych odległych krajów. Znalazły się w pułapce: nie mogą udać się ani do Polski, ani do Białorusi i umierają z głodu. A to wszystko dzieje się na granicy Unii Europejskiej, której częścią jesteśmy²³.

MATKI

Dwie pisarki biorące udział w podcaście *Střepy*, Kateřina Tučková i Petra Dvořáková, skupiły się na postaciach matek i figurach macierzyństwa w kontekście wojny w Ukrainie.

Kateřina Tučková (1980), jedna z najchętniej czytanych czeskich pisarek współczesnych, laureatka prestiżowych nagród literackich, której książki przełożono na kilkanaście języków, przygotowała dla podcastu opowiadanie zatytułowane *Epitafium*. W rozmowie z pisarką, noszącej tytuł *Tysiące stron w podręcznikach versus jedno epitafium*, Tučková omawia genezę i tematykę swojego tekstu. Został on mianowicie zainspirowany zdjęciem wykonanym przez ukraińskiego fotografa Jewhena Maloletkę, które swego czasu obiegiło cały świat. Przedstawiało ono scenę przenoszenia na noszach ciężarnej kobiety ze znajdującego się pod rosyjskim ostrzałem szpitala położniczego w Mariupolu. Kobieta na zdjęciu pozostała bezimienna, nieznane są jej wcześniejsze losy, tożsamość ani miejsce pochówku. Kateřinie Tučkovéj jednakże zdjęcie kobiety, pozostające „ikonicznym kanałem transmisyjnym dla ekspresji traumatycznego głosu ofiar”²⁴, umożliwiło projekcję doświadczenia własnej zagrożonej ciąży, a tym samym utożsamienie się z ofiarą. Opowiadanie Tučkovéj jest próbą odtworzenia wydarzeń, jakie stały się udziałem ciężarnej kobiety ze zdjęcia, w tym głównie wydarzeń szpitalnych, powiązanych z nadchodzącym

²³ Tamże, s. 131.

²⁴ Słowa Judith Butler z jej książki *Rany wojny* cytuję za: A. Matusiak „Widok cudzego cierpienia” *Fotograficzne świadectwo Zagłady w Babim Jarze*, w: tejże, *Wujść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*, Wojnowice-Wrocław 2018, https://www.academia.edu/41079146/_Widok_cudzego_cierpienia_Fotograficzne_%C5%9Bwiadectwo_Zag%C5%82ady_w_Babim_Jarze_w_Agnieszka_Matusiak_Wyj%C5%9B%C4%87_z_milczenia_Dekolonialne_zmagania_kultury_i_literatury_ukrai%C5%84skiej_XXI_wieku_z_traum%C4%85_posttotalitarn%C4%85_Wojnowice_Wroc%C5%82aw_2018_s_173_183 (15.07.2024).

macierzyństwem. Dodatkowo ta prowadzona w pierwszej osobie liczby pojedynczej „epitafijna” rekonstrukcja została nadbudowana na fundamencie dokonanej przez Tučkovą wnikliwej obserwacji i interpretacji zdjęcia:

staralam się w opowiadaniu stematyzować to, co widać na fotografii. [...] to oczywiste, że kobieta jest ubrana w lekką odzież, której prawdopodobnie nie założyłaby na zwyczajną wizytę, na jakie chodzi się w końcowej fazie ciąży. Jednocześnie nie jest to odzież szpitalna, w jakiej byłaby przygotowywana do porodu lub cesarskiego cięcia. Ewidentnie przebywała jakiś czas na porodówce, co wywołało we mnie poczucie, że prawdopodobnie jej ciąża była skomplikowana, być może ryzykowna²⁵.

Petra Dvořáková (1977), z wykształcenia i profesji pielęgniarka oraz — po skończeniu studiów — filozofka, jest autorką cieszących się dużym uznaniem powieści, książek dla dzieci i młodzieży oraz tekstów publicystycznych. Włączyła ona do *Odlamków* bardzo osobisty tekst *Ukraińskie matki*, w którym podejmuje tematykę macierzyństwa obciążonego wojną, a także ciężką chorobą dziecka. Kwestię tę Dvořáková rozwija następnie w zatytułowanej *Strachu matki nie przewyższy nic* rozmowie z redaktorką podcastu.

W tekście prozatorskim Dvořáková odwołuje się do dramatu *Matka* z 1938 roku, napisanego przez wybitnego czeskiego pisarza, twórcy nazwy „robot”, Karla Čapka. Dramat ten, o wydźwięku antywojennym i antyfaszystowskim, opowiada o matce pięciu synów, z których czterech już nie żyje. Kobiecie pozostał najmłodszy syn Toni, tak jak pozostali pragnący iść na wojnę. Matka długo się waha, nie chce wyrazić zgody na odejście syna, ostatecznie jednak wypowiada finalizujące, brzemiennie w skutkach słowo: *Idź!*

Dvořáková, przywołując utwór Čapka, pozwala sobie, po okresie silnego tłumienia uczuć, otworzyć się na strach wszystkich matek, których synom zagrażają wojna i śmierć — oczywiście na pierwszym miejscu znajdują się tu matki ukraińskie. Pisarka powraca ponadto do czasu, kiedy jeden z jej synów, wtedy jeszcze dziecko, cierpiał na chorobę nowotworową. To, co wówczas pozwalało jej znieść niepewność, strach i rozpacz, było związane z poczuciem jedności i solidarności wszystkich rodziców przy każdym, nawet najmniejszym zwycięstwie czyjegokolwiek dziecka — podobnie zresztą jak przy każdej przegranej. Od tamtego czasu poczucie wspólnoty z rodzicami, w tym matkami tracącymi synów (sama Dvořáková jest mat-

²⁵ K. Tučková, *Tisíce stran v učebnicích versus jeden epitaf*, w: *Střepy...*, s. 47.

ką dwóch dorosłych synów), nigdy jej nie opuściło, podobnie jak wypracowana na oddziale onkologicznym, przy łóżku chorego syna, umiejętność skupiania się na „chwili obecnej”, odpuszczania sobie myślenia o przyszłości i planowania jej. I tym doświadczeniem, tą umiejętnością chce się dzielić z innymi matkami, w tym szczególnie z ukraińskimi matkami żołnierzy, które żyją w strachu i w wielkiej niepewności.

Zapytana o matki rosyjskie, których synowie również zmuszeni są wstępować do wojska i narażać życie, pisarka odpowiada, że myśli

o każdej matce, która traci swoje dziecko, swojego syna. Myślę, że nigdzie, gdzie istnieje zdrowa relacja między matką a dzieckiem, nie można tego zagrożenia traktować inaczej niż poprzez odczucie strachu i grozy. Chce się, aby dziecko żyło i było zdrowe²⁶.

Jednocześnie przyznaje, że trudno byłoby jej uwierzyć w rosyjską propagandę i nie móc rozpoznać destrukcyjnej dezinformacji.

NIE PODDAMY SIĘ

Książka *Nie poddamy się. Zbiór opowiadań dla walczącej Ukrainy* (*Nevzdáme se. Sbírka povídek pro bojující Ukrajinu*) to, przypominamy, szybka i spontaniczna reakcja utworzonej „na gorąco” grupy czeskich pisarzy na wczesnowojenne wydarzenia w Ukrainie. Wprowadzenie do książki napisał Michał Kubal, ceniony dziennikarz telewizyjny i doświadczony reporter wojenny. Jest to tekst reporterski, zatem tekst-świadek, a zarazem opowieść pełna osobistych refleksji, posiadająca walory literackie. Narracja Kubala rozpoczyna się 24 lutego — autor datuje poszczególne części tekstu bez podawania roku, prawdopodobnie traktując taką informację jako oczywistą. Właśnie otrzymał wiadomość o ataku Rosji na Ukrainę. 2 marca jest już na granicy ukraińsko-słowackiej, gdzie „wokół rozgrywa się największa katastrofa humanitarna dzisiejszych czasów, największy kryzys uchodźczy w Europie od zakończenia II wojny światowej”²⁷.

Stoimy w Vyšném Nemeckém, największym słowackim przejściu do Ukrainy. Jest ono jednym z epicentrów największego kryzysu humanitarnego [...] od koń-

²⁶ P. Dvořáková, *Mateřský strach asi nic nepředčí*, w: *Střepy...*, s. 115.

²⁷ *Nevzdáme se. Sbírka povídek pro bojující Ukrajinu*, łąpował Dalibor Váchal, Praha 2022, s. 9.

ca II wojny światowej. Obecnie każdego dnia tylko tym przejściem ucieka przed wojną piętnaście tysięcy ludzi [...]; w całości wojna wygnała zaś z domów ponad półtora miliona ludzi²⁸.

W zacytowanych fragmentach mowa przede wszystkim o uniwersalności doświadczenia wojennego: Kubal jako narrator dwukrotnie odwołuje się do drugiej wojny światowej, stosując paralelę dość często wykorzystywaną w początkach wojny rosyjsko-ukraińskiej²⁹.

W dalszej części tekstu Kubal mówi o dyskomforcie wywołanym nadmierną bliskością, kiedyś niedostrzegalną, dwóch terenów przygranicznych, Ukrainy i Słowacji. Odczucie to jest efektem zmiany sytuacji politycznej:

Niezliczoną ilość razy siedziałem w różnych miejscach na świecie, gdzie organizacje międzynarodowe i kraje sąsiadujące próbowały rozwiązać wojny i katastrofy. Zawsze jest to bardzo podobna mieszanka ludzi i zawodów — dziennikarze, żołnierze, policjanci, pracownicy organizacji humanitarnych z różnych krajów świata. Nigdy jednak nie udało mi się tam zamówić coca-coli po czesku. Nigdy wcześniej takie sceny nie miały miejsca kilka kilometrów od miejsc, w których moje dzieci bawiły się na placu zabaw w czasie wakacji³⁰.

W reportażu chwilami dają o sobie znać silne afekty, będące nie tylko skutkiem prywatnych przeżyć i doświadczeń, lecz również odbiciem zbiorowych emocji, dość częstych na początku wojny w Ukrainie.

Uwaga autora tekstu intensywnie skupia się na ludności cywilnej. Dotyczy to przede wszystkim dzieci, przeważnie jeszcze bardzo małych. Oko reportera potrafi je dostrzec, gdy z konieczności, w okropnym chaosie spraw do załatwienia, pozostawione są bez opieki matek czy innych dorosłych:

Nie wygląda na starszego niż półtora roku. [...] Na pewno minęło najwyżej kilka miesięcy, odkąd nauczył się chodzić. [...] stoi tam, trzymając bagaż mamy. Obraz dorosłości, jaki kreuje jego postać, zakłócają jedynie niebieski smoczek w ustach i leżąca obok paczka pieluch w rozmiarze pięć.

Wokół nas rozgrywa się największa współczesna katastrofa humanitarna, największy kryzys uchodźczy w Europie od zakończenia drugiej wojny światowej.

²⁸ Tamże, s. 9.

²⁹ O tego typu zabiegach znakomicie pisze M. Michalski, *Miedzy totalizmem a jednostkowością. Literatura wobec wojny (z Ukrainą w tle)*, „Jednak Książki. Gdańskie Czasopismo Humanistyczne“, 2023.16.01, https://www.researchgate.net/publication/375807906_Miedzy_totalizmem_a_jednostkowoscia_Literatura_wobec_wojny_z_Ukraina_w_tle (22.05.2024).

³⁰ *Neuvzdáme se. Sbíрка povídek pro bojující Ukrajinu...*, s. 10–11.

I ten chłopak [...] jest jednym z milionów ludzi wprawionych w ruch przez rosyjskie czołgi i bomby. Posłusznie trzyma teczkę, tak jak kazała mu mama. Musiał wyczuć, że dzieje się coś niezwykłego. Może dlatego nie płacze.

Właściwie żadne z tysięcy dzieci, które w tych dniach obok nas przechodzą, nie płacze³¹.

Sceną z chłopcem Kubal kończy opowieść o przejściu granicznym, wypełnionym „po brzegi” imigrantami z Ukrainy.

Książka *Nie poddamy się...* została podzielona na trzy części: pierwsza, zawierająca pięć opowiadań, nosi nazwę *Przyszłość* (*Budoucnost*), druga — sześć opowiadań — zatytułowana jest *Teraźniejszość* (*Přítomnost*), ostatnia zaś, składająca się z trzech opowiadań i wiersza, to *Przeszłość* (*Minulost*).

W części pierwszej znajdują się utwory, których akcja i fabuła osadzone są w przyszłości, bliższej lub dalszej, ale zawsze odmiennej od „tu i teraz”. Niekoniecznie jednak chodzi o gatunek *science fiction*. Tym, co łączy bodajże wszystkie opowiadania w tomie, jest konflikt, walka, bunt. Tylko niektóre opowiadania oparte są na idei wspólnotowości, solidarności, pomocy. W części *Przyszłość* odnajdziemy zatem raczej wyobcowane byty ludzkie zintegrowane z technologią — ale w zgodny z naszym poczuciem prawdopodobieństwa sposób. Właściwie tylko w otwierającym część pierwszą, a zarazem cały tom opowiadaniu *Innymi oczyma* (*Jinýma očima*) Julie Novákovéj występuje, jak się zdaje, byt posthumanistyczny, buntujący się wszakże przeciwko przywracaniu go do stanu człowieczeństwa (mimo że jest to „człowieczeństwo” na znacznie bardziej zaawansowanym poziomie niż nasze). W pierwszej części najciekawsze i bodaj najlepiej napisane jest opowiadanie Milady Střítežskéj *Kiedy to się skończy* (*Až to skončí*). Jest to dystopia z suspensem. Jej akcja rozgrywa się w czymś, co ostatecznie rozpoznajemy jako schron. Przebywają tam matka z chorą córką. Są też chyba inni ludzie, ale nic o nich nie wiemy. Jedynym przyjaznym „innym” okazuje się dla bohaterki znajomy z dawnych czasów; kobieta wypija z nim kawę w przedsiionku schronu. Po zakończeniu alarmu i wyjściu ze schronu spogląda w stronę rzeki i z ulgą stwierdza, że Most Karola wciąż stoi. Dopiero w tym momencie rozpoznajemy miejsce akcji jako czeską Pragę, natomiast ulga i radość na widok mostu wydaje się związana z lękami przed wojną światową, jądrową i nie wiadomo jaką jeszcze, wywołanymi atakiem Rosji na Ukrainę.

³¹ Tamże, s. 9.

Zbiór opowiadań *Nie poddamy się...* jest festschriftem, książką powstałą jako wyraz solidarności z ogarniętym wojną pobliskim krajem. Takich dzieł się nie ocenia, nie recenzuje, poza tym w zbiorze *Nie poddamy się...* grono literatów zostało dobrane przypadkowo — należy przy tym podkreślić, że utrzymują oni stały, niezły poziom. Znalazła się w niej też perełka: opowiadanie *Wojowniczką (Bojovnice)* Aleša Dvořáka. Dvořák jest w Czechach postacią znaną, ten znakomity biochemik i pracownik naukowy jest bowiem autorem książek promujących bieganie. Opowiadanie Dvořáka w tomie *Nie poddamy się...*, z części nazwanej *Teraźniejszością*, to napisana w pierwszej osobie historia służbowego, w zasadzie przymusowego wyjazdu w pobliże granicy słowacko-ukraińskiej, aby stamtąd przywieźć do czeskiego instytutu pracownika naukowego z Ukrainy — dodajmy, że ewidentnie nie lubianego przez bohatera opowiadania. W związku z tym bohater nie śpieszy się, traktując wyjazd jako formę wypoczynku. Dopiero na granicy zaczyna pojmować, że panujące tam zasady nie służą ani wolności, ani nawet życiu człowieka. Bohaterowi opowiadania — czy raczej antybohaterowi — przypadkiem udaje się jednak uratować studiującą w Czechach Ukrainkę, dzielną i waleczną, ale jednak za słabą, aby obronić się przez wywozem do domu publicznie gdzieś daleko.

W części zatytułowanej *Przeszłość* kluczowe natomiast wydaje się opowiadanie Ireny Moravcovej *Póki śmierć nas nie rozdzieli (Dokud nás smrt nerozdělí)*. Jest to opowieść o zadawnionych waśniach rodowych i sąsiedzkich, trwających tak długo, bez szansy na ich rozwiązanie, że pieczę nad niektórymi przejmują stare duchy.

LILIPUTIN

Ostatnim utworem powstałym w pierwszych miesiącach wojny w Ukrainie i z wojną związanym jest tom wydany latem 2022 roku. Książka powstawała cztery miesiące, najpierw w czasie pobytu autora w Mikulovie, a następnie w Táboře. Wszystkie te informacje autor *Liliputina. Opowiadań z wojny (Liliputin. Povídky z války)* — bo taki tytuł nosi książka — Jan Němec zawarł w uwagach końcowych. Książka zawiera pięć obszernych opowiadań: *Sabotér (Sabotażysta)*, *Lepidlo (Klej)*, *Zoě*, *Akvárium (Akwarium)* i *Labutě (Łabędzie)*.

Fabuly opowiadań z tomu *Liliputin...* osadzone są kolejno w Kijowie, Charkowie, Mariupolu i Moskwie. I chociaż wojna nie odgry-

wa tu głównej roli, jest wszechobecna. Němec potrafił ją dyskretnie „rozproszyć”: w powietrzu, na powierzchniach ulic i w mieszkaniach, w psychice bohaterów. Opowiadania są w istocie smutne i straszne; gdyby gatunek thrillera nie został tak wyeksploatowany przez kino komercyjne, można by książkę Němca określić właśnie w ten sposób, i byłaby to w pełni autorska wersja thrillera.

Wojna w Ukrainie została przez czeskiego pisarza ukazana przez pryzmat doświadczenia zwyczajnych ludzi, zwyczajnych dni i nocy; jest ona niczym upał w filmowym arcydziele *Czas Apokalipsy* Francisza Forda Coppoli (1979), dotkliwy, męczący, wnikający wszędzie, a przy tym ledwie widoczny.

Bohaterami wszystkich opowiadań Jana Němca zawartych w książce *Liliputin. Opowieści z wojny* — z kilkunastu noworodkami z opowiadania *Zoë* włącznie — są cywile. Badacze, powołując się na Konwencję Genewską i jej Artykuły Pomocnicze, ostrzegają, że podczas wojny to oni cierpią najbardziej. Tak pisze o tym Joanna Dobrowolska-Polak:

Osoby, które nie biorą bezpośredniego udziału w walkach — kobiety i mężczyźni, dzieci i starcy — są głównymi ofiarami konfliktów zbrojnych. Cierpią bezpośrednio, odnosząc rany i ponosząc śmierć, narażeni na ataki na godność i nietykalność, ale i pośrednio: tracąc rodziny, patrząc na krzywdę dręczonych na ich oczach bliskich, żyjąc poniżej granicy ubóstwa, bez jakiegokolwiek pomocy. Wir konfliktów obejmuje ich niezależnie od ich woli. Cywile stanowią 90% wszystkich śmiertelnych ofiar konfliktów zbrojnych. W ciągu roku w wyniku bezpośrednich ataków umierają średnio 52 tysiące ludzi, a kolejne 200 tysięcy ginie z powodu pośrednich skutków walk (dane z lat 2004–2007). Jednak liczba ofiar potrafi wzrastać w tempie geometrycznym³².

Tymczasem w *Liliputinie*... wojna wdarła się do akwarium, z którego cywile w mieście zniszczonych wodociągów po prostu czerpią wodę do picia.

Wojenna Ukraina w książce Jana Němca, nie chcąc być wyłącznie ofiarą, wypowiada własną wojnę na przykład cudzoziemcom, wyściskającym z niej dotąd rodzicielskie soki: niemieckie małżeństwo przyjeżdża do Kijowa, aby odebrać właśnie narodzoną córkę, lecz okazuje się, że urodzone przez ukraińskie surogatki dzieci, w liczbie około dwudziestu, ułożone w piwnicznej sali szpitala bez żadnych znaków tożsamości, owszem, mogą być zabrane przez rodziców, o ile

³² J. Dobrowolska-Polak, *Ludzie w cieniu wojny. Ludność cywilna podczas współczesnych konfliktów zbrojnych*, Instytut Zachodni, Poznań 2011, s. 9.

tym w warunkach wojennych jako kryterium wystarczy podobieństwo fizyczne noworodków.

Uczestnicy podcastu *Odlamki*, obojga płci, zdecydowanie zaprzeczali pragnieniu pisania o wojnie. I na pewno byli w tym szczerzy. Jan Němec natomiast postanowił w tej kwestii zaryzykować. Pisze on w notatkach końcowych:

Aby odkryć coś nowego, trzeba zaprzeczyć własnym prawdom. Tak długo mówiłem, że literaturze potrzebny jest dystans, aż w ciągu czterech miesięcy — od początku marca do końca czerwca 2022 roku — napisałem książkę, która bez dystansu czerpie z tego, co wydarzyło się w pierwszej fazie wojny w Ukrainie³³.

W krótkim wstępie do stanowiącej zapis podcastu książki *Odlamki. Rosyjska inwazja na Ukrainę oczyma českých pisarzy* redaktor naczelny Czeskiego Radia Plus, Petr Šabata, pisze:

Jeszcze powstaną w literaturze czeskiej i światowej opowiadania, nowele, powieści, poezja, gry teatralne i filmy, w których, po upływie czasu, uchwycone zostaną losy ludzi wykolejonych przez codzienne zmagania z wojną i z okrucieństwem napastników, podobnie jak troski i szczęście uchodźców oraz kolejne wieści o oblężanych akcjach rosyjskiego prezydenta.

Nasi autorzy natomiast już na samym początku, od razu, napisali niesamowite teksty, surowe i bez upiększeń, którym w późniejszym czasie trudno byłoby powstać³⁴.

W tym fragmencie Šabata zdefiniował również charakter i funkcję wszystkich omawianych w niniejszym artykule utworów. Mają one być świadectwem pierwszych chwil wojny, która zaskoczyła i zszokowała cały zachodni świat, przypominając, że wojenne okrucieństwo nie jest już tylko wspomnieniem coraz to odleglejszej przeszłości. Pozostają one zatem świadectwem — trudnym i bolesnym, ale też pięknym i mądrym, tak jak ci, którzy je dawali. W Czechach są to jedyne teksty o wojnie w Ukrainie, o arcytrudnym odbiorze tego zdarzenia, o wywołanych traumach, udzielanej pomocy etc. etc., stworzone przez pisarki i pisarzy, którzy obecnie milczą w tej kwestii, podobnie zresztą jak inni czescy twórcy i twórczynie. Głównymi materiałami podejmującymi temat wojny w Ukrainie są książki korespondentów wojennych. Na razie więc, o czym przecież wspominali autorzy i autorki podcastu *Odlamki*, najwyraźniej *inter arma silent musae*.

³³ J. Němec, *Liliputin. Povídky z války*, Brno 2022, s. 163.

³⁴ P. Šabata, *Střepy, Úvodní slovo ke knize Ruská invaze na Ukrajinu očima českých spisovatelů*, Radioservis, Praha 2022.

CZESCY PISARZE I PISARKI...

Niniejszy artykuł jest rozszerzoną wersją referatu wygłoszonego 7 czerwca 2024 roku w Krakowie na Międzynarodowym Seminarium Naukowym *Pisarze o wojnie w Ukrainie*, zorganizowanym przez prof. dr hab. Annę Skotnicką z Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ.

REFERENCES

- Dobrowolska-Polak, Joanna. *Ludzie w cieniu wojny. Ludność cywilna podczas współczesnych konfliktów zbrojnych*. Poznań: Instytut Zachodni, 2011.
- Matusiak, Agnieszka. *Wyjść z milczenia. Dekolonialne zmagania kultury i literatury ukraińskiej XXI wieku z traumą posttotalitarną*. Wojnowice–Wrocław: KEW 2018, <https://www.academia.edu/41079146/_Widok_cudzego_cierpienia_Fotograficzne_%C5%9Bwiadectwo_Zag%C5%82ady_w_Babim_Jarze_w_Agnieszka_Matusiak_Wyj%C5%9B%C4%87_z_milczenia_Dekolonialne_zmagania_kultury_i_literatury_ukrai%C5%84skiej_XXI_wieku_z_traum%C4%85_posttotalitarn%C4%85_Wojnowice_Wroc-%C5%82aw_2018_s_173_183>.
- Michalski, Maciej. “Między totalizmem a jednostkowością. Literatura wobec wojny (z Ukrainą w tle).” *Jednak Książki. Gdańskie Czasopismo Humanistyczne*, 2023.16.01, <https://www.researchgate.net/publication/375807906_Miedzy_totalizmem_a_jednostkowoscia_Literatura_wobec_wojny_z_Ukraina_w_tle>.
- Mimorádnost jako nová normalita? *Se spisovatelkou Petrou Hůlovou o jiném pohledu na uprchlíky*. Rozmlouvala Kamila Boháčková, <<https://program.rozhlas.cz/mimoradnost-jako-nova-normalita-se-spisovatelkou-petrou-hulovou-o-jinem-pohledu-8722099>>.
- Nagy, Petr. *Čeští spisovatelé a Ukrajina: V mém městě začala válka...*, <<https://denikn.cz/926842/cesti-spisovatele-a-ukrajina-v-mem-meste-zacala-valka/?ref=list#?ref=menu>>.
- Neuzdáme se. Sbíрка povídek pro bojující Ukrajinu*, úspořádal Váchal, Dalibor. Praha: Argo, 2022, <<https://knihy.heureka.cz/nevzdame-sef-sbirka-povidek-pro-bojujici-ukrajinu-dalibor-vacha/#specifikace/>>.
- Němec, Jan. *Liliputin. Povídky z války*. Brno: Host, 2022.
- Sosnowski, Sebastian, Janusz, Magdalena, Klencka, Kaja, Mandes, Sławomir, Sprycha, Nina, and Wardak, Kinga, “Matka-Ukrainka.’ O warunkach pomocy i oczekiwaniach wobec uchodźczyń i uchodźców z Ukrainy po 24 lutego 2022 r. Studium przypadków pomocowych na facebooku.” *Kultura i Społeczeństwo*, 2023, no. 3: “Ukraina i Polska,” 2022, <[Matka-UkrainkaKiS.2023.67.3.6.pdf](#)>.
- Střepy, Ruská invaze na Ukrajinu očima českých spisovatelů*. Praha: Radioservis, 2022.

DOROTA PAŚKO-KONECZNAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9832-9992>

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

LEKSYKALNE FORMACJE HYBRYDALNE FUNKCJONUJĄCE W ROSYJSKIEJ GWARZE STAROBRZĘDOWCÓW Z OŚRODKA SUWAŃSKO-AUGUSTOWSKIEGO

LEXICAL HYBRID FORMS FUNCTIONING IN THE RUSSIAN DIALECT OF OLD BELIEVERS
FROM SUWAŃSKI-AUGUSTÓW REGION

Old Believers inhabit the north-eastern part of Poland and their largest population is found in Suwańki-Augustów region. While the most densely populated villages by Old Believers are Gabowe Grądy and Bór, they also live in Augustów town, Suwańki city, and Sejny town. A few families live in other villages, too. The Russian dialect of the Old Believers is an insular dialect, characterised by lack of territorial contact with its national language. Numerous features of the Pskovian dialect have been preserved in the Old-Believers' dialect, for example, strong *ykanie*, comparatives formed with the suffix *-owe*, convergence of the dative and instrumental forms of plural nouns, and others. The Old-Believers' dialect is strongly influenced by the Polish language at all levels. The influence of the Polish language is particularly visible as regards lexis, phraseology, syntax and phonetics. Borrowings from Polish are subject to phonetic, morphological, derivational and accentual adaptations. Along with loanwords, in the Old Believers' dialect there are also loan translations (*calques*) and hybrid forms. A hybrid form is understood as a lexical unit based on the combination of units taken from two different languages, that is, a lexeme found in the Russian dialect and a lexeme used in the Polish language (in its dialectal or standard variety).

Keywords: Old Believers, lexical hybrid forms, bilingualism, loanwords, Suwańki-Augustów region

Celem niniejszego artykułu¹ jest prezentacja i analiza leksykalnych formacji hybrydalnych funkcjonujących w rosyjskiej gwarze starobrzędowców. Wybrane formacje hybrydalne, tam gdzie to możliwe, zostaną poświadczone kontekstami, w których wystąpiły². Przyto-

¹ Jest to kontynuacja wcześniejszych rozważań podjętych w: D. Paśko, *Hybrydy językowe w rosyjskiej gwarze starobrzędowców w ośrodku augustowskim*, w: W. Kuligowski (red.), *Nowe języki. Studia z zakresu kreolizacji języków i kultur*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2010, s. 95–102.

² Nie wszystkie przytoczone leksemy zostaną zilustrowane kontekstami, ponieważ niektóre z nich nie zostały wyekscerpowane z nagrania, a ze swobodnej rozmowy z informatorem.

czne przykłady hybryd zostały wyekscerpowane z nagrań rosyjskiej gwary³, swobodnych rozmów z informatorami (poza przeprowadzanymi wywiadami), pracy leksykograficznej Irydy Grek-Pabisowej⁴ i niepublikowanych materiałów słownikowych do analizy porównawczej leksyki rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce autorstwa Stefana Grzybowskiego⁵.

Staroobrzędowcy nie uznają reformy przeprowadzonej przez patriarchę Nikona w XVII wieku w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, wspieranej przez cara Aleksego Michajłowicza⁶. Na Suwalszczyznę staroobrzędowcy dotarli w drugiej połowie XVIII wieku. Po 1830 roku część grupy przeniosła się do Prus Wschodnich. W latach 60. XIX wieku zostały założone wsie Gabowe Grądy i Bór pod Augustowem⁷. Obecnie gmina starowierców na Suwalszczyźnie liczy około 1000 osób, z czego większość mieszka w miastach (Suwałki, Augustów) oraz dwóch wsiach zamieszkałych prawie wyłącznie przez staroobrzędowców — Gabowych Grądach i Borze (około 150 osób). Pojedyncze rodziny mieszkają w innych miejscowościach na Suwalszczyźnie i w miastach w województwie podlaskim (Sejny, Elk, Białystok)⁸.

³ Nagrania rosyjskiej gwary staroobrzędowców i obserwacje językowe prowadzone były w latach 1999–2017 przez pracowników, doktorantów i studentów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu na terenie Suwalszczyzny (dawne ośrodki: augustowski i suwalsko-sejneński). Tematyka wywiadów dotyczyła życia codziennego, religii, tradycji, historii.

⁴ I. Grek-Pabisowa, *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. I. Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1983, nr 22, s. 47–64.

⁵ С. Гжибовский, *Материалы для сравнительного анализа лексики русского говора старообрядцев в Польше (лексические соотношения русского говора старообрядцев в Польше с русскими говорами в России и в Прибалтике, а также с белорусскими, польскими отчасти украинскими языками)*, [непубликованные материалы]. Materiały pochodzą z nagrań z ośrodka augustowskiego i suwalsko-sejneńskiego, uzupełnione materiałami z ośrodka mazurskiego udostępnionymi przez Irydę Grek-Pabisową.

⁶ S. Grzybowski, *Z badań gwary staroobrzędowców w Polsce (archaizmy i innowacje dialektalne)*, w: M. Krajewska, J. Kulwicka-Kamińska, A. Szulc (red.), *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łapiczowi*, t. 3: *Słowiańscy chrześcijanie Wschodu i Zachodu. Język — dialekt — piśmiennictwo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016, s. 261; G. Potaśenko, *Staroobrzędowcy*, w: V. Akišauskas, L. Jovaiš, M. Paknys, R. Petrauskas, E. Rail (red.), *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, Universitas, Kraków 2006, s. 673.

⁷ S. Grzybowski, *Z badań gwary staroobrzędowców...*, s. 261–262.

⁸ Tamże, s. 262.

Staroobrzędowcy są społecznością dwujęzyczną, w zależności od sytuacji komunikacyjnej mogą posługiwać się rosyjską gwarą pochodzenia pskowskiego z domieszką elementów białoruskich⁹ lub językiem polskim. Badana gwar staroobrzędowców wykazuje wiele cech fonetycznych, syntaktycznych i fleksyjnych tożsamyh z cechami gwar grupy pskowskiej, np. silne jakanie, formy stopnia wyższego z sufiksem *-oše* (śladoš¹⁰, l'agóše), protetyczne *v-* (vóžera), wspólna forma narzędnika i miejscownika przymiotników i zaimków o akcentowanej końcówce *-im* lub *-ym* (v maładým, s maładým), zastępowanie końcówki narzędnika liczby mnogiej przez końcówkę celownika liczby mnogiej rzeczowników (s kaležánkam)¹¹.

W gwarze staroobrzędowców funkcjonują formy imiesłowowe na *-(f)šy*, wyrażające czynność przeszłą, której rezultat jest aktualny w teraźniejszości (funkcja rezultatywna), wyrażające cechę lub stan subiektu w teraźniejszości lub w przeszłości, a także czynność uprzednią w stosunku do innej czynności przeszłej¹². Formy te występują w analogicznym znaczeniu w północno-zachodnich gwarach rosyjskich, w gwarach polskich na pograniczu białorusko-litewskim, a także w polszczyźnie wileńskiej¹³. Grek-Pabisowa zaznacza, że formy na *-(f)šy* w gwarze staroobrzędowców pełnią funkcję orzeczenia¹⁴, np. *my at jej pól'a kup'ífšy*; a *syn jiščó ěe žańífšy i ěétu źacéj*¹⁵. Taka funkcja imiesłowu na *-(f)šy* jest charakterystyczna dla gwar białoruskich na pograniczu białorusko-litewskim. Elżbieta Smułkowa tłumaczy użycie form imiesłowowych

⁹ D. Paśko-Koneczniak, *Białoruskie elementy językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim*, „Acta Baltico-Slavica” 2014, vol. 38, s. 207–218. DOI:10.11649/abs.2014.022.

¹⁰ Leksemy gwarowe zostały zapisane w uproszczonej transkrypcji fonetycznej.

¹¹ I. Grek-Pabisowa, *Rosyjska gwar starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 170–171; D. Paśko-Koneczniak, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 30–32; T. Ю. Строганова, *Западные среднерусские говоры*, w: В. Г. Орлова (red.), *Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров*, Издательство Наука, Москва 1970, s. 410–414.

¹² D. Paśko-Koneczniak, *Imiesłowyy funkcjonujące w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających na Suwalszczyźnie*, „Slavistica Vilnensis” 2017, vol. 62, s. 181. DOI:10.15388/SlavViln.2017.62.11689.

¹³ Tamże, s. 181.

¹⁴ I. Grek-Pabisowa, *Rosyjska gwar starowierców...*, s. 158.

¹⁵ D. Paśko-Koneczniak, *Imiesłowyy funkcjonujące w rosyjskiej...*, s. 179.

w funkcji orzeczenia na pograniczu białorusko-litewskim wpływem języka litewskiego¹⁶.

Krystyna Rutkowska, badając słownictwo gwar polskich na Litwie zwraca uwagę na fakt, że

[g]wary pskowskie znajdują się na terenie, który bezpośrednio z Litwą nie graniczy, natomiast historycznie przylegał do terenów będących pod wpływem litewskim w czasach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wpływy litewskie okazały się jednak tam bardzo trwałe, istnieją w tych gwarach do dziś¹⁷.

O bałtyzmach w gwarach pskowskich pisała Jurate Laučiūtė, przywołując ich obszerną listę¹⁸. Na obecność bałtyzmów w gwarach pskowskich zwróciła również uwagę Grek-Pabisowa¹⁹. Niektóre z nich, np. wyraz *hupátuj* funkcjonują do dziś w badanej gwarze staroobrzędowców.

Gwara staroobrzędowców należy do gwar wyspowych, ale „stała się w pełni wyspowa dopiero po 1945 roku, kiedy starowiercy utracili kontakt ze swymi współwyznawcami z Litwy i Białorusi, z którymi utrzymywali kontakt instytucjonalny i kulturowy”²⁰. Na jej rosyjskie nacechowanie wskazuje zachowany rdzenny zasób leksykalny, system morfologiczny i system akcentuacyjny zasadniczo zgodny z rosyjskim systemem akcentuacyjnym²¹. Wahania w akcentuacji zdarzają się w wyrazach rodzimych i zapożyczonych jako formy oboczne, np. *dvajúradnyj* // *dvajuródnyj* ros. ‘двоюродный’, *pl’ísavuj* // *pl’ísóvuj* ros. ‘бархатный’, *agulńák* // *agúlńak* ros. ‘общеобразовательный’

¹⁶ E. Smułkowa, *Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń*, Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego, LXVI, 2010, s. 103.

¹⁷ K. Rutkowska, *Lituanizmy w gwarach polskich na Litwie*, w: J. Rieger, I. Masojć, K. Rutkowska (red.), *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Wydawnictwo Dig, Warszawa 2006, s. 74.

¹⁸ Ю. Лаучюте, *Лексические балтизмы в псковских говорах*, w: „Kolbotyra” 1971, 22 (2), s. 77–91, https://www.researchgate.net/publication/350764734_Leksykalne_baltizmy_v_Pskovskih_govorah (29.09.2024).

¹⁹ I. Grek-Pabisowa, *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 62–65.

²⁰ S. Grzybowski, *Z badań gwary staroobrzędowców...*, s. 262.

²¹ D. Paśko-Konecniak, *Problematyka akcentacji w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców (region suwalsko-augustowski)*, „Acta Baltico-Slavica” 2013, vol. 37, s. 279. DOI:10.11649/abs.2013.018.

лицей'²². Akcentowanie zapożyczeń również nie jest konsekwentne. Leksemy zapożyczone z akcentem penultymatycznym często funkcjonują w gwarze jako formy oboczne, np. *budynéček* // *budýneček*; *garáš* // *gáraš*; *múraš* // *muráš*. Jednak w większości przypadków wśród zapożyczeń przeważa rosyjski akcent morfonologiczny (*avát* ros. 'насекомое', pol. 'owad'; *krav'éc*, *krafcá* — dop. lp., *krafcý* — m. lm; *v'ešák*, *v'ešaká* — dop. lp. ros. 'вешалка', pol. 'wieszak'; *nastémpnyj*, *k nastémpnamu* — cel. lp. ros. 'следующий', pol. 'następny')²³.

W badanej gwarze staroobrzędowców funkcjonują liczne zapożyczenia z języka polskiego. Zapożyczone leksemy podlegają adaptacji akcentuacyjnej, fonetycznej, derywacyjnej i morfologicznej, np. **budavác** (*ndk.*) ros. 'строить', pol. 'budować'; **budovníčyj** (*m.*) ros. 'строитель', pol. 'budowniczy'; **l'adúfka** (*ž.*) ros. 'холодильник', pol. 'lodówka'; **pusták** (*m.*) ros. 'пустотелый кирпич', pol. 'pustak'; **šlimák** (*m.*) ros. 'улитка', pol. 'ślimak'; **tavažýsk'ij** (*przym.*) ros. 'общительный', pol. 'towarzyski'; **vakáci** (*pl.*) ros. 'каникулы', pol. 'wakacje'; **v'atrák** (*m.*) ros. 'ветряная мельница', pol. 'wiatrak'. Materiał zgromadzony na początku XXI w. „wykazuje, że procent zapożyczeń z języka polskiego funkcjonujących w gwarze, w porównaniu z ich liczbą w *Słowniku gwary starowierców mieszkających w Polsce* wzrósł dwukrotnie w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat”²⁴. Oprócz zapożyczeń w zgromadzonym materiale odnotowano liczne kalki językowe, np. **vgavár'ivać** (*ndk.*) ros. 'внушать', pol. 'wmawiać'; **k'erašina** (*ž.*) ros. 'керасин', pol. 'nafta'; **kóf'a** (*ž.*) ros. 'кофе', pol. 'kawa'; **pr'imarask'i** (*pl.*) ros. 'заморозки', pol. 'przymrozek'²⁵.

Stefan Grzybowski z jednej strony zwraca uwagę na zachowane liczne formy archaiczne (np. rzeczownik *v'éče*, partykuła *žej*, przysłówek *isto*) „świadczące o zachowaniu sięgającej głęboko w przeszłość

²² I. Grek-Pabisowa, *Słownictwo rosyjskiej wyspy...*, s. 94; Д. Пасько-Конечняк, *Акцентуация заимствованных прилагательных в русском говоре старообрядцев проживающих в Польше*, „Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова” 2021, nr 2 (28), s. 332; Tejże, *Problematyka akcentuacji w rosyjskiej...*, s. 280.

²³ Tejże, *Problematyka akcentuacji w rosyjskiej...*, s. 283. Zob. Tejże, *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016.

²⁴ Tejże, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny...*, s. 99. Zob. Tejże, *Słownik zapożyczeń polskich...*

²⁵ Zob. Tejże, *Wpływ polszczyzny na zasób...*, s. 105–124.

tradycji gwarowej”²⁶, z drugiej zaś na innowacje dialektalne świadczące o żywotności gwary (np. *myćúba* ‘mycie się’, *syp’álka* ‘sypialnia’)²⁷.

Podczas pracy nad nagranyimi tekstami uwagę zwróciły również jednostki leksykalne będące wynikiem kontaminacji elementów polskich z elementami gwarowymi. Są to formacje hybrydalne, świadczące o rozwoju i kreatywności gwary, będące jednym ze sposobów wzbogacania gwary w nowe leksemy.

W literaturze przedmiotu należy zwrócić uwagę na różnicę między hybrydą językową a kontaminacją. Według *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* kontaminacja to „zmieszanie się, skrzyżowanie dwóch jednostek jęz., dające w wyniku nową jednostkę, np. pol. chuderlawy ← chudy + cherlawy”²⁸. W przypadku kontaminacji dochodzi do skrzyżowania dwóch jednostek pochodzących z jednego języka. Z kolei hybryda językowa (formacja hybrydalna) jest wynikiem połączenia dwóch leksemów pochodzących z różnych języków²⁹. Niektórzy badacze nie zauważają różnic pomiędzy półkalkami i hybrydami i utożsamiają je, jednak półkalki i hybrydy są do siebie tylko pozornie podobne³⁰.

Podstawowa różnica między hybrydami a półkalkami wyraża się w tym, że stanowią one wynik dwu różnych sposobów wzbogacania zasobu leksykalnego danego języka. Z tego względu półkalki nie powinny być rozpatrywane jako grupa hybryd, lecz jako jedna z grup wśród kalk leksykalnych strukturalnych”³¹.

Zdaniem Jerzego Obarę półkalki i kalki mają pewne cechy wspólne, tzn. ten sam mechanizm tworzenia polegający na dokładnym, niedokładnym lub tylko częściowym tłumaczeniu obcych wzo-

²⁶ S. Grzybowski, *Z badań gwary staroobrzedowców...*, s. 265.

²⁷ Tamże, s. 265–269.

²⁸ K. Polański, *Kontaminacja*, w: tegoż (red.), *Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków 1999, s. 313.

²⁹ Zob. też: Д. Пасько, *Польский островной говор жителей дер. Вершина в Сибири*, w: С. Гжибовский, В.А. Хорев, М. Волос (red.), *Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты*, Квадрига, Москва 2011, s. 77–78. Por. Д.К. Поляков, *Переселенческий говор в иноязычном окружении как гибридный текст*, w: Н.В. Злыднева, П.В. Королькова и Д.К. Поляков (red.), *Категории и механизмы славянской культуры. Гибридные формы в славянских языках*, Институт Славяноведения РАН, Москва 2014, s. 132–141.

³⁰ J. Obara, *Teoretyczne problemy kalkowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1989, s. 23.

³¹ Tamże.

rów³². Zauważa on, że niektórzy badacze nie odróżniają hybryd od półkalk, stawiając między nimi znak równości, a przecież są one częściami tłumaczeniami obcych wzorów³³. Badacz zaznacza również, że „niewłaściwe byłoby zaliczanie do hybryd wyrazów zapożyczonych, a szczególnie tzw. internacjonalizmów [...]”³⁴. Tworzenie hybryd językowych polega na wzbogacaniu zasobu leksykalnego określonego języka poprzez łączenie w jedną całość strukturalno-semantyczną elementów rodzimych i obcych³⁵. Zdaniem Magdaleny Grupy-Dolińskiej, badającej frazeologiczne kalki, półkalki i hybrydy w mowie społeczności staroobrzędowców, podczas wyodrębniania tych form, w pierwszej kolejności należy rozważyć dwa podstawowe kryteria: stopień odwzorowania obcego wzorca i budowę jednostki frazeologicznej, które pozwalają na oddzielenie kalki i półkalki od hybrydy³⁶. Półkalki składające się z elementów gwarowych oraz polskich określa mianem półkalk o charakterze hybrydalnym, kwalifikując je jednak do półkalk, a jako hybrydy frazeologiczne traktuje frazeologizmy składające się z elementów rodzimych i obcych niebędących konsekwencją tłumaczenia³⁷. Obara zwraca uwagę na fakt, że „pomiędzy hybrydami, a półkalkami istnieją duże różnice związane ze sposobem ich tworzenia; nakazuje to zdecydowanie je od siebie oddzielać”³⁸, i wylicza cechy, umożliwiające oddzielenie ich od innych jednostek językowych, a mianowicie hybrydy tworzone są w danym języku zawsze na podstawie wyrazów już upowszechnionych; ich tworzenie może odbywać się drogą uniwerbizacji „hybrydalnych” połączeń wyrazowych i mają rodzimo-obcy skład morfemowy³⁹. Uriel Weinreich traktuje hybrydy językowe, obok zapożyczeń i kalk, jako jeden z mechanizmów interferencji leksykalnej⁴⁰. Aleksander Kunin, pisząc o interferencji we fra-

³² Tamże.

³³ J. Obara, *Hybrydy i półkalki na tle innych jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia*, w: S. Warchoł (red.), *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich*, „Rozprawy Slawistyczne”, Lublin 1986, s. 60.

³⁴ Tamże, s. 61.

³⁵ Tamże, s. 66.

³⁶ M. Grupa-Dolińska, *Frazeologiczne kalki, półkalki i hybrydy w mowie dwujęzycznej społeczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, *LingVaria*, Rok XIV (2019), 1(27), s. 253, <https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.16> (23.11.2024).

³⁷ Tamże, s. 256.

³⁸ J. Obara, *Hybrydy i półkalki na tle...*, s. 71.

³⁹ Tamże, s. 71–72.

⁴⁰ У. Вайнрайх, *Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования*, Благовещенский Гуманитарный Колледж им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, Благовещенск 2000, s. 89.

zeologii, zauważa, że naturalną cechą każdego języka jest potrzeba innowacji leksykalnych⁴¹.

W niniejszym artykule przez leksykalną formację hybrydalną rozumiana jest jednostka leksykalna powstała w wyniku połączenia jednostek różnojęzycznych, tzn. leksemu należącego do rosyjskiej gwary i leksemu należącego do języka polskiego (w odmianie gwarowej bądź literackiej). Zjawisko tworzenia hybryd językowych w gwarze staroobrzędowców nie jest zjawiskiem powszechnym, a utworzone formacje hybrydalne pojawiają się sporadycznie. W związku z tym zasługują one na uwagę, stanowiąc ciekawy i cenny materiał badawczy. Źródłem materiału były nagrania i prace leksykograficzne. Część z wyekscerpowanych hybryd została omówiona w artykule wcześniejszym (2010), ale od tamtego czasu materiał został wzbogacony o nowe leksemy. Dodatkowa wiedza, chodzi przede wszystkim o dane z gwarowych słowników języka rosyjskiego, nie pozwala zakwalifikować niektórych z wcześniejszych przykładów do hybryd (np. *xl'ěbńica*, *ńepalnaúmnyj*, *oddálnosť*, *pótčerk*, *samav'ížec*, *spláčyvać*). Analizowane formacje hybrydalne pochodzą z czterech źródeł i źródło ich pochodzenia zostanie odpowiednio oznaczone na końcu każdego artykułu hasłowego⁴².

W przypadku wszystkich przytoczonych formacji hybrydalnych należy zwrócić uwagę na częstotliwość ich występowania w gwarze (przywoływane konteksty), jak również występowanie paralelnych leksemów w słownikach gwarowych (SGS, NSZP, POS, SRNG, SZP, Dal)⁴³ i w języku białoruskim, który może stanowić bazę językową dla

⁴¹ А. В. Кунин, *О фразеологической интерференции*, w: А. Н. Баскаков, В. Ю. Михальченко (red.), *Методы билингвистических исследований*, Изд. Института языкознания АН СССР, Москва, 1976, s. 127.

⁴² [a] — hybryda pochodzi z artykułu D. Paško, *Hybrydy językowe w rosyjskiej...*

[b] — wyraz, który został zaklasyfikowany jako hybryda językowa przez I. Grek-Pabisową w artykule I. Grek-Pabisowa, *Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze...*

[c] — formacja hybrydalna wyekscerpowana z nagrań przy okazji pracy nad *Słownikiem zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*.

[d] — hybryda odnotowana w niepublikowanych materiałach słownikowych do analizy porównawczej leksyki rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce autorstwa Stefana Grzybowskiego.

⁴³ [SGS] — I. Grek-Pabiskowa, I. Maryniakowa, *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980; [NSZP] — W. Witkowski, *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*, Universitas, Kraków 2006; [POS] — *Псковский Областной Словарь*, вып. 1–8; Издательство Ленинградского Университета, Ленинград 1967–1990; вып. 9–27, Издательство С-Петербургского Университета 1994–2017; [SRNG] — *Словарь Русских Народных Говоров*,

ich utworzenia z racji migracji staroobrzędowców przez tereny białoruskie. Dla porównania w niektórych przypadkach warto również zwrócić uwagę na funkcjonowanie paralelnych leksemów w języku ukraińskim. Większość z przytoczonych formacji hybrydalnych została użyta okazjonalnie przez jedną osobę. Do hybryd używanych regularnie przez część wspólnoty należą: *býl'e kak*; *žúračka*, *ńemavl'énec*; *naučýćelńica*, *učýćelńka*.

Poniżej przytaczam spis wyekscerpowanych leksykalnych formacji hybrydalnych:

býl'e kak (*przysl.*), **býl'e kakój** (*przym.*) (pol. 'byle' + ros. 'как, какой') pol. 'byle jak, byle jaki' Sarafán takój o, éta Marýs'a m'i sšýła, i v étam u nás xarónut, u nás ńe móžet ta — byl'e kakúju garsónku ad'éc. Náda užé sp'ecjálna na šm'eré m'ec; Ad'in móž'et nap'isác dakładna, xarašó, drugój byl'e kak; Tak što majú žýžńa ulažýłaš byl'e kak; [SGS]; [POS 2]; [SRNG 3] i [Dal] — nie rejestrują takiej formy; [d]

ćaškastrávnjy (*przym.*) (pol. 'strawny' + ros. 'тяжко'), pol. 'ciężkostrawny'; por. SGS — nie rejestruje takiej formy; por. [Dal IV] — страва 'польск. зап. пск. орл. нврс. пища, ѣжа, кушанье, яство, блюдо, особ. жидкое, похлебка, варево'; [c]

žúračka (ż) (pol. 'dziureczka' + ros. 'дырочка') 'dziureczka' Na kancýtut tak'ije byl'i žúračk'i; Tam tak'iji ješć žúračk'i, to náda póšl'e zakryć; por. [SGS] S⁴⁴ 'z'úrkъ'; [POS 9] i [SRNG 8] 'дїрка' — дырка; [Dal I] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. 'дзюрачка', por. ukr. 'дірка'; [d]

gur'istyj (*przym.*) (pol. 'górzysty' + ros. 'гористый') pol. 'górzysty'; Kak šv'ejcár'ija, kak austr'ija, tam xazájiny ńebalšýje, tarény v jix gur'istyje, fšo góry; [SGS] — nie rejestruje takiej formy; por. [POS 07] 'гористый'; [SRNG 07] — nie rejestruje takiej formy; [Dal] 'гористый' — обильный горами; por. brus. 'тарысты'; por. ukr. 'гирський'; [d]

kryžónvǝj darógǝ (pol. 'krzyżowy' + ros. 'дорога'), pol. 'skrzyżowanie'; por. [SGS] — S 'kryžónvyj' — przecinający się, o drodze — Tam svarácyvǝjit darógǝ kryžónvǝj takájǝ, tam kr'est stajít⁴⁵; [b]

kvarcéra (ż.) (pol. 'kwatery' + ros. 'квартира'), pol. 'kwatery'; por. [SGS] — kvart'ir M⁴⁶ A⁴⁷ S || kvart'érǝ A S || kvatérǝ A || kvat'érǝ M; [POS 14] 'кв́атера'

вып. 1–2, Издательство Наука, Москва–Ленинград 1965–1966; вып. 3–26, Издательство Наука, Ленинград 1968–1991; вып. 27–43, Издательство Наука, Санкт-Петербург 1992–2010; [SZP] — D. Paško-Koneczniak, *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2016; [Dal] — В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV, Дрофа, Москва 2008.

⁴⁴ Ośrodek suwalski.

⁴⁵ Przykłady hybryd, wraz z ich kontekstami, pochodzące z SGS zostały zapisane zgodnie z zasadami transkrypcji obowiązującymi w słowniku.

⁴⁶ Ośrodek mazurski.

⁴⁷ Ośrodek augustowski.

— одна из фаз луны, четверть; [SRNG 13] — nie rejestruje takiej formy; [Dal II] — ‘квартира’; por. brus. ‘кватэра’; por. ukr. ‘проживання’; [c]

naŋp'er'ót (*przysł.*) (польск. ‘naprzód’ + рус. ‘вперёд’) pol. ‘najpierw’; Náda naŋp'er'ót nakrásć, náda być złažéjem, a patoím ješčó náda drug'ix l'užéj gnémb'íc; por. [SGS] MAS ‘ŋp'ar'ot || ŋp'er'ót’; [POS 19]; [SRNG 19] [Dal II] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘наўпе рад’; por. ukr. ‘навперёд’; [d]

naigrývŋt⁴⁸ (*ndk.*) (pol. ‘nagrywać’ + ros. ‘играть’), pol. ‘nagrywać’; [SGS] — nie rejestruje takiej formy; [POS 19] - ‘наигрывать’ - 1. Исполнять на музыкальном инструменте; 2. О технических устройствах. Воспроизводить музыкальные звуки. 3. Напевать; [SRNG 19] — nie rejestruje takiej formy; [Dal II] ‘найгрывать’ — пробрѣтать игрою напр. музыкою, картами; вообще наживать играя; играть на чемъ про себя, бренчать; por. brus. ‘найгравать’; por. ukr. ‘записувати’; [b]

naučýčelńica (*ž.*) (pol. ‘nauczycielka’ + ros. учительница) ‘nauczycielka’ — Eta naučýčelńica była... s Sarátava; por. [SGS] AS ‘naučys'élkŋ’ || ‘učys'élkŋ’ || ‘učýt'ylń'icŋ’; [POS 20] — nie rejestruje takiej formy; [SRNG 20] ‘научитель’; [Dal II] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. ‘настаўница’; por. ukr. ‘вчителька’; [d]

nas'ercovýi kápl'i (pol. ‘nasercowe’ + ros. ‘капли’), pol. ‘krople na serce’; por. [SGS] — A; [b]

ńemavl'ěńec (*m.*) (pol. ‘niemowlę’ + ros. ‘младенец’), pol. ‘niemowlę’; por. [SGS]; [SRNG 21] i [Dal II] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘немаўля’; por. ukr. ‘немовля’; [a]

panadl'ážác (*ndk.*) (pol. ‘podlegać’ + ‘należeć’ + ros. ‘принадлежать’) pol. ‘podlegać’; Nu, gavar'át, što žžeš pat safxóz búdut panadl'ážác... (wypowiedź niedokończona); [SGS] i [SRNG 29] — nie rejestrują takiej formy; [Dal III] также ‘подлежать’ — подвергаться, подчиняться, подпадать; надлежать, слѣдовать, быть должну, надобну; por. brus. ‘падпарадкавацца’; por. ukr. ‘підпорядкувати’; [d]

p'eńžešátyj (*przym.*) (pol. ‘pięćdziesiąty’ + ros. ‘пятидесятый’) pol. ‘pięćdziesiąty’; I skazał učýńikám sváim pósl'e na p'eńžešat, ... p'eńžešátyj žeń éta był; [SGS] i [SRNG 25]; [Dal III] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘пяцідзясяты’; por. ukr. ‘пятидесятый’; [d]

p'ersónŋ kl'ětkŋ (pol. ‘piersiowa’ + ros. ‘клетка’), pol. ‘klatka piersiowa’; por. [SGS] — nie rejestruje takiego zwrotu; [b]

pšeciŋtánkóvyj (*przym.*) (польск. ‘przeciwczołgowy’ + рус. ‘противотанковый’) pol. ‘przeciwczołgowy’; Akópy kapál'i pšeciŋtánkóvyje; [SGS] — nie rejestruje takiej formy; [SRNG 33] i [Dal III] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘супрацьтанкавы’; por. ukr. ‘протитанковий’; [d]

pšyprávl'ivać (*ndk.*) (pol. ‘przyprawiać’ + ros. dial. ‘приправливать’) pol. ‘przyprawiać’; I pósl'i máma m'ása takája narmálnaja želajit. Nu i toš pšyprvl'i-vajit aná, i pósl'i žel'icca ... takój pl'áca s étaj kartóšk'i. Nu i tam vkladjicca éta m'ása; [SGS] — nie rejestruje takiej formy; [SRNG 31] ‘приправливать’; [Dal

⁴⁸ Leksem *наигрывать* funkcjonuje w języku rosyjskim w innym znaczeniu. Odnutowany leksem można również potraktować jako kalkę semantyczną (nowe znaczenie pod wpływem języka polskiego). Por. ‘наиграть’ i ‘наигрывать’ w: С. А. Кузнецов, *Большой толковый словарь*, Норинт, Санкт-Петербург, s. 582.

III] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. ‘прыпраўляць’; por. ukr. ‘приправити’; [d]

spr’ášķ⁴⁹ (ż.) (pol. ‘sprzączka’ + ros. ‘пряжка’), pol. ‘sprzączka’; por. [SGS] — rejestruje formę MA; [SRNG 40] ‘спряжка’ — zaprzęжка вместе в одну упряжку, напр. спряжка лошадей’; [Dal IV] — ‘спряжка’ — спряганье коней; пряжки на чемоданъ, для спрягу, для тугойзастежки; спряжка лошадей; por. brus. ‘спражка’; por. ukr. ‘пряжка’; [b]

učyćélka (ż.) (pol. ‘nauczycielka’ + ros. ‘учительница’); pol. ‘nauczycielka’; por. [SGS] (‘učyc’élk’ || ‘naučyc’élk’ AS — to jejínъ Rájķ tóžъ učyc’élk’j tut, no to aná dómъ s’id’íta; to vot t’e, katóryji v m’in’á býl’i učyc’élk’i, to ańi žýl’i f škóły, tól’k’ pr’ixad’íl’i ka mn’é nъ ab’ét; máł’jъ škóły u nás, dv’e naučyc’él’k’i; aná naučyc’él’k’j tam || učýt’eln’icъ S || rektórķ M); [Dal IV] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. ‘настаўніца’; por. ukr. ‘учителька’; [c]

vlačága (m.) (pol. ‘włóczęga’ + ros. ‘бродяга’), pol. ‘włóczęga’; [SGS]; [POS 4]; SRNG [4] i [Dal I] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘бадзяга, валацуга’; por. ukr. ‘бродяга’; [a]

výzv’išče⁵⁰ (ń.) (pol. ‘wyzwisko’ + ros. ‘прозвище’), pol. ‘wyzwisko’; por. [SGS] (‘próznъ’ S || ‘prazýfk’ M — prazyvál’i, dadút prazýfku i fs’o); [POS 5] — nie rejestruje takiej formy; [SRNG 5] — nie rejestruje takiej formy; [Dal I] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. ‘інвектывы’; por. ukr. ‘інвектива’; [c]

zъvarót gъlavý (pol. ‘zawrót’ + ros. ‘голова’), pol. ‘zawroty głowy’; por. [SGS] — S; [b]

Podczas pisania swoich prac Grek-Pabisowa nie miała dostępu do słowników gwar rosyjskich (większa część z nich po prostu nie istniała), dlatego zaliczała do hybryd słowa, które dzisiaj kwalifikujemy jako słowa z zasobu gwary macierzystej. Obecna wiedza dzięki dostępowi do słowników gwarowych pozwala wyraziy zakwalifikowane przez Grek-Pabisową do hybryd potraktować jako wyraziy pochodzące z gwary macierzystej, np. **rastłumāčyt’** (dk.) pol. ‘wytlumaczyć’; por. [SGS] (I on możet rastłumāčyt’ xaraśo S || razgavar’it’ || razjasn’it’); [SRNG 34] ‘растлұмáчить’ - растолковать, объяснить; [Dal IV] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. ‘растлұмачыць’; por. ukr. ‘пояснити’; [b]. Z kolei wyraz **ķmb’inášķ** (ż.) pol. ‘halka’ por. [SGS] (ķmb’inášķ A ‘halka’) potraktowany przez Grek-Pabisową jako hybryda funkcjonuje w tym znaczeniu w języku ogólnorosyjskim. Leksem **spr’ášķ** może być leksemem rodzimym w innym znaczeniu (‘спряжка лошадей’) pochodzącym jeszcze z zasobu

⁴⁹ Leksem można również potraktować jako semantyczną kalkę językową (istniejący w zasobie macierzystym leksem otrzymał nowe znaczenie pod wpływem podobnie brzmiącego leksemu polskiego) lub w czasie migracji został przejęty z areału białoruskiego.

⁵⁰ Odnotowany leksem może również zostać potraktowany jako słowotwórcza kalka językowa (pod wpływem języka polskiego zamiana prefiksu *про-* prefiksem *вы-*).

leksykalnego pskowskiego, które zostało poszerzone pod wpływem języka polskiego lub przejętym z języka białoruskiego w trakcie migracji. Z kolei leksemy: **blándýnъčкъ** (ż.) pol. 'blondyneczka'; por. [SGS] (bl'andýnъčкъ || blándýnъčкъ S — tájъ takájъ bl'andýnačкъ i étъ tóžъ); por. [POS 02] блондина — 'белокурая, светловолосая женщина'; [SRNG 03] — nie rejestruje takiej formy; [Dal I] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. 'бландзінка'; por. ukr. 'блондинка', ros. 'блондиночка'; [b] czy **pan'íščъnyj** (*przym.*) pol. 'podniszczony'; por. SGS (nu, tájъ, takájъ užé pan'íščъnyjъ; [SRNG 29] i [Dal III] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. 'знишцыць'; por. ukr. 'знищити', [b] można zinterpretować jako zaadaptowane do gwary zapożyczenia z języka polskiego, chociaż Grek-Pabisowa zaklasyfikowała je do hybryd.

Również niektóre z leksemów odnotowanych wspólnie trudno jednoznacznie zinterpretować jako hybrydy językowe, można je również potraktować jako zaadaptowane zapożyczenia, np. leksem **vyspav'adácca** (*dk.*) (pol. 'wyspowiadać się' + ros. 'исповедоваться' ?) pol. 'wyspowiadać się' Nu i tadý žénščyny vyspav'adájucca sa fšex gr'exóf; Kak užé žénščyny vyspav'adávajucca, i muščyny tagdá abrátna pr'ixózjut fše; [SGS] — nie rejestruje takiej formy; por. [POS 06] 'вы спове' дать' — выслушать исповедь; por. [SRNG 06].; 'выісповéдаць'; [Dal] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. 'выспаведацца'; por. ukr. 'вісповідатися'; [d] czy **zgađóvać** (*ndk.*) (pol. 'zgadzać się' + ros. 'согласовать' ?), pol. 'zgadzać się'; por. [SGS] ('zgódъ MA — my n'e v zgódy s n'im; 'zgađ'icsъ M — stárajъ n'e zgódicsъ, al'i małód'inkъjъ mógit zgađicsъ, s étъj čyła'v'ék móg'et lúčše zgađicsъ); por. [SZP] 'zgóda', 'zgódna', 'zgódnyj', 'zgažicca' por. [NSZP] — згода, згодиться; [POS 12] — nie rejestruje takiej formy; por. [SRNG 11] 'згодить' — подождать; por. [SRNG 37] 'сгода' — 1. надобность, необходимость; пригодность; 2. счастье, удача; 3. Мир, согласие i 'сгódитьс'я' — 1. Сойтись во мнениях, оказаться единомышленным; 2. Помириться, прекратить ссору; [Dal I] — nie rejestruje takiej formy; por. brus. 'згадзицца'; por. ukr. 'погодитися'; [a].

W materiałach leksykograficznych autorstwa Grzybowskiego odnotowane zostały dwie formacje hybrydalne pochodzące z ośrodka mazurskiego, a nie występujące w ośrodku suwalsko-augustowskim: **apkúplivacs** (*ndk.*) (pol. 'obkupywać się' + ros. 'купить') pol. 'robić zakupy' — Kagdá idú apkúpl'ivacs, to tak fšu svajú fórsu dam; [SGS M]: Kagdá idú apkúpl'ivacs, to tak fšu svajú fórsu to janý tadý b'arút; [POS 22] nie rejestruje takiej formy; [SRNG 22] обкупі́ться

‘продешевить’; [Dal] — nie rejestruje takiej formy; [d] i **напа́цца** (dk.) (pol. ‘napocząć’ + ros. ‘начаться’) ‘napocząć || napoczynać’ — *Kak časý napacnúcca, fśo na pám’ać znáju*; [SGS] ‘напъчынáцъ’; [POS 20], [SRNG 20] i [Dal II] — nie rejestrują takiej formy; por. brus. ‘пачынаць’; por. ukr. ‘починати’; [d].

Przytoczone przykłady hybryd są jednym ze sposobów wzbogacania gwary w nowe leksemy, a także świadectwem jej rozwoju i kreatywności. Leksykalne formacje hybrydalne w badanej gwarze staroobrzędowców nie są zjawiskiem częstym i powszechnym, należy je raczej odnosić do innowacji indywidualnych. Mimo szybko postępującej polonizacji gwary (wzrost liczby zapożyczeń z języka polskiego praktycznie we wszystkich kręgach tematycznych) jednocześnie w takim samym tempie nie wzrasta liczba kalk językowych i hybryd. W roku 2009 wykaz zapożyczeń z języka polskiego łącznie liczył około 1580 leksemów, z czego około 1220 wyrazów to zapożyczenia nowe, 230 wyrazów stanowiły zapożyczenia odnotowane również w SGS, a pozostałe 130 leksemów to warianty zapożyczeń⁵¹. Od czasu badań prowadzonych przez autorki SGS do roku 2009 liczba zapożyczeń wzrosła o 120%. W roku 2016 liczba zapożyczeń z języka polskiego wraz z ich wariantami wzrosła do około 2200 leksemów. Formacje hybrydalne należą do osobliwości badanej gwary, stanowiąc o jej bogactwie leksykalnym jako wyniku kontaktów z polskim otoczeniem. W materiale zgromadzonym współcześnie nie zostały zarejestrowane hybrydy dwuczłonowe. Spośród wymienionych powyżej dwudziestu jeden przykładów formacji hybrydalnych sześć z nich zostało odnotowanych w SGS. Podsumowując, należy zauważyć, że przytoczone hybrydy językowe mogą być ilustracją procesu stopniowej hybrydyzacji całego systemu, zwłaszcza jeśli chodzi o przeplatanie się rosyjskiej gwarowej, rosyjskiej literackiej i polskiej leksyki. Hybrydyzacja gwary jest szczególnie widoczna w zasobie leksykalnym, gdzie jest coraz więcej zapożyczeń, frazeologizmów, konstrukcji składniowych budowanych pod wpływem polskim, a także w systemie konsonantycznym, w którym rosyjskie miękkie spółgłoski zębowe wymawiane są jak palatalne spółgłoski polskie.

⁵¹ D. Paško-Koneczniak, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny...*, s. 99–100. Zob. Tejże, *Słownik zapożyczeń polskich...*

REFERENCES

- Dal. Dal', Vladimir, Ivanovich. *Tolkovyy slovar' zhivogo velikorusskogo yazyka*. T. I–IV. Moskva: Drofa, 2008. [Даль, Владимир, Иванович. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. I–IV. Москва: Дрофа, 2008].
- Grek-Pabisowa, Iryda. *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich PAN, 1968.
- Grek-Pabisowa, Iryda. *Słownictwo rosyjskiej wyspy gwarowej staroobrzędowców mieszkających w Polsce. Rozwój i stan dzisiejszy*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1983.
- Grek-Pabisowa, Iryda. “Zapożyczenia w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w Polsce. I. Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich.” *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 1983, 22: 47–64.
- Grek-Pabisowa, Iryda, Maryniakowa, Irena. *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- Grupe-Dolińska, Magdalena. “Frazeologiczne kalki, półkalki i hybrydy w mowie dwujęzycznej społeczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce.” *LingVaria*, 2019, Rok XIV, 1(27): 249–258 <<https://doi.org/10.12797/LV.14.2019.27.16>>.
- Grzybowski, Stefan. “Z badań gwary staroobrzędowców w Polsce (archaizmy i innowacje dialektalne).” *Święte księgi judaizmu, chrześcijaństwa i islamu w słowiańskim kręgu kulturowym. Prace dedykowane Profesorowi Czesławowi Łepiczowi*. T. 3: *Słowiańscy chrześcijanie Wschodu i Zachodu. Język – Dialekt – Piśmiennictwo*. Krajewska, Monika, Kulwicka-Kamińska, Joanna, and Szulc, Arleta. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016: 261–273.
- Gzhibovskiy, Stefan. “Materialy dlya sravnitel'nogo analiza leksiki russkogo govora staroobryadtsev v Pol'she (leksicheskiye sootnosheniya russkogo govora staroobryadtsev v Pol'she s russkimi govorami v Rossii i v Pribaltike, a takzhe s belorusskimi, pol'skimi otchasti ukrainskimi yazykami).” (nepublikovannyye materialy) [Гжибовский, Стефан. “Материалы для сравнительного анализа лексики русского говора старообрядцев в Польше (лексические соотношения русского говора старообрядцев в Польше с русскими говорами в России и в Прибалтике, а также с белорусскими, польскими отчасти украинскими языками).” (непубликованные материалы)].
- Kunin, Aleksandr, Vladimirovich. “O frazeologicheskoy interferentsii.” *Metody bilingvisticheskikh issledovaniy*. Baskakov, Nikolay, Aleksandrovich, and Mikhail'chenko, Vida, Yuozovna (eds.). Moskva: Izd. Instituta yazykoznaniya SSSR, 1976: 123–160 [Кунин, Александр, Владимирович. “О фразеологической интерференции.” *Методы билингвистических исследований*. Баскаков, Николай, Александрович, Михальченко, and Вида, Юозовна (eds.). Москва: Изд. Института языкознания АН СССР, 1976: 123–160].
- Kuznetsov, Sergey, Aleksandrovich. *Bol'shoy tolkovyy slovar'*. Sankt-Peterburg: Norint [Кузнецов, Сергей, Александрович. *Большой толковый словарь*. Санкт-Петербург: Норинт].
- Lauchyute, Yurate. “Leksicheskiye baltizmy v pskovskikh govorakh.” *Kolbotyra*, 1971, no. 22 (2): 77–91 [Лаучюте, Юрате. “Лексические балтизмы в псковских

- говорах.” *Kolbotyra*, 1971, no. 22 (2): 77–91] <https://www.researchgate.net/publication/350764734_Leksiceskie_baltizmy_v_Pskovskih_govorah>.
- Obara, Jerzy. “Hybrydy i półkalki na tle innych jednostek językowych obcego i rodzimego pochodzenia.” *Formacje hybrydalne w językach słowiańskich. Rozprawy Slawistyczne*. T. 1. Warchoń, Stefan (ed.). Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986: 60–73.
- Obara, Jerzy. *Teoretyczne problemy kalkowania*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1989.
- Paśko, Dorota. “Hybrydy językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców w ośrodku augustowskim.” *Nowe języki. Studia z zakresu kreolizacji języków i kultur*. Kuligowski, Waldemar (ed.). Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 2010: 95–102.
- Paśko, Dorota, “Pol’skiy ostrovnoy govor zhiteley der. Vershina v Sibiri.” *Russko-pol’skiye yazykovyye, literaturnyye i kul’turnyye kontakty*. Gzhibovskiy Stefan, Khorev Viktor Aleksandrovich, and Volos Maryush. Moskva 2011: Kvadriga: 72–80 [Паско, Дорота “Польский островной говор жителей дер. Вершина в Сибири.” *Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты*. Гжибовский Стефан, Хорев Виктор Александрович, and Волос Марюш. Москва: Квадрига, 2011: 72–80].
- Paśko-Koneczniak, Dorota. *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2011.
- Paśko-Koneczniak, Dorota. “Problematyka akcentuacji w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców (region suwalsko-augustowski).” *Acta Baltico-Slavica*, 2013, vol. 37: 277–286 DOI:10.11649/abs.2013.018.
- Paśko-Koneczniak, Dorota. “Białoruskie elementy językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim.” *Acta Baltico-Slavica*, 2014, vol. 38: 207–218 DOI:10.11649/abs.2014.022.
- Paśko-Koneczniak, Dorota. *Słownik zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2016.
- Paśko-Koneczniak, Dorota, “Imiesłowy funkcjonujące w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających na Suwalszczyźnie.” *Slavistica Vilnensis*, 2017, vol. 62: 173–188 DOI:10.15388/SlavViln.2017.62.11689.
- Pas’ko-Konechnak, Dorota. “Aksentuatsiya zaimstvovannykh prilagatel’nykh v russkom govore staroobryadtsev prozhivayushchikh v Pol’she.” *Trudy Instituta russkogo yazyka im. V.V. Vinogradova*, 2021, no. 2 (28): 329–339 DOI: 10.31912/pvrl-2021.2.0 [Пасько-Конэчняк, Дорота. “Акцентуация заимствованных прилагательных в русском говоре старообрядцев проживающих в Польше.” *Труды Института русского языка им. В.В. Виноградова*, 2021, no. 2 (28): 329–339 DOI: 10.31912/pvrl-2021.2.0].
- Polański, Kazimierz. “Kontaminacja”. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Polański Kazimierz (ed.). Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1999: 313.
- Polyakov, Dmitriy, Kirilovich. “Pereselencheskiy govor v inoyazytskhnom okruzenii kak gibridnyy tekst.” *Kategorii i mekhanizmy slavyanskoy kul’tury. Gibridnyye formy v slavyanskikh yazykakh*. Zlydneva, Naliya, Vital’evna, Korol’kova, Polina, Vladimirovna, and Polyakov, Dmitriy, Kirilovich. Moskva: Institut Slavyanovedeniya RAN, 2014: 132–141 [Поляков, Дмитрий, Кирилович.

- “Переселенческий говор в иноязычном окружении как гибридный текст.” *Категории и механизмы славянской культуры. Гибридные формы в славянских языках*. Злыднева, Налия, Витальевна, Королькова, Полина, Владимировна, and Поляков, Дмитрий, Кирилович. Москва: Институт Славяноведения РАН, 2014: 132–141].
- Potaśenko, Grigorij. “Staroobrzędowcy.” *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*. Akišauskas, Vytautas, Jovaiša, Liudas, Paknys, Mindaugas, Petrauskas, Rimvydas, and Raila, Eligijus. Kraków: Universitas, 2006: 673–696.
- POS. *Pskovskiy oblastnoy slovar’*. Vyp. 1–8. Leningrad: Izdatel’svo Leningradskogo Universiteta, 1967–1990. Vyp. 9–27, Sankt-Peterburg: Izdatel’svo S-Peterburgskogo Universiteta, 1994–2017 [*Псковский областной словарь*. Вып. 1–8. Ленинград: Издательство Ленинградского Университета, 1967–1990. Вып. 9–27, Санкт-Петербург: Издательство С-Петербургского Университета, 1994–2017].
- SRNG. *Slovar’ russkikh narodnykh govorov*. Vyp. 1–2. Moskva–Leningrad: Izdatel’svo Nauka 1965–1966. Vyp. 3–26. Leningrad: Izdatel’svo Nauka, 1968–1991. Vyp. 27–43. Sankt-Peterburg: Izdatel’svo Nauka, 1992–2010 [*Словарь русских народных говоров*. Вып. 1–2. Москва–Ленинград: Издательство Наука 1965–1966. Вып. 3–26. Ленинград: Издательство Наука, 1968–1991. Вып. 27–43. Санкт-Петербург: Издательство Наука, 1992–2010].
- Smułkowa, Elżbieta. “Integracja języków na pograniczu białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń.” *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, LXVI, 2010: 98–109.
- Stroganova, Tat’yana, Yur’yevna. “Zapadnyye srednerusskiye govory”. *Obrazovaniye severnorusskogo narechiya i srednerusskikh govorov*. Orlova, Varvara, Georgiyevna (ed.). Moskva: Izdatel’svo Nauka, 1970: 392–452 [Строганова, Татьяна, Юрьевна. “Западные среднерусские говоры.” *Образование севернорусского наречия и среднерусских говоров*. Орлова, Варвара, Георгиевна (ed.). Москва: Издательство Наука, 1970: 392–452].
- Vaynraykh, Uriyel’. *Yazykovyye kontakty. Sostoyaniye i problemy issledovaniya*. Blagoveshchensk: Blagoveshchenskiy Gumanitarnyy Kolledzh im. I. A. Boduena de Kurten-e, 2000 [Вайнрайх, Уриель. *Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования*. Благовещенск: Благовещенский Гуманитарный Колледж им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000].
- Witkowski, Wiesław. *Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim*. Kraków: Universitas, 2006.

OLHA SHEVCHUK-KLIUZHEVA

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2963-4720>

Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ

PAWEŁ LEVCHUK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7865-6833>

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Science, Warsaw, Poland

LANGUAGE CHOICE AND CHANGES IN SPEECH BEHAVIOUR: A STUDY OF BILINGUAL UKRAINIANS' DURING THE WARTIME

The sociolinguistic landscape of Ukraine is characterized by the simultaneous presence of Ukrainian and Russian languages, which has made language preferences among its populace a complex phenomenon. The incursion of Russian forces into Ukraine in 2022 precipitated a significant transformation in the linguistic behaviours of the Ukrainian people, prompting a reassessment of the role of language in everyday communication for both adults and children. This study examines the peculiarities of language selection and its effects on linguistic behaviours among Ukrainians against the background of the specific social-political dynamics. In other words, it investigates how the Ukrainian people have tended to adapt their use of language within distinct domains, public and private, offering insights into the subtle dynamics of their linguistic identity: because the analysis particularly concerns the important psychological phenomenon of 'language shame' among bilingual Ukrainian-Russian speakers, it tackles the issue of language choice in bilingual and multilingual contexts, especially when influenced by emotional factors. The employed methodological framework integrates both quantitative and qualitative research techniques to assess language preferences among bilinguals across various social contexts. As such, it incorporates an extensive survey of Ukrainians in Poland and a targeted survey of parents of Ukrainian preschoolers, coupled with interviews with Ukrainians under temporary protection in Poland. However, it also elucidates emerging trends in language selection and investigates societal attitudes towards language issues in Ukraine through a content analysis of social media discussions.

Keywords: bilingualism, language choice, language attitude, speech behaviour, language shaming

BACKGROUND

The global population increasingly engages in multilingual communication, which necessitates frequent and nuanced decisions regarding the use of language when individuals proficient in multiple languages interact. This selection process is complex and influenced by a multitude of factors that may either lead to synergy or conflict,

which results in an intricate web of linguistic interactions. Language choice involves the deliberate selection of words, phrases, or sentences from a speaker's linguistic repertoire. For bilinguals and multilinguals, this process often occurs instinctively, without careful deliberation. Speakers dynamically adjust their register, genre, style, medium, and tone based on such considerations as the interlocutor, topic, context, and the medium of the particular conversation.

Fasold and Gal¹ regard multilingualism as an invaluable resource, with different languages fulfilling distinct functions. Susan Gal underscores the importance of scrutinizing language choice within multilingual settings, critically discussing previous attempts by linguists and sociologists to quantify language usage uniformly across diverse communities, individuals, and contexts. The complexity of language choice reflects the sociolinguistic principle that a speaker's preference for linguistic varieties is systematically linked to social relationships, events, or situations. Gumperz² conceptualizes the linguistic repertoire as a spectrum of styles that are essential to meet an individual's communicative needs. The ability to select the appropriate linguistic variety is integral to communicative competence, which is closely tied to social organization and situational contexts. Bilingual or multilingual speakers face choices not only between variants of the same language but also between distinct languages. Factors influencing language choice, as identified by David³ and supported by, e.g., Coulmas,⁴ include social status, gender, education, ethnicity, age, occupation, origin, topic, place, media, and formality. Various researchers show also how dominant languages influence linguistic preferences of speakers across various domains and situations⁵

¹ R. Fasold, *Sociolinguistics of Language*, Blackwell, Oxford 1990; S. Gal, *Linguistic repertoire*, in: R. Schjerve and E. Vetter (eds.), *European multilingualism: Current perspectives and challenges* (pp.), Multilingual Matters, Bristol 1987, p. 286–292.

² J. J. Gumperz, *Linguistic and social interaction in two communities*, "American Anthropologist" 1964, no. 6 (66), p. 137–153.

³ M. David, *Language policies impact on language maintenance and teaching: Focus on Malaysia, Singapore, Brunei and the Philippines*, "The Linguistics Journal" 2006, Sep. 2009, p. 155–191.

⁴ F. Coulmas, *The handbook of sociolinguistics*, Blackwell, Oxford UK 1997.

⁵ See, among others, R. C. Ferrer, and D. Sankoff, *The Valencian revival: Why usage lags behind competence*, "Language in Society" 2004, no. 1 (33), p. 1–31; J. Holmes, *Introduction to sociolinguistics*, Longman, London 2008; S. Pillai, *Malaysian English as a first language*, in: David, Maya Khemlani (ed.), *Language choices*

while Thomason⁶ explores how language contact affects language change, emphasizing that a speaker's language choice is influenced by multiple factors including topic, social context, speaker status, aspirations, and identity. Language attitudes, as defined by Petty and Cacioppo⁷ and Crystal,⁸ can significantly shape language choice and maintenance as well, reflecting perceptions of linguistic difficulty, importance, and social status. For instance, Janet Holmes notes that attitudes towards languages are affected by societal categorizations and associations, leading to positive or negative inclinations towards specific languages; these attitudes critically influence language preference and usage patterns.

According to Ruiz,⁹ linguistic diversity is nowadays construed as a problem, a right, and a resource, with the preservation of minority languages recognized both as a right and as a resource that enriches societal experiences.¹⁰ Multilingualism is lauded for its potential benefits, including enhancing international relations, fostering cultural enrichment, and promoting social inclusion.¹¹ However, in specific contexts such as Ukraine, linguistic dynamics are intricately intertwined with political and historical developments, profoundly influencing language preferences and identities.¹²

The ongoing conflict in Ukraine has catalyzed shifts in language attitudes and behaviors among Ukrainian-Russian bilinguals, underscoring the need for a comprehensive investigation into the motivations and patterns of language choice within this complex socio-political context. A nuanced examination of language atti-

and discourse of Malaysian families: Case studies of families in Kua la Lampur, Malaysia, Strategic Information and Research Development Centre, Petaling Jaya 2006.

⁶ S. Thomason, *Language contact: An introduction*, EUP, Edinburgh 2001.

⁷ R. Petty, and J. Cacioppo, *Attitudes and persuasion: Classic and contemporary approaches*, Dubuque, Iowa 1981.

⁸ D. Crystal, *A dictionary of linguistics and phonetics*, Blackwell, Oxford, UK 1997.

⁹ R. Ruiz, *Orientations in language planning*, "NABE Journal" 1984, no. 8, p. 15–34.

¹⁰ D. Zhang Donghui, and D. Slaughter-Defoe, *Language attitudes and heritage language maintenance among Chinese immigrant families in the USA*, "Language, Culture and Curriculum" 2009, no. 2 (22), p. 77–93.

¹¹ J. McPake, T. Tinsley, and C. James, *Making provision for community languages: Issues for teacher education in UK*, "Language Learning Journal" 2007, no. 1 (35), p. 99–112.

¹² A. Ozhohan, S. Derevianko, O. Karchevska, L. Pavlova, and N. Pashyna, *Language as a political manipulation tool*, "Amazonia Investiga" 2023, no. 12 (64), p. 237–248, <https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.23> (28.10.2024).

tudes, manifested through observable behaviors and speech adaptations, is essential to understand these shifts. This study aims to explore the factors influencing changes in the speech behavior of Ukrainian-Russian bilinguals against the backdrop of the current military conflict. Such an investigation promises to yield insights into the intricate relationship between language, attitudes, and societal transformations.

THE STATE OF RESEARCH AND METHODOLOGY

The linguistic landscape of independent Ukraine poses significant challenges, characterized by a populace with diverse levels of bilingualism in Ukrainian and Russian. Current state language policies regard this widespread bilingualism as a transitional phase that necessitates active intervention. Proposed strategies might include reshaping the attitudes of bilingual individuals, diminishing the use of Russian and encouraging shifts in linguistic behavior among those proficient in both languages. Masenko,¹³ Hentschel and Palinska,¹⁴ Danilevska,¹⁵ Levchuk,¹⁶ Shevchuk-Kliuzheva¹⁷ and others have extensively examined the sociolinguistic dynamics within this context, underscoring the backdrop of persistent Ukrainian-Russian bilingualism. In the post-Soviet era, the status of the Russian language has remained a critical issue on the political agendas during nearly all elections. Monakhova and Tuluzakova¹⁸ and

¹³ Л. Масенко, *Суржик: між мовою і языком*, Кієво-Могилянська Академія, Київ 2011.

¹⁴ G. Hentschel, O. Palinska, *The linguistic situation on the Ukrainian Black Sea coast — Ukrainian, Russian and Surżyk as “native language,” “primary code,” frequently used codes and codes of linguistic socialization during childhood*, “Russian Linguistics” 46, p. 259–290, <https://doi.org/10.1007/s11185-022-09259-4> (28.10.2024).

¹⁵ O. Danylevska, *Типы мовної поведінки кийвських шкolarів*. *Українська мова* 2013, 2: p. 56–67.

¹⁶ P. Levchuk, *Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska uczniów szkół lwowskich z polskim językiem nauczania*. “Poradnik Językowy” 2022, no. 4, p. 74–91, <https://doi.org/10.33896/PolJ.2022.4.5> (28.10.2024).

¹⁷ O. Shevchuk-Kliuzheva, *The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of survey of Ukrainian families*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2020, no. 20, <https://doi.org/10.11649/cs.2323> (28.10.2024).

¹⁸ T. Monakhova, O. Tuluzakova, *Hate speech in Ukrainian media discourse*. “Cognitive Studies | Études cognitives” 2022, no. 20, <https://doi.org/10.11649/cs.2624> (28.10.2024).

Kuznietsova¹⁹ have observed predominantly negative attitudes towards Ukrainian, particularly in the eastern and southern regions, even following the Euromaidan events. However, it is crucial to highlight the ongoing transition from Russian to Ukrainian as the primary functional language, a shift evidenced by evolving practices among Ukrainian military personnel.²⁰ The wartime period has catalyzed changes in linguistic dynamics, marked by an increased usage of Ukrainian across various domains. This study focuses on the emotional responses of Ukrainian bilinguals to their languages, reevaluating their bilingualism and its impact on their daily linguistic choices and preferences. In the particular military context, the influence on various groups of Ukrainian citizens, each with distinct linguistic repertoires and dominant languages, becomes apparent, underscoring the need for further exploration and detailed analysis of the emerging trends in language usage.

The research methodology employs a sophisticated blend of quantitative and qualitative approaches to investigate language selection among bilingual individuals across diverse social contexts. As concerns the quantitative approach, the study leverages two targeted sociolinguistic surveys: a large-scale survey focusing on Ukrainians in Poland, which collects numerical data on language preferences across a broad demographic spectrum, and a specific survey targeting parents of Ukrainian preschoolers, which examines language use within family settings and anticipations concerning language choices in education. These surveys provide crucial statistical insights, delineating patterns and trends in language utilization among various groups. The qualitative approach is based on in-depth interviews with Ukrainians residing in Poland under temporary protection. These interviews are essential for capturing nuanced personal narratives and emotional responses that statistical data alone cannot convey, offering deeper insights into how identity and cultural affiliations influence language behaviour amidst conflicts. Additionally, qualitative data is gleaned from respondents' comments within the

¹⁹ Т. Кузнецова, *Ставлення до української мови крізь мас-медійні окуляри: погляд із Одеси (2014–2021)*, “Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика” 2022, вып. 33 (72), no. 6, ч. 2, p. 182–190.

²⁰ L. Pidkuimukha, *The influence of language behaviour on the identity formation of the Ukrainian military*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2022, <https://doi.org/10.11649/cs.2643>.

surveys, shedding light on the motivations and social influences that guide language decisions. The study also employs content analysis of social media discussions to assess public sentiment and discourse regarding language issues in Ukraine. This analysis examines posts, comments, and shared content on social media platforms, identifying prevalent themes such as practical language applications in daily interactions and language choices. By integrating these diverse methodologies, the study thoroughly explores both the empirical trends and individual experiences that shape language use among bilingual Ukrainians in the context of wartime upheaval.

Quantitative data were collected through the survey titled “Linguistic Awareness and Multilingualism of Ukrainians in Poland During Russian Aggression.” This survey was conducted online by researcher P. Levchuk from May to June 2023 and included 1,300 respondents from the Kyiv, Chernihiv, Donetsk, Dnipropetrovsk, and Kharkiv regions, who are currently residing in Poland due to the ongoing conflict. Notably, a portion of the participants, identified as internally displaced persons, opted not to disclose their places of residence in Ukraine. The demographic profile of the survey participants ranged in age from 15 to 70 years, with a majority of 74.4% women and 25.3% men. Additionally, quantitative data were also gathered from another sociolinguistic survey conducted by P. Levchuk, titled “Multilingualism of War Migrants from Ukraine in Poland,” which ran from March to July 2022. This subsequent survey involved 1,502 respondents who relocated to Poland following the full-scale invasion of Ukraine.

For a more detailed exploration of specific topics, responses from a focus group titled “Family Language Policy of Ukrainians in Poland” (2023) were utilized. This group, predominantly comprising women (98.5%), consisted of 65 respondents residing in Kraków, Poland. The focus group forms a part of the project “Early Stages of Development of Bilingualism in Ukrainian Children in Polish Kindergartens,” which is supported by the National Agency for Academic Exchanges of Poland through the Term Grants Program (Agreement No. BPN/GIN/2022/1). The group engaged with 28 structured questions that probed the dynamics of language use within family communication. These questions explored the use of Ukrainian, Russian, Polish, and other languages in family settings, and examined changes in communication with children subsequent to the onset of the full-scale Russian invasion of Ukraine. From this focus group, 10

bilingual women aged between 25 and 44 were selected for in-depth interviews to qualitatively explore the motives behind changes in language behavior. Consequently, all data related to respondents' answers, encompassing both quantitative and qualitative aspects, were collected in Poland from Ukrainian forced migrants who had fled their homeland due to the conflict.

Contextual analysis of content from social media platforms, specifically Facebook and Instagram, provides insight into the psychological underpinnings of "language shame." In this study, we examine a total of 34 posts — 20 from Facebook and 14 from Instagram — along with over 100 associated comments from both social networks. These posts and comments address the contentious issue of using the Russian language in Ukraine's public and unofficial communication spaces during the war. The analyzed content is categorized into several thematic groups based on the purpose and sentiment of the messages. The first group of posts expresses strong emotional reactions towards the Russian language. These reactions are often visceral, highlighting the psychological impact of the language on individuals:

A Facebook post from May 17, 2024, encapsulates the sense of threat felt by some users: "The Russian language now causes me a feeling of danger. I physically cannot hear it."

A comment from the same date on Facebook conveys similar discomfort and anger: "I hear it [Russian language], I shrink inwardly, and then I get angry at those language-hostile people. I can't find an excuse for them."

Another comment on Facebook from January 10, 2023, bluntly states, "I hate being around people who speak Russian. I make a comment."

On Instagram, a comment from March 23, 2024, equates the language with the enemy: "For me, the Russian language is the language of the enemy."

A post from November 2, 2023, on Instagram expresses disgust and frustration: "It is disgusting to see all this and understand that even war, occupation, and refugees did not force people to start changes from myself."

The second group of posts is marked by direct condemnation of Russian-speaking Ukrainians who continue to use the language during the conflict. These messages are more radical and unforgiving:

A Facebook comment from November 28, 2023, advocates for extreme measures: "I believe that the enemy's language should be banned."

Another comment from November 27, 2023, on Facebook suggests significant restrictions: "Moscow language must be significantly limited in Ukraine as a carrier of the ideology of the Russian world."

LANGUAGE CHOICE...

A Facebook post from November 13, 2023, states, “Russian speakers in Ukraine should be ashamed.”

An earlier post from November 27, 2022, uses harsh language: “They [Russian-speaking Ukrainians] should shut up forever and no longer bark in Russian.”

This content analysis reveals the depth of negative sentiment associated with the use of Russian in Ukraine amidst the war. The emotional intensity in the posts and comments underscores a profound sense of betrayal and hostility towards the language and its speakers. This linguistic phenomenon reflects the complex socio-political landscape and highlights the significant impact of language as a symbol of identity and allegiance in times of national crisis.

To illustrate the influence of social pressure on the choice of language, we will demonstrate two highly popular posts from public figures, which received the most reactions from readers. They contain direct condemnation of Russian-speaking Ukrainians for using the Russian language during the war. The full texts of these posts — one from Facebook and the other from Instagram — highlight how the authors appeal to the emotional component of Russian-speaking

their behaviour. For instance:

186 294 likes

Шановні українці в тимчасовій еміграції, я вчора мала радість пройтися ввечері гарним варшавським парком і була приголомшена кількістю російської мови. Кожна друга людина. Ніби я гуляю десь по Москві. Тож є два варіанти. Варшаву непомітно окупували росіяни. Або це були українці з похибкою на поодиноких білорусів. Схиляюся до другого.

На правах людини, яка півтора року працює з міжнародними партнерами і залучає на підтримку України всіх, кого тільки можна, маю до вас одне просте питання — ви йоб****ся? Ви не усвідомлюєте, що йде екзистенційна війна? Війна за право українців існувати як нації, а не бути частиною імперії. Що мова — це ATACMS помножена на F16? Що вивіску Маріуполь замінили на Маріуполь одразу після захоплення міста не просто так?

Я не розумію, що тут треба пояснювати, правда.

За півтора року війни ваші діти ідеально повивчали польську, німецьку, нідерландську, французьку і ще купу мов. З поваги до країн, які вас прихистили. То майте совість, не завжайте нам працювати. Вивчіть свою рідну мову, хай на базовому рівні. 100 найпоширеніших українських слів. Без знання, що таке «манівцем», «млосний» чи «абищидця». Тільки б без крику в парку: «Ванечка, смотрі под ножі!».

Здається, що це ваша особиста справа, але все значно гірше, ніж ви думаєте. Кожен Ванечка впливає на крихту міжнародної підтримки. Окремо один Ванечка нічого не змінить. Але маса Ванечек це вже вибачте, піздець. Неможливо пояснити іноземцям у чому різниця між українцями та росіянами, якщо у нас одна мова. Якщо через 568 днів великої війни мільйони людей в усьому світі вивчають українську, а самі українці — ні. Я чула це питання безліч разів. І кожного разу це довгий екскурс в історію про те, як Україну століттями накачували рос мовою, контентом і т.д. і тп. І власний приклад, як вся родина від бабусі 85 років до дитини 6 років переходить на українську.

Translation

Dear Ukrainians in temporary emigration, yesterday I had the pleasure of walking through a beautiful Warsaw park in the evening and was stunned by the amount of Russian spoken around. Everybody [seem to use it]. It's like I'm walking somewhere in Moscow. So there are two options. Warsaw was imperceptibly occupied by the Russians. Or they were Ukrainians with a margin of error for few Belarussians. I am leaning towards the latter option.

*As a person who has been working with international partners for a year and a half and is attracting everyone possible to support Ukraine, I have one simple question for you — are you f****g mad? Don't you realize that there is an existential war going on? That the war is for the right of Ukrainians to exist as a nation and not as a part of the*

pressures that contribute to language shift and influence linguistic behaviors among the Ukrainian diaspora.

multiplied by F16? That there is a reason why they changed the name of Mariupol to Maryupol right after they captured the city?

I don't understand what else there is to explain here.

During the year and a half of the war, your children perfectly learned Polish, German, Dutch, French and many other languages. We appeal to your consciences: do not interfere with our work. Learn your native language, even at a basic level. 100 most common Ukrainian words. Without knowing what a «manivtsem», «mosny» or «abishchytsia» is. Only without shouting in the park: « Little Vanya, watch your step!».

*It seems like it's your personal business, but it's much worse than you think. Every little Vanya attracts a crumb of international support. But alone they will not change anything. The swarm of Little Vanyas, is, pardon my French, a cr*p. It is impossible to explain to foreigners what is the difference between Ukrainians and Russians, if we have the same language. If after 568 days of the great war, millions of people all over the world are learning Ukrainian, but Ukrainians themselves are not. I have heard this question many times. And each time it is a long excursion into the history of how Ukraine was inflated with Russian language, content, Rus-lingo, Rus-content and Rus-etcetera and-so-on for centuries. And there is my own example, how the whole family, from an 85-year-old grandmother to a 6-year-old child, switches to Ukrainian.*

Fig. 1. Social network Instagram, post from 09/14/2023

This post exemplifies the direct condemnation of the use of the Russian language by Ukrainians in forced migration. The author appeals to the conscience of the Ukrainian diaspora, urging a reevaluation of language choices. The significant number of likes indicates substantial support for this viewpoint, underscoring the relevance of such discussions in understanding the complexities of language choice for Ukrainians. This analysis highlights the emotional and societal

LANGUAGE CHOICE...

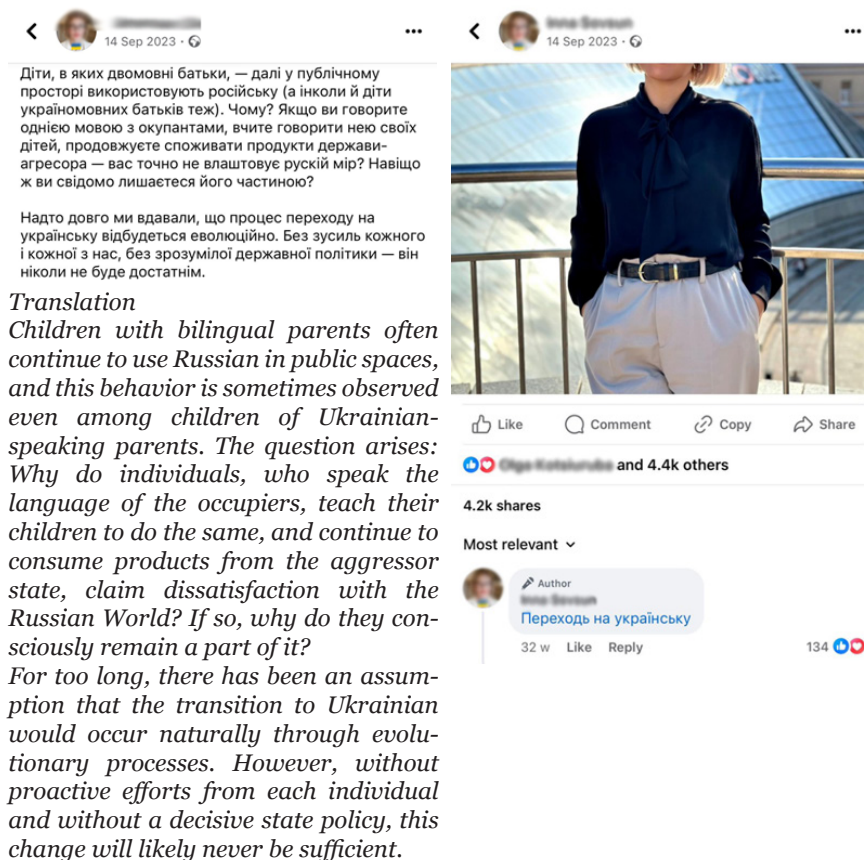

Fig. 2. Social network Facebook, post from 09/14/2023

As demonstrated by this post, the author seeks to engage the emotions of bilingual Ukrainians who frequently use Russian, attempting to induce a sense of shame associated with using “the language of the invaders.” The presence of similar content on social networks, particularly those authored by public figures who urge the public to refrain from using Russian, significantly influences language choices. This phenomenon encourages Ukrainians to use Ukrainian more actively. The findings from the above posts suggest that language shame and condemnation are potent tools used by some Ukrainians to navigate and assert their identities in wartime. These expressions of language shame and hostility provide critical insights into how language dynamics are evolving in Ukraine and the broader implications for social cohesion and national unity. Language,

in this context, becomes more than a means of communication; it transforms into a symbol of allegiance and resistance. The public condemnation of Russian-speaking Ukrainians underscores a significant societal pressure to conform to the national language, Ukrainian, as a demonstration of patriotism and solidarity. This pressure is not merely about linguistic preference but is deeply intertwined with the emotional and psychological landscape of a nation under siege. The posts analyzed reveal a complex interplay between language and identity, where the choice of language is seen as a reflection of one's loyalty and commitment to the national cause. The use of emotionally charged rhetoric in these posts aims to invoke a sense of guilt and betrayal among Russian-speaking Ukrainians, pushing them towards adopting Ukrainian to align with the collective struggle against the aggressor. Given these developments, it is crucial to focus more on the concept of linguistic shame, a topic that remains underexplored in Ukrainian linguistics. Moreover, the dynamics of Ukrainian-Russian language use deserve further investigation.

In this study, we delve deeper into the concept of language shaming as a form of stigma,²¹ examining it from two perspectives: 1) understanding the motives behind those who engage in language shaming within society; 2) analyzing the experiences and emotions — such as disrespect, humiliation, and alienation — of those targeted by such actions. Special attention is given to the aspect of self-shaming and the tendency of individuals to apologize for their language use within the group experiencing shame due to their speech behavior. The notion of “language shame” is situated within the broader scope of emotions tied to languages, particularly in relation to language selection within bilingual or multilingual contexts. Bloom and Beckwith explored socialization during primary language acquisition, suggesting that the first language often carries more emotional weight than subsequent languages due to the intertwining of emotive regulation and linguistic systems.²² This emotional significance may stem from highly emotional early childhood contexts, potentially linked to caregiver bonding.²³ Pawliszko delves

²¹ I. Piller, *Explorations in language shaming*, 2017, <https://www.languageonthemove.com/explorations-in-language-shaming/> (28.10.2024).

²² L. Bloom, R. Beckwith, *Talking with feeling: Integrating affective and linguistic expression in early language development*, “Cognition and Emotion” 1989, vol. 3, p. 315–342.

²³ C. Harris, J. Gleason, A. Aycicegi, *When is a first language more emotional? Psychophysiological evidence from bilingual speakers*, in: A. Pavlenko (ed.),

into the intricate emotional aspects of first and second languages, highlighting how bilingual individuals tend to switch between languages based on the ease of conveying specific content.²⁴ Yet, the key question remains: what influences the selection of a language tied to emotions? Research notes that code-switching primarily arises from emotional contexts, termed emotion-related language choice by Kim and Starks.²⁵ Bilinguals consciously or unconsciously select a language based on their subjective preferences rather than the immediate environment of work, study, or residence. This analysis provides a foundational understanding of the role of emotions in bilingualism and multilingualism.

Thus, the data from this study indicate changes in language behavior — primarily beyond the confines of family speech practices — pertaining to the reassessment of Ukrainian-Russian bilingualism and a more deliberate language choice in this context. One factor influencing these changes is the manifestation of negative emotions towards the Russian language, stemming from the traumatic experiences of the war and the association of the above language with military actions against Ukraine in certain segments of its population. While language shame and negative emotions are identified as significant factors, they are treated in this study as hypotheses correlating with qualitative data from interviews and respondent comments in questionnaires. It is important to note that we do not overstate the importance of this emotional aspect of bilingualism; rather, we consider it one of several influential factors. Changes in language choice may also be linked to the recent efforts of the state language policy of Ukraine.

RESULTS

The quantitative and qualitative data from this study reveal two principal findings: firstly, Ukrainian-Russian bilingualism is preva-

Bilingual minds: Emotional experience, expression, and representation, Multilingual Matters, Clevedon 2006, p. 257–283.

²⁴ J. Pawliszko, *Emotion-Related Language Choice theory in the cross-fire: Evidence from Mexican-American bilinguals*, “Topics in Linguistics” 2022, vol. 23, no. 1, p. 15–23, <https://doi.org/10.2478/topling-2022-0002> (28.10.2024).

²⁵ S. H. O. Kim, D. Starks, *The role of emotions in L1 attrition: The case of Korean English late bilinguals in New Zealand*, “International Journal of Bilingualism” 2008, vol. 12, no. 4, p. 303–319.

lent among Ukrainians; secondly, there are notable shifts in the speech behavior of Ukrainian migrants; driven by social pressures and a reevaluation of language attitudes, they affect later language choices. However, it is crucial to recognize that these observations may not necessarily indicate enduring trends.

Ethnic identity is significantly influenced by language, although it is not the sole determinant.²⁶ Ukrainian society presents a compelling case study: many individuals who speak Russian do not identify as Russians but rather associate their ethnic identity with being Ukrainian. This complexity is crucial to understand, as evidenced by findings from the “Linguistic Awareness and Multilingualism of Ukrainians During Russian Aggression” survey, which involved 1,300 respondents. The survey revealed that 44.3% identified solely as Ukrainians, 36.6% as both Ukrainians and Russians, 4.2% as Ukrainians and Poles, 2.9% as Russians, and 12% as other. Notably, ethnic Russians constituted only 3% of the respondents (Tab. 1). Those with both Ukrainian and Russian heritage deserve particular attention, as they likely influence language preferences without strictly determining them. The historical policy of Russification in Ukraine during the Soviet era has had a noticeable impact, evident in the language choices despite the lack of a direct ethnic correlation. Over 87% of respondents regard themselves as Ukrainians, highlighting the disconnection between the Russian language and the nationality of its speakers.

Tab. 1. Survey ‘*Linguistic Awareness and Multilingualism of Ukrainians During the Russian Aggression*’ (2023), 1,300 respondents. Own research

What is the ethnic background of your parents?	
Ukrainians	44.3%
Ukrainian and Russian	36.6%
Ukrainian and Polish	4.2 %
Russians	2.9%
Another option	12%

The clear understanding of the ethnic identity among Ukrainian citizens predominantly using the Russian language brings to the fore-

²⁶ C. Fought, *Language and ethnicity*, in R. Mesthrie (ed.), *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*, Cambridge University Press, New York 2011, p. 238–258.

front the challenge of defining its status, role, and position in public communication. This arises because regulating its usage in Ukraine in a way typical of language legislation for national minorities seems unfeasible. In fact, establishing the the role of Russian language in public communication gains significance exactly due to its prevalence as the primary language for many Ukrainian citizens. Even amidst the ongoing military conflict, it remains actively employed as a home language for family communication.

Following the onset of the full-scale invasion, the categorization of Ukrainians based on their primary language intensified, acquiring a heightened emotional dimension. Ukrainian citizens whose first language is Russian, often the dominant language in informal settings and their homes (as a home language), still receive minimal attention from Ukrainian researchers. Most linguistic studies by them merely acknowledge the trend of an increasing number of Ukrainians identifying Ukrainian as their native language, focusing on the sociolinguistic aspects of the country and its populace. Responses to the question ‘What is your first language?’ (Tab. 2) highlight significant linguistic diversity with a noticeable predominance of bilingualism. The majority of respondents, 62.5%, identified Ukrainian as their first language, underscoring a gradual restoration of its comprehensive functions and its prioritization in everyday use. It is crucial to note that within Ukrainian linguistics, there is some inconsistency regarding the definitions of “native language” and “first language,” which are not always synonymous. Ukrainian scholars argue that there is not always a direct correlation between an individual’s first language and their native language, or between a second language and a foreign language. The terms “first language” and “native language” are often used interchangeably by them, leading to a lack of consensus about the definition of “native language.” This term is particularly complex as it relates to the stages and terms²⁷ of language acquisition, as well as the language’s significance to its speakers.²⁸ Typically, language acquisition does not occur in adulthood, reflecting a conscious appreciation of the language’s importance. In this study, we define the first language as

²⁷ *Українська мова. Короткий словник лінгвістичних термінів. Рідна мова*, Київ 2001, р. 92.

²⁸ *Українська мова. Енциклопедія. Рідна мова*. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Зяблик at all. “Українська енциклопедія імені М. Бажана,” Київ 2007, р. 515.

the primary language (L1), due to its inherent priority in human life and based on the order of acquisition.

Table 2. Survey 'Multilingualism of war migrants from Ukraine in Poland' (2022), 1,502 respondents. Own research

What is your first language?	
Ukrainian	62.5%
Russians	25.5%
Ukrainian and Russian	10.8%
Another option	1.2%

According to the data, 25.5% of participants identified Russian as their first language, underscoring its widespread use and omnipresence in Ukraine, even among ethnic Ukrainians. Furthermore, 10.8% of respondents reported being bilingual, using both Ukrainian and Russian as their first languages, which reflects the bilingual or multilingual nature of many Ukrainian citizens' language profiles. A mere 1.2% of participants chose other languages, emphasizing the dominance of Ukrainian and Russian in the linguistic landscape of the region.

These findings are particularly noteworthy in light of the significant usage of Russian. They suggest a complex linguistic environment where, despite Ukrainian's official prominence, Russian maintains a strong foothold. This situation likely reflects the socio-political dynamics that influence language use and preferences in Ukraine, illustrating how historical and contemporary political contexts continue to shape linguistic identities.

The language spoken within one's household significantly influences an individual's identity and contributes to their psychological well-being.²⁹ The UNESCO Institute for Statistics defines the mother tongue as the language acquired during childhood in the home environment, which is often synonymous with the first language. In academic discourse within the Polish context, the term "home language" is interchangeably used with "heritage language," denoting the everyday spoken language in family life, often representing an ethnic

²⁹ J. Berry, J. Phinney, D. Sam, P. Vedder, *Immigrant youth: acculturation, identity, and adaptation*, "Appl. Psychol" 2006, no. 55, p. 303–330.

LANGUAGE CHOICE...

language.³⁰ Surveys indicate a significant presence of Russian in Ukrainian households for day-to-day communication. Findings from a survey on Ukrainian migrants' family language practices in Poland revealed that 29.2% of respondents primarily use Russian at home, while 40% use Ukrainian. Additionally, 30.8% of respondents described their families as bilingual, adapting languages based on context (refer to Table 3). Notably, 60% of respondents either designated Russian as their primary family language or identified their families as bilingual in Ukrainian and Russian. Participants highlighted the crucial roles both languages play in family communication, serving both practical and cognitive functions.

Table 3. Focus group survey "Family Language Policy of Ukrainians in Poland" (2022), 65 respondents. Own research.

What language do you use at home?	
Ukrainian / mostly Ukrainian	40%
Russian / mostly Russian	29.2%
It depends on the situation (Ukrainian and Russian)	30.8%
Another option	0.0%

Data from a sociolinguistic survey conducted among forced migrants ('Family Language Policy of Ukrainians in Poland', 2022) reveals that 68.7% of respondents have altered their speech in public contexts to dissociate from Russian identity (refer to Table 3). This trend is particularly pronounced among internally displaced persons from eastern and southern Ukraine, regions where Russian is predominantly spoken. The aggression by Russia has significantly discredited the use of Russian in Ukraine, prompting many Russian-speaking Ukrainians to reconsider their speech behaviour. This shift suggests that Russian-speaking Ukrainians are increasingly making more deliberate language choices taking into account the ongoing political context and events.

Data from the focus group survey "Family Language Policy of Ukrainians in Poland" (2022) indicate that 68.7% of respondents (with 56.1% changing, and 12.6% partially changing) altered their

³⁰ E. Lipińska, A. Seretny, *Nauczanie kompetencji językowych w układzie zintegrowanym, czyli praktyka w praktyce*, "Postscriptum Polonistyczne" 2012, no. 2 (10), p. 165–176.

speech in public contexts to distance themselves from Russian identity (refer to Tab. 4). This trend is particularly evident in the interview excerpts from women in the focus group, who explain the motivations behind their speech behavior and their more deliberate language choices.

Table 4. Focus group survey “Family Language Policy of Ukrainians in Poland” (2022), 65 respondents. Own research

Since February 2022, have you noticed any alterations in how you communicate verbally?	
Changed	56.1%
Partially changed	12.6%
Has not changed	18.6%
Another option	12.7%

Data from the focus group survey “Family Language Policy of Ukrainians in Poland” (2022) indicate that 68.7% of respondents (with 56.1% changing, and 12.6% partially changing) altered their speech in public contexts to distance themselves from Russian identity (refer to Tab. 4). This trend is particularly evident in the interview excerpts from women in the focus group, who explain the motivations behind their speech behavior and their more deliberate language choices.

The interviews were conducted throughout 2023 in Kraków, Poland, with young women aged 24 to 44 who had moved to Poland after February 24, 2022, following the full-scale Russian invasion. These respondents, being mothers of preschool and school-aged children attending local educational institutions, provided valuable insights to explore the nuances of family language policy in bilingual and multilingual environments. These interview excerpts provide qualitative evidence that highlight emotional responses to the Russian language and the motivations behind shifts in language choice.

From the interviews emerged a common experience among bilingual Ukrainians favoring the Ukrainian language due to negative sentiments toward Russian. Here are some perspectives:

“I never expected hearing Russian to be so unsettling, especially here in Poland. It’s them [Russians]...” (39-year-old from Kherson, Ukraine).

LANGUAGE CHOICE...

"I'm hesitant to speak Russian now. I can't fully switch to Ukrainian, as I feel less fluent, having not used it much before... But I'm trying" (31-year-old from Dnipro, Ukraine).

"Things have changed. I converse in Ukrainian with my child, which I didn't prioritize before. Initially, my kid resisted speaking Ukrainian, influenced by Russian cartoons and conversations with grandmother. Now she's used to it. We might mix in Surzhyk, but that's better than being associated with these orcs. I avoid speaking Russian; I don't want to be mistaken for someone from Muscovy. Those images from Bucha come to mind..." (43-year-old from Kyiv, Ukraine).

"Our attitude towards the Russian language has shifted, especially in public conversations. I speak Ukrainian to Nikita on the tram, although he doesn't always respond in Ukrainian. However, in kindergarten, they use Ukrainian and Polish..." (29-year-old from Mykolaiv, Ukraine).

"I used to feel a connection to Russian... After February, we discussed and decided to fully switch to Ukrainian. It was harder with my older daughter, a teenager who was resistant to speaking Ukrainian at home because we always conversed in Russian. Yet, with certain friends, she switched. It became a matter of principle for some kids. My younger daughter adapted faster..." (42-year-old from Kyiv, Ukraine).

"I personally don't struggle with Russian, and we continue speaking it. It's my language. But I recognize the drastic changes in people's perceptions. There's aggressive backlash against Russian... Some find it challenging to speak Ukrainian, but they make an effort. We know a Crimean family attending Polish language courses; they're Tatars. They speak Russian at home but try to use Ukrainian when explaining things..." (34-year-old from Zaporizhzhia, Ukraine).

In the realm of bilingualism, the complex interplay between language and emotion reveals a nuanced and multifaceted landscape. Bilingual individuals navigate deftly between two or more languages, each imbued with distinct emotional connotations and expressions. Research underscores the importance of exploring this emotional realm from various perspectives.³¹

This study primarily focuses on emotions related to language choice as part of a broader emotional experience intertwined with life during wartime. Analysis of the conducted interviews reveals a significant pattern among female respondents, who predominantly express their sentiments regarding the use of the Russian language in their daily lives. This discourse is fueled by notable shifts within

³¹ See, among others, J. Altarriba, R. Morier, *Bilingualism: language, emotion and mental health*, in: T. Bhatia. and W. Ritchie (eds.), *The handbook of bilingualism*, Blackwell, Oxford 2004, p. 50–280. A. Panayiotou, *Switching codes, switching code: Bilinguals' emotional responses in English and Greek*, "Multiling Multicult" 2010, no. 2–3 (25), 124–139. A. Pavlenko, *Emotions and multilingualism*, Cambridge University Press, Cambridge, UK 2005.

Ukrainian society, particularly in the linguistic attitudes towards the public use of the Russian language. Negative emotional expressions by public figures and other users regarding the Russian language in Ukraine significantly influence the decision-making processes of bilingual Ukrainians.

In this context, some Ukrainian bilinguals, especially those with dominant proficiency in Russian, struggle with linguistic shame regarding their speech behavior. This emotional burden compels them to switch to another language, typically Ukrainian, in various social contexts. These dynamics underscore the intricate relationship between language, emotion, and societal shifts, highlighting the multifaceted experiences of bilingual individuals in Ukraine.

The data from the respondents reveals a significant proportion expressing strong negative sentiments towards the Russian language, as evidenced in both interview excerpts and the survey findings presented in Tab. 5. Specifically, 23% of Ukrainians associate the Russian language with notions of death and aggression, while 24.3% perceive it as a language that has been forcefully imposed and has evolved in an unsightly manner. It is important to note, however, that a substantial 32% of respondents exhibit a relatively neutral stance, recognizing Russian as their language of daily communication. Additionally, nearly 8% of respondents hold a positive view of Russian, considering it either an important language or the language of their ancestors.

Table 5. Survey “Linguistic Awareness and Multilingualism of Ukrainians During the Russian Aggression” (2023), 1,300 respondents. Own research

Attitudes Towards the Russian Language	
Language of death and aggression	23%
Imposed and evolved unsightly	24.3%
Neutral, daily communication	32%
Important language or language of ancestors	8%
Another option	12.7%

The final table underscores the complexity and tension surrounding language usage in Ukrainian society. It reveals a nearly equal division among respondents: one group views the Russian language with tragedy, deeming its use among Ukrainians as inappropriate. Converse-

ly, the remaining respondents perceive the language neutrally and continue to use it in their daily interactions.

To illustrate the complexity of language choice and the emotional tension associated with the use of Russian in public settings, this analysis aims to showcase selected comments made by respondents during the questionnaire process. Although the questionnaire consisted solely of closed questions, the option for respondents to add comments provided an additional layer of data, enriching the analysis and substantiating the diverse opinions expressed.

Respondents to the survey “Linguistic Awareness and Multilingualism of Ukrainians During the Russian Aggression” (2023) provided comments that vividly capture the complex emotional responses to the use of the Russian language in the context of ongoing conflict. These responses range from shame and rejection to a renewed affinity for Ukrainian, reflecting the profound impact of socio-political events on language preferences. Below are selected comments that illustrate these varied attitudes:

”I am ashamed to use [the language], even though I know [Russian].”

”Since February 24, I fundamentally do not understand Russian.”

”I do not use it! This is the language of a murderer!”

”I do not use the language of the aggressor.”

”I try to forget Russian and not to hear it.”

”I speak Ukrainian and Russian equally well. Since the beginning of the war, I have been more drawn to the Ukrainian language.”

”Every time I speak Russian, I feel like I am ordering the killing of innocent people and standing next to Putin.”

Despite its importance, the emotional attitude toward language has seldom been the focus of research in Ukrainian linguistics, particularly in the context of bilingualism. P. Levchuk has conducted consistent research in this area since 2015. His study on Ukrainian-Russian-Polish trilingualism provides a detailed analysis of the language attitudes of Ukrainian migrants in Poland toward their language repertoire. Before the onset of the full-scale invasion, respondents exhibited a more restrained and somewhat neutral attitude toward the Russian language. However, the starkly negative perception of Russian among Ukrainians, unprecedented before the invasion, underscores the war’s significant impact on language choices and changes.

CONCLUSIONS

This study reveals a complex linguistic scenario in which the speech patterns of bilingual Ukrainians undergo transformations amid the ongoing conflict. The complexity of this linguistic dynamic arises from the fact that the primary language for many Ukrainians, actively used in their daily lives, is perceived by a segment of society as a symbol of aggression. The phenomenon of linguistic shift in Ukraine, influenced by negative emotional attitudes toward the Russian language due to aggression, is thoroughly analyzed in the study by sociologist Volodymyr Kulyk.³² The researcher details how bilingual Ukrainians are increasingly choosing Ukrainian over Russian as a sign of national solidarity and resistance to Russian aggression. While Russian remains a private language, Ukrainian is becoming the preferred language in public settings. According to Kulyk, this shift is most evident in public communication, although it is gradually influencing private language use as well. Our study focuses on the feeling of language shame as a manifestation of language attitudes that influence language choice. Among Russian-speaking Ukrainians, there exists a sense of linguistic shame, which prompts efforts to modify their speech behavior in public places, which echoes Kulyk's research. Notably, Ukrainians who are predominantly fluent in Russian and currently residing in forced migration in Poland express a strong inclination to alter their language use in public spaces, driven by a fear of being mistakenly associated with Russians while abroad. This study primarily aimed to underscore the emotional factors influencing language choice, reflecting current trends in the speech behavior of Ukrainians in forced migration. Future research into the emotional aspects of language use will require a comprehensive analysis that transcends traditional linguistic dimensions and incorporates an in-depth examination of psycholinguistic factors.

REFERENCES

Altarriba, Jeanette, and Morier, Rachel. "Bilingualism: language, emotion and mental health." Bhatia, Tej, and Ritchie, William. (eds.). *The handbook of bilingualism*. Oxford: Blackwell, 2004: 50–280.

³² V. Kulyk, *Language shift in time of war: the abandonment of Russian in Ukraine*, "Post-Soviet Affairs" 2024, no. 3(40), p. 159–174, 10.1080/1060586X.2024.2318141 (28.10.2024).

- Berry, John, Phinney Jean, Sam David and Vedder, Paul. "Immigrant youth: acculturation, identity, and adaptation." *Appl. Psychol.*, 2006, no. 55: 303–330.
- Bloom, Lois and Beckwith, Richard. "Talking with feeling: Integrating affective and linguistic expression in early language development." *Cognition and Emotion*, 1989, vol. 3: 315–342.
- Bromberek-Dyzman Katarzyna, Jończyk Rafał, Vasileanu Monica, Niculescu-Gorpin Anabella-Gloria, and Bąk Halszka. "Cross-linguistic differences affect emotion and emotion-laden word processing: Evidence from Polish-English and Romanian-English bilinguals." *Int J Biling* 2021, no. 25: 1161–1182 <<https://doi.org/10.1177/1367006920987306>>.
- Coulmas, Florian. *The handbook of sociolinguistics*. Oxford, UK: Blackwell, 1997.
- Crystal, David. *A dictionary of linguistics and phonetics*. Oxford, UK: Blackwell, 1997.
- Danyilevska, Oksana. "Typy movnoyi povedinky kyyivskykh shkoliariv." *Ukraiynska mova*, 2013, no. 2: 56–67 [Данилевська, Оксана. "Типи мовної поведінки київських школярів." *Українська мова*, 2013, no. 2: 56–67].
- David, Maya. "Language policies impact on language maintenance and teaching: Focus on Malaysia, Singapore, Brunei and the Philippines." *The Linguistics Journal*, 2006: 155–191.
- Fasold, Ralph. *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell, 1990.
- Ferrer, Raquel Casesnoves and Sankoff, David. "The Valencian revival: Why usage lags behind competence." *Language in Society*, 2004, no. 33 (1): 1–31.
- Fought, Carmen. "Language and ethnicity." *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. Mesthrie, Rajend (ed.) 2011: 238–258.
- Gal, Susan. "Linguistic repertoire." *European multilingualism: Current perspectives and challenges*. Schjerve Rosita and Vetter Ewa (eds.). Bristol–Buffalo–Toronto: Multilingual Matters, 1987: 286–292.
- Gumpers, John Joseph. "Linguistic and social interaction in two communities." *American Anthropologist*, 1964, no. 66(6): 137–153.
- Harris Catherine, Gleason Jean and Ayciceği Ayşe. "When is a first language more emotional? Psychophysiological evidence from bilingual speakers." *Bilingual minds: Emotional experience, expression, and representation*. Pavlenko, Aneta, (ed.). Clevedon: Multilingual Matters, 2006: 257–283.
- Hentschel Gerd and Palinska Olesia. "The linguistic situation on the Ukrainian Black Sea coast — Ukrainian, Russian and Surżyk as "native language," "primary code," frequently used codes and codes of linguistic socialization during childhood." *Russian Linguistics*, 2022, no. 46: 259–290.
- Holmes, Janet. *Introduction to sociolinguistics*. London: Longman, 2008.
- Imbault Constance, Titone Debra, Warriner Amy Beth, and Kuperman Victor. "How are words felt in a second language: Norms for 2,628 English words for valence and arousal by L2 speakers – CORRIGENDUM." *Bilingualism*, 2021, no. 24: 798–798.
- Kim, Sun Hee Ok and Starks, Donna. "The role of emotions in L1 attrition: The case of Korean English late bilinguals in New Zealand." *International Journal of Bilingualism*, 2008, vol. 12, no. 4: 303–319.
- Kulyk, Volodymyr. "Language shift in time of war: the abandonment of Russian in Ukraine." *Post-Soviet Affairs*, 2024, no. 3 (40): 159–174.
- Kuznietsova, Tetiana. "Stavlennia do ukrainskoi movy kriz mas-mediini okuliary: pohliad iz Odesy (2014–2021)." *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*.

- Seriia: Filolohiia. Zhurnalistyka*, 2022, vol. 33 (72), no. 6, ch. 2: 182–190 [Кузнецова, Тетяна. “Ставлення до української мови крізь мас-медійні окуляри: погляд із Одеси (2014–2021).” *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*, 2022, vol. 33 (72), no. 6, ch. 2: 182–190].
- Levchuk, Paweł. “Bilingwizm ukraińsko-polski w świetle badań ankietowych.” *Język polski i polonistyka w Europie Wschodniej: przeszłość i współczesność*. Bundza, Iryna, Krawczuk, Alla, Kowalewski, Jerzy, and Sływyński Ostap (eds.). Warszawa: INKOS, 2015: 143–158.
- Levchuk, Paweł. “Trójjęzyczność rosyjsko-ukraińsko-polska rosyjskojęzycznych Ukraińców mieszkających w Polsce.” *Przegląd Rusycystyczny*, 2018, no. 4 (162): 208–218.
- Levchuk, Paweł. “Ukrainian, Polish and Russian trilingualism among Ukrainians of non-Polish origin living in Poland.” *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2019, no. 19 (2019) <<https://doi.org/10.11649/cs.1988>>.
- Levchuk, Paweł. *Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2020 <<https://doi.org/10.12797/9788381382854>>.
- Levchuk, Paweł. “Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska uczniów szkół lwowskich z polskim językiem nauczania.” *Poradnik Językowy*, 2022, no. 4: 74–91 <<https://doi.org/10.33896/PolJ.2022.4.5>>.
- Levchuk Paweł, Belyavska Olena and Vaseiko Yuliya. “The communicative value of the Polish language among students in northwestern Ukraine.” *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2022, no. 22 <<https://doi.org/10.11649/cs.2640>>.
- Levchuk Paweł, Bihunova Svitozara and Vorobiova Iryna. “An evaluation of the power of Polish language by Ukrainian modern language students.” *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2022, no. 22 <<https://doi.org/10.11649/cs.2622>>.
- Lipińska Ewa, and Seretny Anna. “Nauczanie kompetencji językowych w układzie zintegrowanym, czyli praktyka w praktyce.” *Postscriptum Polonistyczne*, 2012, no. 2(10): 165–176.
- Masenko, Larysa. *Мовна ситуація Києва: Den' s'ohodnishniy ta pryudeshniy*. Kyiv: Vydavn. dim “KM Akademiia”, 2001 [Масенко, Лариса. *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та майбутній*. Київ: Видавн. Дім КМ Академія, 2001].
- Masenko, Larysa. *Narysy z sotsiolingvistyky*. Київ: Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 2010 [Масенко, Лариса. *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2010].
- Masenko, Larysa. *Surzhuk між мовою і язиком*. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia, 2011 [Масенко, Лариса. *Суржук: між мовою і язиком*. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2011].
- McPake Joanna, Tinsley Teresa, and James Ceri. “Making provision for community languages: Issues for teacher education in UK.” *Language Learning Journal*, 2007, no. 1 (35): 99–112.
- Monakhova Tetiana, and Tuluzakova Olga. “Hate speech in Ukrainian media discourse.” *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2022, <<https://doi.org/10.11649/cs.2624>>.
- NISD Ukrainska mova pid chas viiny: kliuchovi tendentsii rozvytku* [Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку], 2023 <<https://niss.gov>>.

- ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayinska-mova-pid-chas-viyny-klyuchovitendentsiyi-rozvytku>.
- Ozhohan Andrii, Derevianko Serhii, Karchevska Olena, Pavlova Liudmyla and Pashyna Nataliya. "Language as a political manipulation tool." *Amazonia Investiga*, 2023, no. 12 (64): 237–248 <<https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.23>>.
- Panayiotou, Alexia. "Switching codes, switching code: Bilinguals' emotional responses in English and Greek." *Multiling Multicult*, 2010, no. 2–3(25), 2010: 124–139.
- Pavlenko, Aneta. *Emotions and multilingualism*. Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2005.
- Pawliszko, Judyta. "Emotion-Related Language Choice theory in the cross-fire: Evidence from Mexican-American bilinguals." *Topics in Linguistics*, 2022, vol.23, no.1: 15–23 <<https://doi.org/10.2478/topling-2022-0002>>.
- Petty, Richard, and Cacioppo, John. *Attitudes and persuasion: Classic and contemporary approaches*. Iowa: Dubuque, Wm. C. Brown, 1981.
- Pidkuimukha, Liudmyla. "The influence of language behaviour on the identity formation of the Ukrainian military." *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2022 <<https://doi.org/10.11649/cs.2643>>.
- Pillai, Stefanie. "Malaysian English as a first language." *Language choices and discourse of Malaysian families: Case studies of families in Kuala Lumpur, Malaysia*. David, Maya Khemlani (ed.). Petaling Jaya: Strategic Information and Research Development Centre, 2006: 61–75.
- Piller, Ingrid. *Explorations in language shaming*. 2017 <<https://www.languageonthemove.com/explorations-in-language-shaming/>>.
- Robinson Crystal and Altarriba Jeanette. "The interrelationship between emotion, cognition, and bilingualism." *Yearbook of the Poznań Linguistic Meeting*, 2014, vol. 1, no. 1.
- Ruiz, Richard. "Orientations in language planning." *NABE Journal*, 1984, no. 8: 15–34.
- Shevchuk-Kliuzheva, Olha. "The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of survey of Ukrainian families." *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2020, no. 20 <<https://doi.org/10.11649/cs.2323>>.
- Shevchuk-Kliuzheva, Olha. "Movni praktyky ukrains'kyh doshkil'nyat. Naukovyj visnyk Drohobys'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka ["Мовні практики українських дошкільнят"] <<https://doi.org/10.24919/2663-6042.17.2022.23>>.
- Thomason, Sarah. *Language contact: An introduction*. Edinburgh: EUP, 2001.
- "Ukrainska mova. Encyclopedia / Ridna mova." *Ukrainian encyclopedia named after M. Bazhana*. Rusanivskyi Vitaliy, Taranenko Oleksandr, Zyabluk Mykhailo and others. (eds.). Kiiv: Lybid, 2007: 515 ["Українська мова. Енциклопедія / Рідна мова."] *Ukrainska mova. Korotkyj slovnyk lihvistychnykh terminiv / Ridna mova* [Українська мова. Короткий словник лінгвістичних термінів / Рідна мова. Русанівський Віталій, Тараненко, Олександр, and Зяблюк, Михайло (eds.). К.: Либідь, 2001: 92.
- Weinreich, Uriel. *Languages in contact: Findings and problems*. The Hague: Mouton, 1968.
- Yaremko, Liliya, and Levchuk, Paweł. "Language consciousness and Ukrainian students' attitudes towards the Ukrainian language in a time of war." *Cognitive Studies | Études cognitives*, 2023 (23) <<https://doi.org/10.11649/cs.2922>>.

OLHA SHEVCHUK-KLIUZHEVA, PAWEŁ LEVCHUK

Zhang, Donghui, and Slaughter-Defoe, Diana. "Language attitudes and heritage language maintenance among Chinese immigrant families in the USA." *Language, Culture and Curriculum*, 2009, no. 2 (22): 77–93.

MICHAŁ JANKOWICZ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7787-1491>

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ЭЛЕМЕНТЫ НОВОЯЗА В ВЫСКАЗЫВАНИЯХ ВЛАДИМИРА ПУТИНА О КОНФЛИКТЕ В УКРАИНЕ: ЯРЛЫКИ

ELEMENTS OF NEWSPEAK IN VLADIMIR PUTIN'S STATEMENTS ABOUT THE CONFLICT IN UKRAINE: LABELS

This article is devoted to the elements of newspeak in Vladimir Putin's statements. The empirical material consists of the Russian President's speeches dedicated to Ukraine's conflict at the beginning of its two phases — the hybrid (2014) and the full-scale war (2022). The purpose of the study is to identify and describe the role of label words, which are one of the most important elements of the modern newspeak of the Russian authorities. The article characterizes the topoi that form the basis for the evaluative nominations of the enemy used by Putin, which fit into the opposition's "friend-foe". Labels in the texts were studied using content analysis and lexical-semantic analysis. The results of the study show that, in comparison with Putin's speeches from the beginning of the conflict in Donbas (2014), in the statement from 2022 the enemy category has been expanded, covering in addition to the Ukrainian side, authorities of the US and Western Europe, as well as internal opponents.

Keywords: newspeak, conflict in Ukraine, labels, political language

ВВЕДЕНИЕ

Хотя новояз в основном ассоциируется с тоталитарными государствами, его элементы можно обнаружить и в высказываниях современных российских властей, в частности Владимира Путина. Исследование включает в себя анализ выступлений Путина, посвященных конфликту в Украине. В своих заявлениях Президент РФ навязывает свою трактовку действительности и происходящих событий, а также оценивает их. В посланиях главы государства важное место занимает образ врага, вписывающийся в оппозицию «свой-чужой». Президент ярко выражает негативное отношение к противнику, его действиям,

используя оценочные номинации и слова с негативными коннотациями.

Материалом для анализа послужили выступления Путина, посвященные конфликту в Украине в начале его двух фаз — гибридной (2014 г.) и полномасштабной войны (2022 г.). Как знаковые заявления главы РФ, в которых давалась интерпретация происходящих событий, были выбраны соответственно речь, касающаяся ситуации в Донбассе от 24 апреля 2014 г., провозглашенная в ходе Форума независимых региональных и местных СМИ в Санкт-Петербурге, и телевизионное обращение от 24 февраля 2022 г., посвященное так называемой *Специальной военной операции*. Помимо вышеупомянутых заявлений в исследовании были учтены отдельные мини-тексты, фрагменты высказываний Путина по поводу конфликта в Украине. Проведенный анализ заключался в выявлении и описании роли слов-ярлыков, являющихся элементами современного новояза властей России.

НОВОЯЗ

Новояз — термин, взятый из английского языка (англ.: *newspeak*), впервые использованный в романе Джорджа Оруэлла 1984¹. Хотя этот термин практически всегда ассоциируется с языком, свойственным тоталитарным странам, — как замечает Валеры Писарек — в более широкой перспективе его можно рассматривать как «язык политики в целом»². Так понимаемая концепция новояза применима независимо от политического строя.

В связи с тем, что новояз рассматривается преимущественно в контексте языка тоталитарных и авторитарных режимов, это понятие, несомненно, не является нейтральным и имеет негативную коннотацию в русском языке. В толковом словаре Татьяны Ефремовой *новояз* определяется как «наименование нового языкового стиля и системы специфических неологизмов адми-

¹ Критический подход к тоталитаризму, его языку и к политическим идеологиям в целом отразился не только в прозе Оруэлла, а также в его публицистике. Как в своих романах, так и эссе Оруэлл акцентировал угрозы, связанные с манипулятивным использованием языка властью (G. Orwell, *Eseje (wybór)*, пер. A. Husarska, Puls Publications, Londyn 1985).

² W. Pisarek, *O mediach i języku*, Universitas, Kraków 2007, с. 357.

нистративно-бюрократического характера в государстве тоталитарного типа, широко вошедшее в употребление после издания в 90-х гг. XX в. романа-антиутопии Дж. Оруэлла 1984»³. В качестве синонима Елена Земская вслед за Франсуазой Том⁴ приводит термин *деревянный язык* (франц. *langue de bois*)⁵.

Михал Гловинский отмечает, что важнейшей особенностью новояза является его оценочность. Информация, передаваемая при помощи средств новояза, подлежит соответствующей интерпретации и аксиологической валоризации. Оценка формулируется четко по биполярной шкале, не допуская альтернативной точки зрения. Оценочные элементы преобладают над часто размытой семантикой. Понятия, используемые в интерпретированной определенным образом форме, представляют собой репродуцируемые элементы, повторяющиеся во многочисленных высказываниях⁶.

Новояз сочетает в себе ритуальный и прагматический аспекты. С одной стороны, он имеет целью влиять на реципиентов и должен учитывать характер целевой группы, с другой, — остается консервативным и использует строго определенные элементы, ограничивая свободу изложения мысли и навязывая способы формулирования высказываний. Новояз обладает магической функцией, соответственно он создает реальность, а не описывает ее. Постулируемая (желаемая) действительность представляется как реальное положение дел. Так, неупотребление конкретного слова (запрет на его использование) обрекает называемый им объект на небытие. В новоязе допускается также вмешательство в сферу семантики, т.е. замена значений лексем⁷.

Важной особенностью новояза является его двуплановость, заключающаяся в смысловом расщеплении слов⁸. Как отмечают Андрей и Татьяна Фасенко, расхождение между официальным значением лексем и их общенародным толкованием нашло от-

³ Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь русского языка в 3 томах*, т. 2: *М–П*, Астрель, Москва 2006, с. 384, s.v.: новояз.

⁴ F. Thom, *La Langue de bois*, Éditions Julliard, Paris, 1987.

⁵ Е. А. Земская, *Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества*, «Вопросы языкознания» 1996, № 3, с. 23.

⁶ M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze. Szkice dawne i nowe*, Universitas, Kraków 2009, с. 12–14.

⁷ Там же.

⁸ А. В. Фасенко Т. П. Фасенко, *Русский язык при советах*, Нью-Йорк 1955, с. 206.

ражение в новоязе романа Оруэлла 1984, в словнике которого наблюдались многочисленные эвфемизмы, в действительности обозначающие явления почти противоположные тем, называемым властью⁹.

ЯРЛЫКИ

Одним из средств выражения оценочности в новоязе являются слова-ярлыки. В *Большом современном толковом словаре русского языка в 3 томах* термин *ярлык* определяется как «устоявшаяся, шаблонная — обычно неодобрительная — краткая характеристика кого-либо, оценка чего-либо, приписываемая кому-либо в глазах общества»¹⁰. Слова-ярлыки могут быть образованы путем подчеркивания выбранного элемента значения лексемы; они обычно носят сильно оценочный характер (преимущественно отрицательный). По словам Марека Кохана, «ярлык должен вызывать негативные ассоциации, быть модным и иметь хотя бы минимальную связь с действиями называемого лица»¹¹. Механизм навешивания ярлыков представляет собой злоупотребление языком из-за использования обобщений в процессе номинации. Как отмечает Ежи Бральчик, ярлыки одновременно создают реальность и организуют ее¹².

За счет упрощения ценностей ярлыки способствуют формированию стереотипов. В результате их использования конкретный объект дискредитируется или возвеличивается в обиходном сознании. Ярлыки употребляются для достижения выгодных автору целей. Как отмечает Наталья Руженцева, ярлык относится к тактикам прямого эмоционального воздействия на адресата¹³. Использование единиц с сильной окраской либо ярко выраженными коннотациями может вызвать такие чувства, как предубеждение, страх, ненависть, не прибегая к объективной оценке

⁹ Там же.

¹⁰ Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь русского языка в 3 томах*, т. 3: *Р–Я*, Астрель, Москва 2006, с. 1142, s.v.: ярлык.

¹¹ М. Kochan, *Pojedynek na słowa. Techniki erystyczne w publicznych sporach*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2007, s. 163.

¹² J. Bralczyk, *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007, с. 75.

¹³ Н. Б. Руженцева, *Дискредитирующие тактики и приемы в российском политическом дискурсе*, УГПУ, Екатеринбург 2004, с. 124.

или анализу действительности¹⁴. Путем навешивания ярлыков может осуществляться стигматизация, представляющая собой актуализацию предубеждений и предрассудков¹⁵. Важными особенностями ярлыка является его воспроизводимость, опора либо на образность, либо на существующие в обществе отрицательные стереотипы. Следует отметить, однако, что в отличие от стереотипов, которые состоят из набора признаков, создающих образ определенного объекта, в ярлыках преобладает элемент оценки, позитивные или негативные коннотации¹⁶.

Как отмечает Автандил Цуладзе,

опасность ярлыков в том, что, входя в широкий обиход благодаря прежде всего СМИ, они приживаются надолго, становятся привычными, повседневными словами, порой замещая, вытесняя другие — смежные, но менее агрессивные понятия¹⁷.

В политическом дискурсе ярлык представляет собой свернутую информацию о политике, речевое средство, используемое с целью дискредитации оппонента (реже возвышения себя или своих союзников)¹⁸. Новое название, упрощенное и оценочное, обладающее сильной эмоциональной нагрузкой, употребляется обычно с целью навязать другим свое отношение к действительности. Основой такой номинации является оценка — исходная точка для описания явления¹⁹. Как отмечает Мирослав Карват,

возникновение ярлыков связано с коллективной, схематической категоризацией людей, явлением неизбежным в условиях социальных различий, поиска и определения идентичности через дифференциацию и противопоставление²⁰.

¹⁴ Н. Е. Булгакова, *Словесные ярлыки как лексико-семантическое и лингвоэкологическое понятие*, «Мир русского слова» 2012, № 2, с. 42.

¹⁵ М. В. Сокольская, С. Е. Туркулец, И. А. Гареева, *Стигматизация как социально-психологическое явление современного общества*, «Перспективы науки» 2019, № 11(122), с. 163.

¹⁶ J. Bralczyk, *O języku propagandy i polityki*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2007, с. 76.

¹⁷ А. М. Цуладзе, *Политические манипуляции или покорение толпы*, Книжный дом «Университет», Москва 1999, с. 86–87.

¹⁸ Е. А. Нахимова, Н. Б. Руженцева, *Функции ярлыка в коммуникативном портрете политика (на материале современных печатных СМИ, «Экология языка и коммуникативная практика»* 2019, № 4(2), с. 88.

¹⁹ М. Karwat, *O złośliwej dyskredytacji. Manipulowanie wizerunkiem przeciwnika*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006, с. 169.

²⁰ Там же, с. 173.

Категоризация позволяет создавать доступный образ действительности, опирающийся на биполярную шкалу оценок.

ЯРЛЫКИ В РЕЧАХ ПУТИНА 2014 Г. О СИТУАЦИИ В ДОНБАССЕ

Публичные высказывания Путина 2014 года, касающиеся первой фазы конфликта в Донбассе, содержат экспрессивные слова-ярлыки, создающие образ врага. Несомненно, самым ярким фрагментом заявления от 24 апреля 2014 года были слова *Это хунта уже, клика какая-то*²¹, в которых появляются два ярлыка: *клика* и *хунта*. Лексема *клика*, определяется как «группа людей, объединившихся для достижения своих неблагоприятных или преступных целей»²². Использование этой номинации основано на тезисе, согласно которому новое правительство Украины действовало незаконно и добилось власти для преследования своих целей. Хотя другой ярлык — *хунта* — в контексте политической ситуации в Киеве ранее использовался в высказываниях лидеров ДНР, цитируемых в СМИ (см. ниже), он достиг более широкой аудитории благодаря выступлению Путина, который решил применять по отношению к украинской власти номинацию, употребляемую раньше представителями сепаратистов Донбасса²³.

«Киевская **хунта** проводит против русскоязычных граждан репрессии и аресты. Только в России мы видим единственного защитника нашей культуры русского мира. Только миротворческие контингенты российской армии смогут дать убедительный сигнал киевской хунте, которая пришла к власти через оружие и кровь», — заявили члены совета [ДНР — М.Я.]²⁴.

В словаре под редакцией Ефремовой акцентируются негативные семантические элементы лексемы *хунта*, которая определяется как «военная реакционная террористическая группировка, захватившая власть и установившая свою диктатуру»²⁵.

²¹ NTV, Владимир Путин прокомментировал сегодняшние кровавые события в Славянске, где украинские войска начали наступление на силы самообороны Донбасса, 24.04.2014, <https://www.ntv.ru/novosti/925338/> (20.03.2022).

²² Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 1, с. 1027, s.v.: *клика*.

²³ Фрагмент выступления членов т.н. Народного совета от 8.04.2014: П. Лихоманов, *Поставлено на карту Украины*, «Российская газета», 08.04.2014, № 6351, с. 1.

²⁴ П. Лихоманов, *Поставлено на карту Украины...*, с. 1.

²⁵ Т.Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 3, с. 592, s.v.: *хунта*.

В *Новейшем политологическом словаре* лексема *хунта* определяется как «политическая группировка, пришедшая к власти неконституционным путем и осуществляющая диктаторское правление методами террора»²⁶. Термин происходит от названия высшего исполнительного органа в испаноязычных странах. Примерами хунт являются диктатура «черных полковников» в Греции (1967–1975), режим, установившийся после переворота в Панаме (1968), хунта Пиночета в Чили (1973–1989) и др.²⁷.

В других заявлениях Путина по поводу конфликта в Украине в начале его гибридной фазы наблюдаются ярлыки, отсылающие к тому же аргументу — ‘украинские политики лишены поддержки народа, поскольку незаконно захватили власть’. Примером такой номинации, относящейся к украинским лидерам, является слово *самозванец* («тот, кто выдает себя за другого человека, незаконно присваивая чужое имя, звание»²⁸). Данный ярлык является аллюзией к неконституционному, по мнению Путина, захвату власти в Украине:

Легитимной исполнительной власти на Украине до сих пор нет, разговаривать не с кем. Многие госорганы узурпированы **самозванцами**, при этом они ничего в стране не контролируют, а сами — хочу это подчеркнуть, — часто сами находятся под контролем радикалов²⁹.

К украинским органам власти относится также ярлык-перифраз *сегодняшний режим в Киеве*. Лексема *режим* вызывающая негативные ассоциации, создает пейоративный образ украинской администрации как недемократичной и действующей во вред обществу:

Если действительно **сегодняшний режим в Киеве** начал применять армию против населения внутри страны, то это, без всяких сомнений, очень серьезное преступление против своего народа³⁰.

²⁶ Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов, *Новейший политологический словарь*, Феникс, Ростов-на-Дону 2010, с. 258, s.v.: *хунта*.

²⁷ Там же.

²⁸ Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 3, с. 273, s.v.: *самозванец*.

²⁹ В. В. Путин, *Послание Президента РФ к Федеральному Собранию в Кремле от 18.03.2014*, Сайт Президента России, <http://www.kremlin.ru/acts/bank/39444> (22.06.2024).

³⁰ Транскрипция видеозаписи: NTV, *Владимир Путин прокомментировал сегодняшние кровавые события в Славянске, где украинские войска начали*

Слово *режим* (из французского *régime* <лат. *regimen* ‘управление, правление’³¹) в русском языке применительно к организации государства и определяется как «государственный строй, образ правления»³². Несмотря на то, что эта номинация лишена оценочных элементов, в русском языке данная лексема имеет негативную коннотацию. Пейоративный оттенок значения нашел отражение в словаре Ожегова, где дается дефиниция «государственный строй (обычно об антинародном, антидемократическом строе)»³³.

Назовем типичные словосочетания с компонентом *режим*, выступающие в языке политики и СМИ:

- номинации режимов, которые воспринимаются как недемократические и вредные для общества (*диктаторский режим, авторитарный режим, нацистский режим*),
- названия режимов, оцениваемых негативно, согласно господствующей в определенный период в стране идеологии (например, в эпоху СССР *царский режим*, и синонимические номинации, *старый режим, прежний режим*; сразу после распада СССР — *сталинский режим*),
- определения режимов, отсылающие к фамилиям лидеров-диктаторов (*режим Каддафи, режим Мадуры* и т.п.),
- сочетания типа *сторонник режима* (относящиеся обычно к режимам, оцениваемым негативно).

Относительно редко слово *режим* выступает в положительных контекстах, таких как *демократический режим* (а в эпоху СССР соответственно — *советский режим*).

Все перечисленные слова-ярлыки из высказываний Путина в начале гибридной фазы конфликта в Украине являются номинациями украинских властей после политических перемен февраля 2014 г. Данные лексемы относятся к общему аргументу ‘украинские власти лишены легитимности и поддержки народа’ — в действительности это упрощение³⁴. Путин путем исполь-

наступление на силы самообороны Донбасса, 24.04.2014, <https://www.ntv.ru/novosti/925338/> (20.03.2022).

³¹ Н. Ю. Шведова (ред.), *Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов*, Азбуковник, Москва 2011, с. 825, s.v.: *режим*.

³² Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 3, с. 178, s.v.: *режим*.

³³ С. И. Ожегов, *Толковый словарь русского языка*, Оникс, Москва 2009, с. 997, s.v.: *режим*.

³⁴ Политики, находящиеся у власти в Киеве в 2014 г., заняли свои должности не в результате всеобщих выборов, а в итоге голосования за отстра-

зования слов-ярлыков демонстрирует свое негативное отношение к политическим переменам в Украине и новым властям страны, а также навязывает свою аргументацию и интерпретацию действительности.

**ЯРЛЫКИ В РЕЧИ ПУТИНА ОТ 24 ФЕВРАЛЯ 2022 Г.,
ПОСВЯЩЕННОЙ ТАК НАЗЫВАЕМОЙ СПЕЦИАЛЬНОЙ ВОЕННОЙ ОПЕРАЦИИ**

В речи Путина от 24 февраля 2022 г.³⁵ способ номинации противника зачастую основан на активизации стереотипов (в том числе этнических) и использовании ярлыков, содержащих негативную оценку «чужих» и их действий. Данный тип представления врага характерен для периодов конфликтов, когда лидеры и пропагандистский аппарат создают названия противника, подчеркивающие его отрицательные черты, формируя тем самым упрощенный, однозначный и доступный образ действительности. По сравнению с высказываниями Путина 2014 г. в заявлении, прозвучавшем в 2022 г. фигура врага стала более объемной, а, следовательно, используемые ярлыки — более разнообразными.

Слова-ярлыки, отмечаемые в обращении Путина (2022 г.), являются номинациями, относящимися к следующим субъектам:

— США и их властям (*гегемон*, «*империя лжи*»), характеру их политики (*геополитические дивиденды*),

Всё, что не устраивает **гегемона**, власть предрежащих, объявляется архаичным, устаревшим, ненужным³⁶.

Кстати, сами американские политики, политологи и журналисты пишут и говорят о том, что внутри США создана в последние годы настоящая «**империя лжи**»³⁷.

нение президента Виктора Януковича, в котором не получилось набрать предусмотренного конституцией минимального числа голосов. Следовательно, тезис об отсутствии формальной легитимации власти частично оправдан. Однако использование таких ярлыков, как *хунта*, *клика*, *режим* является злоупотреблением в связи с высоким уровнем общественной поддержки перемен в стране, заметным во время массовых протестов. Воля народа нашла также отражение в результатах президентских и парламентских выборов, которые прошли несколько месяцев спустя и стали подтверждением проевропейских стремлений украинцев.

³⁵ В. В. Путин, *Обращение Президента Российской Федерации от 24.02.2022*, Сайт Президента России, <http://kremlin.ru/events/president/news/67843> (22.06.2024).

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

Для США и их союзников это так называемая политика сдерживания России, очевидные **геополитические дивиденды**³⁸.

— западным странам (*сателлиты*),

Все её **сателлиты** не только безропотно и покорно поддакивают, подпевают ей по любому поводу, но ещё и копируют её поведение, с восторгом принимают предлагаемые им правила³⁹.

— властям Украины, политическим движениям в Украине (и в широком смысле нынешнему облику Украинского государства) (*хунта, «анти-Россия», крайние националисты и неонацисты, нацики, киевский режим*),

Вы [украинские военные—М.Ј.] давали присягу на верность украинскому народу, а не антинародной **хунте**, которая грабит Украину и издевается над этим самым народом⁴⁰.

Проблема в том, что на прилегающих к нам территориях, — замечу, на наших же исторических территориях, — создаётся враждебная нам «**анти-Россия**» [...] ⁴¹.

Ведущие страны НАТО для достижения своих собственных целей во всём поддерживают на Украине **крайних националистов и неонацистов** [...] ⁴².

В 2014 году Россия была обязана защитить жителей Крыма и Севастополя от тех, кого вы сами называете «**нациками**».

Её цель [СВО — М.Ј.] — защита людей, которые на протяжении восьми лет подвергаются издевательствам, геноциду со стороны **киевского режима**⁴³.

— украинским организациям, их членам и сторонникам, коллаборирующим с Третьим рейхом во время второй мировой войны (*каратели, пособники Гитлера, нацисты, банды украинских националистов*),

Они, конечно же, полезут и в Крым, причём так же, как и на Донбасс, с войной, с тем чтобы убивать, как убивали беззащитных людей **каратели из банд украинских националистов, пособников Гитлера** во время Великой Отечественной войны⁴⁴.

³⁸ Там же.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же.

ЭЛЕМЕНТЫ НОВОЯЗА...

Ваши отцы, деды, прадеды не для того сражались с **нацистами**, защищая нашу общую Родину, чтобы сегодняшние неонацисты захватили власть на Украине⁴⁵.

— внутренним противникам российской власти (*террористы на Кавказе*).

Напомню, что в 2000–2005 годах мы дали военный отпор **террористам на Кавказе**, отстояли целостность нашего государства, сохранили Россию⁴⁶.

ТОПОСЫ В ОБРАЩЕНИИ ИЗ 2022 Г.

Подбор ярлыков, используемых Путиным, не является случайным: большинство из них базируются на соответствующих топосах. Называемые в латинской риторике *общими местами* топосы как элементарные предикаты, в которых формулируются возможные связи между обстоятельствами, не основаны на доказательствах или фактах⁴⁷. Как правила умозаключения они позволяют приводить аргументы, опирающиеся на вероятность, а затем делать выводы на базе предпосылок, не требующих подтверждения. В риторике Аристотель различал два вида топосов — общие и частные. Первые применимы в любой сфере, а вторые предназначены для конкретных тематических областей⁴⁸. Общие топосы носят более абстрактный характер. Они действуют по принципу причинно-следственных рассуждений, от общего к частному, от класса предметов к отдельному объекту и т.д. Частные топосы чаще всего базируются на стереотипах, существующих в данном обществе и относятся к обиходному мышлению, т.е. упрощенному, ясному способу концептуализации действительности, организующему видение мира реципиента.

Как отмечает Барбара Марковска-Марчак, в языке политики история является источником целой серии клише и топосов, отсылающих к конкретным событиям или персонажам из про-

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Х. Куссе, *Агрессия и аргументация с примерами из российско-украинского конфликта*, Издательство ФОП Кушнир Ю.В., Винница 2019, с. 172.

⁴⁸ М. Skwara, *O «miejscach» retorycznych*, «Pamiętnik Literacki» 1992, № 83, с. 140.

шлого⁴⁹. Матрица исторических смыслов дополняется культурными отсылками, в том числе действующими национальными стереотипами. Рассматриваемые ярлыки содержат намеки на важные с точки зрения исторической политики России периоды и события, такие как вторая мировая война, борьба с нацизмом и коллаборация УПА с Третьим рейхом, холодная война, распад СССР, ее негативные последствия (т.наз. *лихие девяностые*⁵⁰) и вторая чеченская война.

Анализируемые номинации соответствуют следующим топосам:

— *гегемон* — ‘гегемония США после распада СССР является нарушением баланса сил в мире’;

— *«империя лжи»* — ‘диалог с Западом невозможен из-за лицемерия его политических элит’;

— *геополитические дивиденды* — ‘США стремятся лишь максимизировать собственные выгоды в геополитической сфере, невзирая на безопасность России и ее интересы’;

— *сателлиты* — ‘западные страны политически полностью зависят от США’;

— *хунта, антинародная хунта* — ‘смена власти на Украине в 2014 году незаконна и лишена легитимности, это захват’;

— *«анти-Россия»* — ‘нынешняя украинская власть проводит антироссийскую политику, продиктованную Западом’;

— *крайние националисты и неонацисты, нацики* — ‘на Украине господствует вредная нацистская и неонацистская идеология, которая является продолжением коллаборации УПА с Третьим рейхом’.

Особо важное место в нарративе Путина занимает последний из перечисленных топосов, который можно свести к формули-

⁴⁹ B. Markowska-Marczak, *Jacy «my» i jacy «oni»? Analiza semantyczna nazw i etykiet* // X. Bukowska, B. Markowska (ред.), *To oni są wszystkiemu winni... Język wrogości w polskim dyskursie publicznym*, Wydawnictwo TRIO/Collegium Civitas, Warszawa 2013, с. 28.

⁵⁰ Е.В. Генералова, *«Лихие девяностые» и «тучные нулевые»: Образ времени в современном русском языке* // И.П. Зайцева, *Духовность и ментальность: Экология языка и культуры на рубеже XX–XXI веков Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции, посвящённой педагогической и научной деятельности проф. Галины Васильевны Звёздовой и приуроченной к её юбилею*, Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семёнова-Тян-Шанского, Липецк 2017, с. 166–173.

ровке 'власти Украины — это неонацисты'. Соответствующие данному топосу ярлыки проявляют сильное сходство с ярлыками, относящимися к историческим мотивам — наименованиям украинских организаций, их членов и сторонников, коллаборирующих с Третьим рейхом во время второй мировой войны (*каратели, пособники Гитлера, нацисты, банды украинских националистов*). Нередко в других высказываниях Путина часть данных ярлыков используется в контексте как текущих событий, так и исторических реалий. К примеру, слово *каратель* может обозначать как члена УПА, так и современного украинского солдата, *националист* — сторонника УПА, и лицо, поддерживающее сегодняшний курс украинской политики в Украине, *пособники* — отряды коллаборантов III рейха, и бойцов, лояльных Киеву.

Среди слов-ярлыков, используемых Путиным, можно встретить и жаргонизмы: лексема *нацик* обозначает члена националистической группировки экстремистского характера, национал-радикала, а во множественном числе употребляется по отношению к националистическим организациям такого типа (фашисты, неофашисты и т.п.)⁵¹.

Ярлык *террористы на Кавказе* относится к чеченским сепаратистам, в основном времен второй чеченской войны. Эффективная борьба с терроризмом в кавказском регионе, несомненно, стала пропагандистским успехом Путина, особенно в период, предшествовавший его первому сроку на посту главы государства. Значимым событием стал захват российскими войсками Грозного накануне президентских выборов 2000 года, а затем относительно быстрое восстановление контроля над всей Чечней⁵². Непосредственным поводом для начала операции против мятежного региона стала серия взрывов жилых домов в Москве, Буйнакске и Волгодонске в сентябре 1999 года. Официальная пропаганда возложила ответственность за данные события именно на террористов⁵³.

⁵¹ Д. Буланин (ред.), *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века*, т. 2, РАН, Санкт-Петербург 2014, с. 1047.

⁵² М. Marcinko, *Kwestia terroryzmu w konflikcie rosyjsko-czeczёńskim a prawo międzynarodowe*, «Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego» 2004, № 2, с. 154–155.

⁵³ Там же.

Следует отметить, что некоторые из используемых ярлыков основаны на пейоративном элементе семантики лексем, например, *банда* («незаконное вооруженное формирование; компания людей, объединенных общими — обычно недостойными, предосудительными — интересами»⁵⁴), *пособник* («ближайший помощник [обычно в дурном, преступном деле] сообщник, соучастник»⁵⁵), *хунта* («военная реакционная террористическая группировка, захватившая власть и установившая свою диктатуру»⁵⁶), *террорист* («тот, чья задача — подавление политических противников насильственными методами; приверженец терроризма; участник террористических актов»⁵⁷), *нацист* («приверженец нацизма; член гитлеровской фашистской партии»⁵⁸), *неонацист* (сторонник неонацизма⁵⁹, «движения, объединяющего после второй мировой войны экстремистские и националистические организации, близкие по своим программным установкам национал-социализму либо объявляющие себя последователями НСДАП»⁶⁰).

Другие ярлыки основаны преимущественно на сложившейся сочетаемости слов или их негативной коннотации (например, *режим* — семантическая ассоциация: удержание власти силой, часто без общественной поддержки; *националист* — ненависть к другим народам; *каратель* — жестокость; *гегемон* — эксплуатация господствующим государством).

АВТОРСКИЕ ЯРЛЫКИ В ОБРАЩЕНИИ 2022 Г.

Некоторые из анализируемых номинаций из обращения 2022 г. являются языковыми инновациями, получившими известность благодаря Путину. Понятия такие как «*империя лжи*» и «*анти-Россия*» занимают важное место в современной российской пропаганде.

⁵⁴ Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 1, с. 94, s.v.: *банда*.

⁵⁵ Д. Н. Ушаков, *Большой толковый словарь современного русского языка*, Альфа-Принт, Москва 2009, с. 637, s.v.: *пособник*.

⁵⁶ Т. Ф. Ефремова, *Современный толковый словарь...*, т. 3, с. 592, s.v.: *хунта*.

⁵⁷ Там же, с. 394, s.v.: *террорист*.

⁵⁸ Там же, т. 2, с. 305, s.v.: *нацист*.

⁵⁹ *Энциклопедический словарь*, *неонацист*, <https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/117404/неонацист>, s.v.: *неонацист*.

⁶⁰ Ю. С. Осипов (ред.), *Большая российская энциклопедия в 35 томах*, т. 22, *Большая Российская энциклопедия*, Москва 2013, с. 428, s.v.: *неонацист*.

Номинация «**империя лжи**» как название США была введена в язык политики Путиным, хотя в публицистике в других контекстах появлялась и раньше⁶¹. В широком смысле она относится ко всему западному миру. Данный ярлык является отсылкой к названию «**империя зла**», использованному по отношению к СССР президентом Рональдом Рейганом (впервые в 1983 году), а затем употребляемому в языке политики и журналистики как клише⁶².

Согласно *Новому дипломатическому словарю*, так называемая **анти-Россия** — это «идеологический проект западных стран, направленный на дискредитацию России и формирование образа ее врага и антипода в лице Украины»⁶³. Особенности и историческая обусловленность данного, по словам Путина, «антироссийского проекта» были изложены в его статье *Об историческом единстве русских и украинцев*, опубликованной в июле 2021 года⁶⁴. Примечательно, что в повествовании Путина политические силы, правящие в Украине, показаны как полностью зависимые от США и ЕС. Понижение статуса украинской власти и государственности на языковом уровне путем определения их как «западный проект» является ярким примером пренебрежения противником.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Язык российской политики в текстах, касающихся сферы войны в Украине, несомненно, имеет черты новояза. Образ конфликта, его трактовка и предлагаемый сценарий будущего развития нашли отражение в официальных заявлениях Путина. Проанализированные высказывания президента являются своеобразной доминантой описания военных действий в Украине властями России и проправительственными СМИ. Заявле-

⁶¹ «Империя лжи». Национальный корпус русского языка, <https://ruscorpora.ru/> (22.06.2024).

⁶² В. Серов, *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*, https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingwords/1084/империя (22.06.2024), s.v.: *империя*.

⁶³ А. В. Яковенко (ред.), *Новый дипломатический словарь*, <http://diplomaticdictionary.com/dictionary/анти-россия-идеологический-проект-запада/> (22.06.2024), s.v.: *анти-Россия*.

⁶⁴ В. В. Путин, *Об историческом единстве русских и украинцев*, Сайт Президента России, <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> (22.06.2024).

ния главы государства содержат набор основных номинаций и формулировок, затем используемых в текстах, посвященных данной теме. Важно отметить, что в своих выступлениях Путин устанавливает бинарную оппозицию «свой–чужой» (жертва–преследователь), языковыми показателями которой являются в частности слова-ярлыки, являющиеся номинациями противника. Ярлыки, используемые в речи 2014 г., относятся исключительно к украинской стороне. В обращении 2022 г. категория врага становится более объемной и, следовательно, ярлыки — более разнообразными (помимо украинцев они обозначают власти США, западной Европы, внутренних противников). В данных номинациях отражаются топосы, образованные в частности на основе стереотипов.

REFERENCES

- Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya v 35 tomakh.* Osipov, Yuriy (ed.). Vol. 22. Moskva: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 2013 [*Большая российская энциклопедия в 35 томах.* Осипов, Юрий (ed.). Т. 22. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2013].
- Bralczyk, Jerzy. *O języku propagandy i polityki.* Warszawa: Trio, 2007.
- Bulgakova, Yelena. "Slovesnyye yarlyki kak leksiko-semanticheskoye i lingvoekologicheskoye ponyatiye." *Mir russkogo slova*, 2012, no. 2: 42–47 [Булгакова, Елена. "Словесные ярлыки как лексико-семантическое и лингвэкологическое понятие." *Мир русского слова*, 2012, № 2: 42–47].
- Entsiklopedicheskiy slovar'*. 22 June 2024 [Энциклопедический словарь. 22.06.2024] <<https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/117404/неонацист>>.
- Generalova, Yelena. "Likhiye devyanostyye' i 'tuchnyye nulevyye': Obraz vremeni v sovremennom russkom yazyke." *Dukhovnost' i mental'nost': Ekologiya yazyka i kul'tury na rubezhe XX–XXI vekov. Sbornik statey po materialam Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii, posvyashchënnoy pedagogicheskoy i nauchnoy deyatel'nosti prof. Galiny Vasil'yevny zvezdovoy i priurochennoy k yeyë yubileyu.* Zaytseva, Inna (ed.). Lipetsk: Lipetskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet Imeni P. P. Semënova-Tyan-Shanskogo, 2017: 166–173 [Генералова, Елена. "Лихие девяностые' и 'тучные нулевые': Образ времени в современном русском языке." *Духовность и ментальность: Экология языка и культуры на рубеже XX–XXI веков. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции, посвящённой педагогической и научной деятельности проф. Галины Васильевны Звёздовой и приуроченной к её юбилею.* Зайцева, Инна (ed.). Липецк: Липецкий государственный педагогический университет имени П. П. Семёнова-Тян-Шанского, 2017: 166–173].
- Łgowski, Michał. *Nowotowa i cięgi dalsze. Szkice dawne i nowe.* Kraków: Universitas, 2009.

- “Imperiya lzhi.” *Natsional’nyy korpus russkogo yazyka*. 22 June 2024 [“Империя лжи”. Национальный корпус русского языка. 22.06.2024] <<https://ruscorpora.ru/>>.
- Karwat, Mirosław. *O złośliwej dyskredytacji. Manipulowanie wizerunkiem przeciwnika*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2006.
- Kochan, Marek. *Pojedynke na słowa. Techniki erystyczne w publicznych sporach*. Kraków: Znak 2007.
- Kusse, Khol’ger. *Agressiya i argumentatsiya s primerami iz rossiysko-ukrainskogo konflikta*. Vinnitsa: Izdatel’stvo FOP Kushnir Yu.V., 2019 [Куссе, Хольгер. *Агрессия и аргументация с примерами из российско-украинского конфликта*. Винница: Издательство ФОП Кушнир Ю.В., 2019].
- Marcinko, Marcin. “Kwestia terroryzmu w konflikcie rosyjsko-czeczeńskim a prawo międzynarodowe.” *Problemy Współczesnego Prawa Międzynarodowego, Europejskiego i Porównawczego*, 2004, no. 2: 152–185.
- Markowska-Marczak, Barbara. “Jacy ‘my’ i jacy ‘oni’? Analiza semantyczna nazw i etykiet.” *To oni są wszystkim winni... Język wrogości w polskim dyskursie publicznym*. Bukowska, Xymena, and Markowska, Barbara (eds.). Warszawa: TRIO/Collegium Civitas, 2013: 19–53.
- Nakhimova, Yelena, and Natal’ya Ruzhentseva. “Funktsii yarlyka v kommunikativnom portrete politika (na materiale sovremennykh pechatnykh SMI.” *Ekologiya yazyka i kommunikativnaya praktika*, 2019, no. 4(2): 87–98 [Нахимова, Елена, Наталья Руженцева. “Функции ярлыка в коммуникативном портрете политика (на материале современных печатных СМИ.” *Экология языка и коммуникативная практика*, 2019, № 4(2): 87–98].
- Novyy diplomaticheskii slovar’*. Yakovenko, Aleksandr (ed.). 22 June 2024 [Новый дипломатический словарь. Яковенко, Александр (ред.). 22.06.2024] <<http://diplomaticdictionary.com/dictionary/анти-россия-идеологический-проект-запада/>>.
- Novyye slova i znacheniya. Slovar’-spravochnik po materialam pressy i literatury 90-kh godov XX veka*. Bulanin, Dmitriy (ed.). Vol. 2. Sankt-Peterburg: RAN, 2014 [Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века. Буланин, Дмитрий (ed.). т. 2. Санкт-Петербург: РАН, 2014].
- Orwell, George. *Eseje (wybór)*. Transl. Husarska, Anna. Londyn: Puls Publications, 1985.
- Ozhegov, Sergey. *Tolkovyy slovar’ russkogo yazyka*. Moskva: Oniks, 2009 [Ожегов, Сергей. *Толковый словарь русского языка*. Москва: Оникс, 2009].
- Pisarek, Walery. *O mediach i języku*. Kraków: Universitas, 2007.
- Pogorelyy, Dmitriy, et al. *Noveyshiyy politologicheskii slovar’*. Rostov-na-Donu: Feniks, 2010 [Погорелый, Дмитрий и др. *Новейший политологический словарь*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2010].
- Ruzhentseva, Natal’ya. *Diskreditiruyushchiye taktiki i priyemy v rossiyskom politicheskom diskurse*. Yekaterinburg, UGPU: 2004 [Руженцева, Наталья. *Дискредитирующие тактики и приемы в российском политическом дискурсе* Екатеринбург, УГПУ, 2004].
- Serov, Vadim. *Entsiklopedicheskiy slovar’ krylatykh slov i vyrazheniy*. 22 June 2024 [Серов, Вадим. *Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений*. 22.06.2024] <https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_wingword-s/1084/империя>.

- Skwara, Marek. "O 'miejscach' retorycznych." *Pamiętnik Literacki*, 1992, no. 83: 138–155.
- Sokol'skaya, Marina, et al. "Stigmatizatsiya kak sotsial'no-psikhologicheskoye yavleniye sovremennogo obshchestva." *Perspektivy nauki*, 2019, no. 11(122): 162–167 [Сокольская, Марина и др. "Стигматизация как социально-психологическое явление современного общества." *Перспективы науки*, 2019, no. 11(122): 162–167].
- Thom, Françoise. *La Langue de bois*. Paris: Éditions Julliard, 1987.
- Tolkovyy slovar' russkogo yazyka s vklyucheniym svedeniy o proiskhozhdenii slov*. Shvedova, Natal'ya (ed.). Moskva: Azbukovnik, 2007. [Толковый словарь русского языка с включением сведений о происхождении слов. Шведова, Наталья (ed.). Москва: Азбуковник, 2007].
- Tsuladze, Avtandil. *Politicheskiye manipulyatsii Ili pokoreniye tolpy*. Moskva: Knizhnyy dom "Universitet", 1999: 86–87 [Цуладзе, Автандил. *Политические манипуляции или покорение толпы*. Москва: Книжный дом "Университет", 1999: 86–87].
- Ushakov, Dmitriy. *Bol'shoy tolkovyy slovar' sovremennogo russkogo yazyka*. Moskva: Al'ta-Print, 2009 [Ушаков, Дмитрий. *Большой толковый словарь современного русского языка*. Москва: Альта-Принт, 2009].
- Yefremova, Tat'yana. *Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo yazyka v 3 tomakh*, vol. 1: A–L. Moskva: Astrel', 2005 [Ефремова, Татьяна. *Современный толковый словарь русского языка в 3 томах*, т. 1: А–Л. Москва: Астрель, 2005].
- Yefremova, Tat'yana. *Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo yazyka v 3 tomakh*, vol. 2: M–P. Moskva: Astrel', 2006 [Ефремова, Татьяна. *Современный толковый словарь русского языка в 3 томах*, т. 2: М–П. Москва: Астрель, 2006].
- Yefremova, Tat'yana. *Sovremennyy tolkovyy slovar' russkogo yazyka v 3 tomakh*, vol. 3: R–Ya. Moskva: Astrel', 2006 [Ефремова, Татьяна. *Современный толковый словарь русского языка в 3 томах*, т. 3: Р–Я. Москва: Астрель, 2006].
- Zemskaya, Yelena. "Klishe novoyaza i tsitatsiya v yazyke postsovetского obshchestva." *Voprosy yazykozvaniya*, 1996, no. 3: 3–31 [Земская, Елена. "Клише новояза и цитация в языке постсоветского общества." *Вопросы языкознания*, 1996, № 3: 3–31].
- Руженцева, Наталья. *Дискредитирующие тактики и приемы в российском политическом дискурсе*. Yekaterinburg, UGPU: 2004 [Руженцева, Наталья. *Дискредитирующие тактики и приемы в российском политическом дискурсе*. Екатеринбург, УГПУ, 2004].

SOURCES

- Likhomanov, Petr. "Postavleno na kartu Ukrainy." *Rossiyskaya gazeta* 6351, 8 April 2014: 1 [Лихоманов, Петр. "Поставлено на карту Украины." *Российская газета* 6351, 8.04.2014: 1].
- Putin, Vladimir. "Ob istoricheskom yedinstve russkikh i ukrainitsev." *Sayt prezidenta Rossii*, 12 July 2021. 22 June 2024 [Путин, Владимир. "Об историческом единстве русских и украинцев." *Сайт Президента России*, 12.07.2021. 22.06.2024] <<http://kremlin.ru/events/president/news/66181>>.

ЭЛЕМЕНТЫ НОВОЯЗА...

Putin, Vladimir. "Poslaniye Prezidenta RF k Federal'nomu Sobraniyu v Kremle ot 18.03.2014." *Sayt Prezidenta Rossii*, 18 March 2014. 22 June 2024 [Путин, Владимир. "Послание Президента РФ к Федеральному Собранию в Кремле от 18.03.2014." *Сайт Президента России*, 18.03.2014. 22.06.2024] <<http://www.kremlin.ru/acts/bank/39444>>.

"Vladimir Putin prokomentiroval segodnyashniye krovavye sobytiya v Slavyanske, gde ukrainskiye voyska nachali nastupleniye na sily samooborony Donbassa." *NTV*, 24 April 2014. 20 March 2022 ["Владимир Путин прокомментировал сегодняшние кровавые события в Славянске, где украинские войска начали наступление на силы самообороны Донбасса." *NTV*, 24.04.2014. 20.03.2022] <<https://www.ntv.ru/novosti/925338/>>.

ALENA KALECHYTS

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5738-7168>

Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕКСТА С ПРОЕКЦИЕЙ НА ГОВОРЯЩЕГО

PRAGMALINGUISTIC MODEL TEXT RESEARCH WITH PROJECTION ONTO THE SPEAKER

The article examines the issue of a pragmalinguistic approach to the study of text. The main goal of the work is to summarize and systematize the modern view of text and discourse to develop a pragmalinguistic model of text research applicable to the text analysis process. The article's introductory part describes the issue's current state and reveals the research methodology. The first part of the publication is devoted to the consideration of already existing developments of individual text models and the characteristics of the proposed pragmalinguistic model of text research with a projection onto the addresser's category. The second part provides a specific example of analyzing a media text according to the plan. In conclusion, the main components of the study are described and proposed to be included in the pragmalinguistic model of text analysis.

Keywords: text analysis, text linguistics, modelling, text model, pragmalinguistic approach

ВВЕДЕНИЕ

На современном этапе развития лингвистики наиболее популярным является динамический подход к *тексту*, который объединил его с понятием *дискурса* и позволил по-новому посмотреть на проблему изучения текста. Однако сейчас уже существует множество работ, где названные понятия разграничиваются. Теория дискурса открыла возможность моделирования типовых коммуникативных ситуаций и «сценариев» репрезентации знаний в тексте¹. *Тексту* приписывается статус объективно существующего факта действительности, в ко-

¹ См.: Т. А. van Dijk, W. Kintsch, *Strategies of Discourse Comprehension*, Academic Press, New York 1983.

тором говорящий реализует свои интенции, используя набор конкретных мыслительных, вербальных и невербальных операций². *Дискурс* при этом рассматривается как сложное коммуникативное явление, включающее в себя как текстовую, так и внетекстовую информацию, обращенную к субъекту речи и адресату и их когнитивному состоянию³.

Согласно анализу доступных нам публикаций, современными авторами уже была предпринята попытка в представлении модели текста определенного дискурса или отдельной его составляющей части либо аспекта изучения, а также порождения (создания) и понимания текста. Поскольку на сегодняшний день именно медиатексты вызывают наибольший исследовательский интерес среди ученых, то в настоящей статье сосредоточимся преимущественно на таких моделях текстов. Например, о моделировании журналистских текстов с ориентацией на лингво-социокультурную концепцию вспоминается в монографическом исследовании Веры Васильевны Богуславской⁴. В работах же словацких ученых об этом, скорее, только упоминается⁵. В настоящей статье берем за основу популярную среди ученых модель коммуникации Романа Осиповича Якобсона, поскольку она ориентирована на функциональный аспект речи⁶. Идея функционального моделирования (от смысла к тексту) находит отражение и в исследовании Игоря Александровича Мельчука. В нем ученый предлагает сосредоточиться на категории адресанта. Как отмечает автор монографии, при анализе текста в первую очередь должен выдвигаться говорящий (а не адресат) «и производство речи для заданного смысла [...]»⁷.

² См., например: О.Е. Ермачкова, *Лингвокультурологический потенциал блог-дискурса*, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, Белгород 2021, с. 12.

³ Ср.: J. Gallo, N.F. Alefirenko, *Text Linguistics: Traditions and Perspectives*, «Filologičeskij klass» 2020, № 3 (25), с. 23–38.

⁴ В.В. Богуславская, *Моделирование текста: лингвосоциокультурная концепция. Анализ журналистских текстов*, «Люмин Комплит Инжиниринг», Москва 2017.

⁵ См.: N. Čingerová, I. Dulebová, *Mediálna lingvistika: Východiská kritickej analýzy mediálnych textov*, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava 2023, s. 35–44.

⁶ См.: Р.О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика* // Е.Я. Басин и М.Я. Поляков (ред.), *Структурализм «за» и «против»*. Сборник статей, Прогресс, Москва 1975, с. 193–230.

⁷ И.А. Мельчук, *Язык: от смысла к тексту*, Издательский дом «Языки славянских культур», Москва 2012, с. 23.

По мнению Валентины Тарасовны Садченко, о многоступенчатости модели текста (с вертикальным (глубинным) и горизонтальным — поверхностным — уровнями) писали различные ученые⁸. Комплексная модель системно-структурной организации текста была предложена Ниной Сергеевной Болотновой. Она выделила и обосновала существование двух основных уровней модели текста — информативно-смыслового и прагматического, а также нескольких подуровней⁹. Кроме этого, Болотнова описала методики смыслового и лингвопрагматического анализа медиатекста с «точки зрения проекции на адресата», выделив при этом конкретные коды, среди которых обобщающий характер имеет именно прагматический код¹⁰.

Таким образом, в данной статье берется за основу прагмалингвистическое направление изучения текста. Оно вместе с содержательным (по словацкой терминологии) и языковым аспектами было описано такими словацкими учеными, как Юраем Дольником и Евгенией Байзиковой¹¹, а также нашло свое продолжение в исследованиях Яны Соколовой и др. авторов¹².

Таким образом, основной целью нашей работы является обобщение современных теоретических положений о тексте для их дальнейшего практического применения в образовательной среде вуза. Главная задача, решаемая в статье, — создание прагмалингвистической модели анализа текста с проекцией на говорящего, которую возможно будет использовать при обучении

⁸ См.: В. Т. Садченко, *Текст как объект лингвистической семиотики*, «Вестник Челябинского государственного университета». Филология. Искусствоведение 2009, вып. 29, № 5 (143), с. 107.

⁹ См.: Н. С. Болотнова, *Методики смыслового и лингвопрагматического анализа медиатекста*. 2-е изд., стер., Флинта, Москва 2019, с. 38.

¹⁰ Там же, с. 36.

¹¹ J. Dolník, E. Bajžíková, *Textová lingvistika*, Stimul, Bratislava 1998.

¹² См., например: Я. Соколова, *Конструкции социальной самоидентификации и самопрезентации говорящего. Очерки об эгоцентрических средствах словацкого языка*, Palmarium Academic Publishing, Mauritius 2019; J. Sokolová, *Egocentrika — výrazy so sémanticko-pragmatickou orientáciou na hovoriaceho*, «Slovenská reč» 2019, № 1 (84), с. 10–25; Е. Калечиц. *Способы прямой и не прямой адресации в детской художественной прозе (на материале произведений В. Липского)* // М. Л. Ремнева (ред.), *Славянский мир: язык, литература, культура. Материалы международной научной конференции, МАКС ПРЕСС*, Москва 2018, с. 121–124; D. Slančová a i., *Úvod do štúdiá interaktívnej štylistiky (I)*, Prešovská univerzita v Prešove, Prešov 2024, с. 305–448 и др.

иностранных студентов русскому языку, например, на занятиях по лингвистике текста, анализу текста и т.п. Выбор такой проблематики является неслучайным, так как умение анализировать текст с прагмалингвистической точки зрения будет способствовать более глубокому его пониманию, развитию коммуникативной компетенции студентов и функциональной грамотности.

К теоретической базе исследования относятся: теория регулятивности (системности) текста, модель глубинных (несущих информацию) и внешних (грамматических) структур языка, а также антропологическая концепция языка. Основным методом исследования является моделирование. В настоящей работе под *моделированием* понимается создание определенных моделей с целью выявления их свойств и характерных особенностей. Под *лингвистической моделью* подразумевается схема (образец) или план описания «какого-либо языкового явления (обычно регулярного, закономерного), где последовательно отражается расположение его элементов, структурных частей»¹³. Кроме того, в работе используются методы синтеза и интерпретации полученных теоретических данных, опирающихся преимущественно на комплексные исследования текстов художественного и медийного дискурсов, а также дескриптивный метод и прием интроспекции. Вместе с тем учитываются и результаты проведенного в студенческой аудитории эксперимента, направленного на разработку прагмалингвистической модели анализа текста.

1. ПРАГМАЛИНВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕКСТА

О возможности создания абстрактно-теоретической (идеальной) модели текста писал Илья Романович Гальперин в своей монографии¹⁴. В ее основу ученый закомпоновал грамматический аспект художественной письменной речи, имеющей определенную композицию и специфические особенности когезии, когеренции и др. признаки. Названная идея находит свое продолжение в работах учеников и последователей ученого, подчеркивающих, что идеальная модель должна быть формальной

¹³ В.Д. Стариченок, *Большой лингвистический словарь*, Феникс, Ростов-на-Дону 2008, с. 316.

¹⁴ См.: И.Р. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*. Изд. стер., URSS, Москва 2020, с. 5.

и «обладать объяснительной силой» даже неизвестных ранее фактов и знаний, подтверждаться эмпирическими данными и экспериментами¹⁵. Так, Юрий Дереникович Апресян *моделью текста* называет целостное представление о содержании и форме текста, позволяющее определить его жанр, тему, композицию, структуру и способ развертывания содержания¹⁶. А Йозеф Мистрик, например, к моделям текста относит типологизированные способы развития темы текста¹⁷. Исходя из вышесказанного, в моделях текста ученые прежде всего отображают особенности в его структуре и содержании.

Как известно, прагматический подход в лингвистике текста подразумевает выявление отношения автора к окружающей действительности и тому, о чем он сообщает, т.е. к содержанию текста¹⁸. Таким образом, главными объектами рассмотрения предполагаются адресант и смысл (содержание и контекст) текста, который им порождается и воспринимается адресатом.

Учет адресации в текстопорождении привел к возникновению нового аспекта изучения текста — прагматики текста, решающей «проблемы отношений между текстом и субъектом текстовой деятельности»¹⁹. Ученые при этом, безусловно, опираются на идеи прагмалингвистики, в основе которой были использованы положения западноевропейских исследователей: теория речевого акта²⁰, теория «глобального речевого акта» или «прагматического акта» и «речевого события»²¹.

Термин *прагматика* по-разному трактуют в лингвистике. Однако в дефиницию данного понятия большинство авторов

¹⁵ Т.В. Булыгина, С.А. Крылов, *Модель* // В.Н. Ярцева (ред.), *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*, Большая Российская энциклопедия, Москва 1998, с. 304.

¹⁶ См.: Ю.Д. Апресян, *Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель языка* // А.И. Михайлов (ред.), *Семиотика и информатика*, 28. Сборник научных статей, Всероссийский институт научной и технической информации, Москва 1986, с. 5–33.

¹⁷ J. Mistrik, *Štylistika*. 4. vyd., VEDA, Bratislava 2021, с. 279–281.

¹⁸ Ср.: Н.С. Болотнова, *Методики смыслового и лингвопрагматического анализа медиатекста...*, с. 94.

¹⁹ Н.Н. Шпильная (науч. ред.), А.С. Кузнецова (отв. ред.), *Прагматика текста*. ГРАФИКС, Барнаул 2019, с. 5.

²⁰ См.: Б.Ю. Городецкий (общ. ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*, 17: *Теория речевых актов*, Прогресс, Москва 1986, с. 20–129; 151–222.

²¹ T.A. van Dijk, *Studies in the pragmatics of discourse*. XII. The Hague, New York: Mouton 1981.

включают любую речевую деятельность человека, зависящую от его целей и задач, изучающую результаты коммуникации, ее успешность. Функциональный подход к языку является основным в микропрагматике, ориентированной на потребности общения и признаки диалогичности. Центральным аспектом рассмотрения в макропрагматике считается коммуникация, а в ней — прагматический акт в виде *прагмемы* — обобщающей модели прагматического акта, закреплённого за ситуацией²². В настоящее время является действенным коммуникативно-стилистическое направление в исследованиях, сконцентрированное на решении проблем прагматики текста²³.

Согласно Татьяне Васильевне Жеребило, прагмема имеет два подуровня — экспрессивно-стилистический и функционально-стилистический — и актуализируется в стилях, стилистических приемах и типах выдвижения: конвергенции, сцеплении, повторе, обманутом ожидании²⁴. На оценочный характер прагмем, проявляющемся только на более общем уровне — уровне гипосемы, в своих исследованиях обращают внимание и другие ученые²⁵. Соответственно, прагмема может выступать и единицей оценочной лексики, заключающей в себе объект и предикат оценки, и как имплицированный субъект оценки. На эмоциональную составляющую прагмемы также указывает Болотнова, называя ее *эмотемой*²⁶. В политическом дискурсе ученые, кроме того, определяют *идеологемы*²⁷ (входящие, по мнению

²² Там же.

²³ См., например: D. Slančová a i., *Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (II)*, Prešovská univerzita v Prešove, Prešov 2024, с. 23–271; A. Kiklewicz, *Современные польские исследования в области прагматики русского языка*, «Przegląd Rusycystyczny» 2015, № 2 (150), с. 128–147 и т.п.

²⁴ Т. В. Жеребило, *Словарь лингвистических терминов*, Общество с ограниченной ответственностью «Пилигрим», Назрань 2016, с. 343.

²⁵ Ср., например: М. Н. Эпштейн, *Идеология и язык (построение модели и осмысления дискурса)*, «Вопросы языкознания» 1991, № 6, с. 19–33; Т. В. Маркелова, *Знак-прагмема как семиотическая доминанта аксиологического поля*, «Вестник Российского университета дружбы народов». Теория языка. Семиотика. Семантика 2019, № 10 (3), с. 581–592 и пр.

²⁶ Н. С. Болотнова, *О связи теории регулятивности текста с прагматикой*. «Вестник Томского государственного университета». Филология 2008, № 2 (3), с. 24–30.

²⁷ В лингвистике под *идеологемой* чаще всего понимается языковая или речевая единица, в содержании которой присутствует идеологический или политический компонент. См., например: Н. А. Купина, *Идеологическое состояние лексики русского языка* // И. Т. Вепрева (ред.), *Русское слово*

словацких авторов, в *идеологический словарь*²⁸), а в художественном — *концепты*²⁹ (в абстрактном понимании — главные образы). Следовательно, в состав прагмемы лексического уровня большинство авторов включают такие основные ее семантические компоненты, как денотативность, оценку и эмотивность.

Подытоживая вышесказанное, необходимо отметить, что *прагмема* (обобщенно) является прагматическим актом, роль которого в речи может выполнять и отдельная лексическая единица, подразумевающая целевую установку автора. Например, это касается перформативов, комиссивов, декларативов и т.д., типологизируемых Джоном Остиным в теории речевых актов³⁰. Однако стоит обратить внимание на прагмему, выделяемую именно на уровне текста, — прагматический акт. Его, вслед за другими учеными, следует трактовать, как «серии *стратегий*, объединенных общей целевой ориентацией, соотношенных с ситуацией»³¹. Причем в данном случае подразумеваются *стратегии* автора текста и говорящего, которые они выбирают из ряда альтернативных решений, становящихся частью их коммуникативного поведения, и с помощью которых достигаются цели общения³². Таким образом, текст предлагается рассматривать как сложный речевой акт, в котором отображается модель речевого поведения участников коммуникации. Вероятно, прагмалингвистическое исследование в таком случае должно быть направлено на изучение языковых личностей адресанта и адре-

в языке, тексте и культурной среде, «Арго», Екатеринбург 1997, с. 134–146.

²⁸ N. Cingerová, I. Dulebová, R. Štefančík, *Politická lingvistika*, Vydavateľstvo EKONÓM, Bratislava 2021, с. 32–33.

²⁹ *Концепты* считаются ментальными образованиями, хранящимися в памяти человека, в них отражены знание и опыт человека в виде типизированных фрагментов действительности. См.: Е. С. Кубрякова и др., *Краткий словарь когнитивных терминов* / Е. С. Кубрякова (общ. ред.), В. З. Демьянков, Л. Г. Лузина, Ю. Г. Панкрац, Издательство Московского государственного университета, Москва 1996 и мн. др.

³⁰ Дж. Р. Остин, *Слово как действие*. Перевод с английского А. А. Медниковой // Б. Ю. Городецкий (общ. ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*, 17: *Теория речевых актов*, Прогресс, Москва 1986, с. 20–129.

³¹ Н. А. Каразия, *Методика прагмалингвистического исследования: основные подходы и категории*, «Вестник Камчатской региональной ассоциации «Учебно-научный центр». Гуманитарные науки 2006, с. 7–8, <https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-pragmalingvisticheskogo-issledovaniya-osnovnye-podhody-i-kategorii> (25.11.2023).

³² J. Dolník, E. Bajžíková, *Textová lingvistika...*, с. 92–93.

сата, реализацию и осуществление целей коммуникации и ее результатов, способов предоставления информации, внедрения социальных ролей участников общения.

Согласно Валерию Закиевичу Демьянкову, прагматическая интерпретация текста, может предполагать: 1) описание *стратегий*, мотивирующих действия общающихся сторон, и 2) оценку эффективности дискурса и его частей, используемых в рамках *тактик* реализуемой стратегии в конкретных обстоятельствах общения³³.

Как видно, при прагматическом подходе к исследованию текста, кроме рассмотрения стратегий, ученый предлагает описывать и тактики. Вслед за другими специалистами, в данной статье под *тактикой* подразумевается практическая реализация стратегий с помощью конкретных шагов или действий и ее соотнесенность не с общими целями общения, а с отдельным коммуникативным намерением³⁴. Кроме этого, по мнению Демьянкова, прагматическое исследование должно заниматься оценкой связности информативного и «сопровождаемого» частей высказывания³⁵. Таким образом, к прагмемам ученые добавляют *информемы*³⁶, а также модусный уровень текста, выделяемый при прагмалингвистическом рассмотрении текста с учетом субъекта речи. С помощью метатекста, как правило, комментируется речь говорящего с позиции самого говорящего. Вслед за Анной Вежбицкой, в данной статье *метатекстом* считается текст, говорящий о тексте³⁷, в котором сосуществуют *дейктические элементы* речи и *эгоцентрические* знаки, или *эгоцентрики* (слова, подразумевающие наличие адресанта)³⁸. При этом дейктическими языковыми средствами называются те, которые используются для идентификации объектов, отрезков времени, пространства

³³ В.З. Демьянков, *Прагматические основы интерпретации высказывания*, «Известия Академии наук СССР». Литература и язык 1981, № 40 (4), с. 370.

³⁴ О.С. Иссерс, *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. 8-е изд., испр. и доп. ЛЕНАНД, Москва 2017, с. 54.

³⁵ В.З. Демьянков, *Прагматические основы интерпретации высказывания...*, с. 368–377.

³⁶ Н.С. Болотнова, *О связи теории регулятивности текста с прагматикой...*, с. 27;

³⁷ См.: А. Вежбицка, *Метатекст в тексте* // Т.М. Николаева (общ. ред.), *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8: Лингвистика текста, Прогресс, Москва 1978, с. 402–421.

³⁸ Ср.: Е.В. Падучева, *Эгоцентрические единицы языка*, 2-е изд. Издательский Дом «ЯСК», Москва 2019 и др.

и т.п. Они обычно выражаются соответствующими местоимениями, наречиями и частицами.

Как считает Сергей Александрович Кузнецов, при интерпретации текста с точки зрения прагматического подхода необходимо останавливаться на описании функционально-понятийного связывания фрагментов текста, т.е. единицах синтеза, выявляющихся в *пропозициях* факта, мнения, оценки и волеизъявления, а также логических и ценностных характеристик текста³⁹. В современной лингвистической литературе, как правило, понятия *пропозиция* и *пресуппозиция* различаются. Так, термином *пропозиция* чаще всего называют целостную единицу речи, употребляемую в высказывании, равную информации о сущности дел в конкретной коммуникативной ситуации, а *пресуппозицией* именуется имплицитное содержание данного высказывания, находящееся в фонде общих знаний, говорящих о предмете разговора⁴⁰.

Наиболее полно, на наш взгляд, определяет сущность прагмалингвистического исследования текста Соколова. Она пишет, что такой подход характеризуется рассмотрением «интенциональных, дейктических (ориентировочных), пресуппозиционных, импликационных, экспрессивно-оценочных, субкодовых (функционально-стилистических), модальных и коммуникативно-информативных компонентов»⁴¹. Именно под воздействием работ западноевропейских ученых автор монографии в прагмалингвистический аспект описания текста, кроме вышеназванных компонентов, включает импликации. В нашем понимании *импликация* — это скрытая часть текстовой информации, его семантико-прагматический компонент смысла, не выраженный вербальными средствами.

Таким образом, прагмалингвистический подход к изучению текста с позиции фактора адресанта подразумевает рассмотрение и описание авторских интенций, стратегий и тактик, информем и импликаций, прагмем, дейктических элементов и эгоцен-

³⁹ См.: А. С. Кузнецов, *Лингвистический анализатор. Преобразование текста в метаязыковую структуру данных*, Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, Санкт-Петербург 2019, с. 203.

⁴⁰ См.: А. Калечыц, *Прагматычныя прэсупазіцыі формул прабачэння, апраўдання і прымірэння*. «Slavica Nitriensia: časopis pre výskum slovanských filológií» 2021, № 1, с. 37–84.

⁴¹ См.: J. Sokolová, *Tri aspekty verbálneho textu*, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2012, с. 13.

триков, пропозиций и пресуппозиций. Кроме того, он, вероятнее всего, должен базироваться на общеизвестной функциональной модели коммуникации Якобсона. В ней автор выделяет три основные части: порождающая (адресант), интерпретируемая (адресат) и сообщаемая, т.е. смысл текста, связанный с общим контекстом, передаваемым определенным способом (через некий канал) с помощью конкретного языка — кода⁴². Кроме того, в настоящей статье каждая предполагаемая часть модели рассматривается как многоуровневая система, в которой обособленно отражаются все вышеназванные компоненты. Части «адресант» и «адресат» предлагается расширить следующими составляющими: *интенции, стратегии и тактики, прагмемы, дейктические элементы и эгоцентрики*, а часть «сообщение» конкретизировать элементами: *информемы, импликации, пропозиции и пресуппозиции*.

Ниже приводится пример прагмалингвистического исследования текста, схема которого экспериментальным образом была апробирована на занятиях по лингвистике текста. Представленный анализ медиатекста является оригинальным исследованием, базирующимся преимущественно на работы, включенные в библиографический список данной статьи. Выбор именно этого текста был обусловлен неподдельным интересом студентов к внутренним делам страны изучаемого языка, временем поиска материалов исследования, структурой текста, в которой четко выявляются и образ автора, и субъект повествования.

2. ПРАГМАЛИНВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕДИАТЕКСТА АНДРЕЯ КОЛЕСНИКОВА И ЮРИЙ — ТАКОЙ МОЛОДОЙ

Названный выше текст был опубликован в газете «Коммерсантъ» (№ 42) от 12.03.2024 года⁴³. Судя по его структуре, это креолизированный (или поликодовый) текст, поскольку в нем присутствует сразу несколько кодов, главными из которых являются вербальный и визуальный параметры. Рассматриваемые материалы можно отнести к информационному подстилю публицистических жанров — репортажу. Он посвящен встрече

⁴² См.: Р. О. Якобсон, *Лингвистика и поэтика...*, с. 193–230.

⁴³ Электронная версия статьи размещена по ссылке: <https://www.kommersant.ru/doc/6561961> (22.05.2024).

Владимира Путина с главой «Роскосмоса» Юрием Борисовым. При этом о названном событии рассказывается от лица журналиста Андрея Колесникова, который, вероятно, присутствовал на данном мероприятии. По этой причине текст оформлен в виде диалога, в который вставлен метатекст.

Андрей Колесников — это журналист, который уже достаточно долго и активно пишет о Владимире Путине, о чем, в-первых, свидетельствует гиперссылка на другой текст, посвященный вышеназванному человеку. Во-вторых, Колесников является соавтором книги *От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным*, опубликованной в 2000 году. Таким образом, можно сделать вывод, что журналист достаточно хорошо знает российского лидера и является его приближенным лицом.

Итак, рассмотрим сообщаемую часть данного медиатекста. На его смысловом уровне основными *информемами* выступают лексические и синтаксические средства языка:

1) имена собственные: *Владимир Путин, Юрий Борисов, Андрей Колесников и др.*; «Роскосмос», *Россия, Белоруссия, Соединенные Штаты* и т.д.;

2) слова и сочетания слов, указывающие на время и место описываемых и ожидаемых событий: *11 марта, рабочий кабинет (В. Путина), 21 марта, 2 апреля, МКС, Земля* и др.;

3) названия мест работы и занимаемых должностей: *президент России, глава «Роскосмоса», специальный корреспондент, космонавт, бортпроводница, командир корабля*.

К морфологическим единицам смыслового уровня текста следует отнести формы глаголов прошедшего времени: *встретился, увиделся, сел* и др., свидетельствующие о том, что речь идет о состоявшемся событии. Вместе с тем имеют место и глаголы настоящего времени: *завершаются, занимается, выполняется, выглядит* и т.д., характерные для описания текущих дел. Кроме этого, в тексте встречаются и формы будущего времени: *ожидаем, будем ждать, осуществим* и т.п., направленные на озвучивание прогнозируемых или запланированных мероприятий.

К *импликациям* относятся скрытые дополнительные смыслы, в том числе и эмоциональные. Так, характеризуя космонавта Марину Василевскую, Андрей Колесников подчеркивает, что она разносторонняя личность: *занимается балльными танцами* и «любит выращивать овощи на огороде». При этом автор наме-

кает на иные увлечения женщины. В контексте характеристики командира корабля Олега Новицкого (кстати, тоже выходца из Беларуси), словосочетание *мимолетные увлечения* воспринимается как намек на тайную связь между этими космонавтами. На такой «дополнительный» смысл указывают следующие лексические повторы и присоединительная конструкция: «[...] избранница должна была стать эталоном для всей Белоруссии, в том числе и в своих увлечениях, *даже мимолетних*. Впрочем, *мимолетних* у нее теперь быть не может». Кроме этого, журналист использует авторские отступления от описания космонавтов, сочетая их со *стратегией* недоговаривания: «Он не новичок не только в космических полетах. [...] Он еще, надо полагать, не пришел в себя после актрисы Юлии Пересильд (в хорошем, будем говорить, смысле слова), и *вот опять*». Если анализировать авторское отношение (эмоциональный смысл) к выбору экипажа для новой миссии на МКС, то оно, по всей видимости, критическое, так как в характеристике отобранных космонавтов прослеживается иронический подтекст. Он расшифровывается не в перечислении профессиональных качеств космонавтов, а в намеке автора на пикантные нюансы из их частной жизни, которые тот с одной стороны осуждает, но вместе с тем как мужчина им завидует. Однако нотка сомнения и некоторого недоверия данному человеку все-таки сохраняется: «Впрочем, Олег Новицкий *производит впечатление сильного человека*».

Стратегия недоговаривания была использована автором медиатекста и в начале рассматриваемой статьи-репортажа: *Владимир Путин увиделся с главой «Роскосмоса» и получил то, чего так не хватало*. Однако в статье прямого ответа мы так и не находим — он только подразумевается, а значит, является имплицитным.

Прочитаем следующий отрывок, которым заканчивается статья:

Смотря на этот портрет (У него в руках был портрет, конечно, Юрия Гагарина.), хотелось бы, чтобы вы наполнились оптимизмом и уверенностью, что у нас все получится! Только теперь стало понятно, чего не хватает Владимиру Путину. И чем ему стоило бы наполниться.

Из данного фрагмента репортажа внимательный читатель, предположительно, поймет таинственный намек автора. Имен-

но данный смысл, думается, является *основной интенцией* статьи. Пожалуй, что совсем не случайно Андрей Колесников дает следующий заголовок своей публикации: *И Юрий — такой молодой*. В основе названия статьи использован один из приемов интертекстуальности — аллюзия на имя первого советского космонавта и одновременно намек на одного из главных действующих лиц описываемого события. Кроме того, автор медиатекста прибегает к перефразированию известной (конечно, больше советскому человеку) цитаты из песни *И Ленин такой молодой*. Соответственно, по данному факту можно точно определить, какому именно адресату направлена рассматриваемая публикация.

Названную в заголовке аллюзию, видимо, следует отнести и к *прагматической presupпозиции*. Вместе с тем к этой категории можно присоединить и информацию о затонувшем в Тихом океане неисправном аппарате «Прогресс-МС 2», которую автор статьи представил как вполне успешную и безаварийную ситуацию. Presupпозицией является и отсылка автора текста к художественному фильму *Вызов*, который был снят на МКС и в котором главную роль сыграла Юлия Пересильд. К *пропозиции*, вероятнее, стоит записать информацию о том, что президент очень занятой человек и именно поэтому он начинает свой разговор с собеседником прямо на ходу: «Владимир Путин, войдя в рабочий кабинет, *еще даже не сел в кресло, а уже спрашивал* Юрия Борисова [...]». Следующей пропозицией можно посчитать и то озвученное Юрием Борисовым положение дел, повлиявшее на выбор космонавтов, который, судя по следующему фрагменту, был честным и объективным: «[...] Марина Василевская [...] прошла отбор из шести претендентов, [...] все экзамены сдала, готова к полету!» Кроме того, к пропозиции следует отнести и мнение главы «Роскосмоса» в пользу выбора третьего кандидата — американского астронавта: «И вот это почти сюрприз. Конечно, не для сотрудников «Роскосмоса»: контракт подписан давно и выполняется». Из данного высказывания следует, что давно подписанный договор между Россией и США сейчас продолжает реализовываться, невзирая на санкции против России.

Чтобы определить *основные интенции* автора, обратимся к экстралингвистическому анализу ситуации возникновения данного медиатекста: он был опубликован накануне Дня космонавтики, приуроченного к первому полету Юрия Гагарина в космос. Это явная цель автора, она и была анонсирована говорящим

в начале статьи и подчеркнута в конце публикации. Кроме того, выразительной является задача журналиста — воздействовать на эмоции адресата, которая, несомненно, достигается с помощью введения в содержание текста различных уже названных импликаций, — это, скорее всего, скрытая интенция автора. Вместе с тем очевидной целью Андрея Колесника является и игра с читателем, которая представлена в виде тайной идеи, которую предстоит расшифровать. Именно поэтому в заголовке к тексту автор использует приемы аллюзии и перефразирования, а в самом тексте, как уже подчеркивалось выше, — стратегии недоговаривания и обманутого ожидания.

Что касается *тактик*, то первое, на что обращается внимание, — так это выбор жанра текста, который изначально предполагает описание событий от лица явного и стороннего наблюдателя, комментирующего ситуацию общения. Кроме того, выявляется *тактика исключения*, выражаемая в нарушении запрета или табу на что-либо: «Юрий Борисов не мог не передать президенту ряд благодарностей. Почему-то теперь без этого не обходится ни одна рабочая встреча с президентом (а раньше обходилась)». И, безусловно, в тексте фиксируются особенности *фатического общения*, при котором используются структурные принципы разговорной речи:

— диалогические конструкции: — *Юрий Иванович, знаю, что идет подготовка к новой миссии на МКС.; — Владимир Владимирович, она перешла в финальную стадию.;*

— краткие вопросительные и восклицательные предложения, в том числе и неполные: *Как идет работа? Давайте с этого начнем. Мы это очень ценим!;*

— инверсия: *Впрочем, мимолетных у нее теперь быть не может. Ждать и того и другого, по крайней мере, не долго;*

— тавтология: *На самом деле стройка строилась. И вот, видимо, ко Дню космонавтики нас ожидает старт того, что строили, с того, что построили.*

— парцелляция: *Только теперь стало понятно, чего не хватает Владимиру Путину. И чем ему стоило бы наполниться. Событие, как известно, долгожданное и мн. др.*

Кроме всего вышеназванного, журналист не обходит стороной и *тактику манипулирования*, в которой применяет определенные, уже устоявшиеся *идеологемы*: «Все это не мешает Соединенным Штатам обвинять Россию в попытке распро-

странять оружие в космосе и продолжать санкционировать ее с *особым цинизмом*». Как видно, Андрей Колесников в своем репортаже употребляет только сокращенное название страны, обычно используемое в разговорной речи. Это только подчеркивает пренебрежительное отношение к союзнику со стороны главного участника события и подыгрывающего ему адресанта. Кроме того, все действия США автор характеризует одним словосочетанием «особый цинизм». Таким образом, он транслирует общую политику государства, является ее рупором.

Если посмотреть на анализируемый текст с точки зрения выявления *прагмем*, то стоит подчеркнуть, что речевой акт происходит между двумя людьми, в котором один из них стоит выше по социально-общественной лестнице: человек, занимающий позицию лидера огромной страны, и глава «Роскосмоса». Соответственно, первый является инициатором беседы, а второй в устной форме докладывает о ситуации подготовки к новой миссии на МКС. В данном разговоре можно выделить три типа речевого акта: репрезентативный, комиссивный и экспрессивный⁴⁴. Об этом в первую очередь свидетельствуют избранные автором глагольные формы, о которых уже выше шла речь. Так, к прагмемам репрезентативного речевого акта следует отнести такие фразы: *буквально сейчас завершаются все комплексные испытания по подготовке экипажа; готова к полету!* и т.п. Для комиссивного речевого акта характерны следующие прагмемы: *ожидаем, что..., доставит, будем ждать их на Земле, осуществим первый запуск*. Прагмемами экспрессивного речевого акта, скорее всего, стоит обозначить следующие высказывания: *мы очень это ценим!, это очень важное для страны событие, долгожданное событие, таинственный вид, готовился сказать о главном*, ключевыми словами которых являются оценочные прилагательные и причастия в сочетании с наречием

⁴⁴ На современном этапе развития лингвистики существуют различные классификации видов речевых актов. В данной работе за основу была взята типологизация, предложенная Н. И. Формановской (См.: Н. И. Формановская, *Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход*, Издательство «Русский язык», Москва 2002, с. 117) и конкретизированная Н. А. Трофимовой. Так, Трофимова аргументировала разделение экспрессивов на социативные и инфлюктивные типы речевых актов (См.: Н. А. Трофимова, *Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический, грамматический анализ: монография*, Издательство ВВМ, Санкт-Петербург 2008, с. 29–348).

меры и степени *очень*. К социативному речевому акту отнесем высказывание благодарности, выраженное главой «Роскосмоса» Путину: «Я хотел бы передать от многочисленного коллектива отрасли благодарность за ваше внимание в решении наших насущных проблем!» Такого типа речевые акты, как известно, используются с целью осуществления успешной коммуникации и достижения соответствующего эффекта от общения. При этом, судя по следующему примеру: «Ваше глубокое погружение в существо этих проблем, в нюансы, конечно, заслуживает большого внимания и с нашей стороны [...]», говорящий обращается и к *тактике лести*, которая чаще всего применяется с целями манипулирования сознанием собеседника, а именно расположением его к себе. Об успешности данного приема в коммуникации свидетельствует и надпись к фотографии, сделанная, вероятнее всего, также Андреем Колесниковым: «С этим человеком у Владимира Путина все будет хорошо». На уровне метатекста определяется экспрессивный речевой акт, направленный на адресата, о чем свидетельствуют приведенные далее в пример языковые средства.

Поскольку в анализируемом тексте наблюдается два типа автора: сторонний и явный, попытаемся выделить дейктические элементы в описании событий и эгоцентрики. К дейктическим словам в данном случае относятся личные и указательные местоимения и наречия: и *вот это* почти сюрприз; говорил *о том*, что ...; Соединенные Штаты сотрудничают с Россией *там*, где им выгодно; и *вот оно*; надо разобраться, чего *они* хотят; *вот они* и летают и др. К эгоцентрическим элементам обычно относятся различные вводные слова и конструкции, в том числе и вставные: *думаю; впрочем; надо полагать; будем говорить; конечно; похоже; по крайней мере; как известно; видимо; кстати* и некот. др. Они, как правило, используются автором для выражения своего (скрытого и явного) отношения к происходящему, направленного на ненавязчивое манипулирование мнением адресата. В данном медиатексте к средствам авторской субъективной модальности также относятся модальные и неопределенные частицы, встречающиеся в метатексте: еще *даже* не сел в кресло; *даже* мимолетных; *везет же*; но все равно *ведь* история выглядит так; *все* это не мешает; почему-*то* и некот. др. Кроме того, в создании иронического эмоционального фона репортажа помогает употребление модальных глаголов и кратких прилага-

тельных и причастий: *везет* же; чего так *не хватало*; быть не *может*; а если им *надо*; *не мог* не передать; теперь *стало понятно* и др.

Таким образом, данный прагмалингвистический анализ медиатекста с проекцией на адресанта, по всей видимости, поможет лучше понять языковую личность конкретного журналиста, разобраться в его явных и скрытых интенциях и мотивах к публикации текста, а также увидеть в авторе прежде всего человека, поддерживающего и транслирующего определенные идеологические установки.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основе проведенного исследования, выполненного на базе прагмалингвистического подхода к изучению текста, можно сделать вывод, что модель текста должна быть многоуровневой и учитывать микро- и макроструктуру текста. То есть ее можно представить в виде горизонтальной (поверхностной) части схемы, а также вертикальной (глубинной). Причем именно в макроструктуре текста — глубинной ее части — следует изобразить прагмалингвистическую модель на основе главных компонентов коммуникации: адресант ↔ сообщение (контекст; ситуация) ↔ адресат.

Итак, согласно избранной адресантом тематики общения и интенциям автора, определяющим выбор его стратегий и тактик, происходит текстопорождение, при котором говорящий или пишущий использует модели определенного типа и жанра текста в соответствии с его структурой. Они обычно уже существуют в сознании носителя языка, поскольку приобретаются им в процессе обучения. Основной текст, в котором выделяем контекст (ситуации общения), информемы и импликации, а также пропозиции и пресуппозиции, соединяется с метатекстовыми элементами: дейктическими и эгоцентрическими единицами речи. Прагмемы выявляются как на лексическом, так и общем текстовом уровне, они помогают раскрыть скрытый замысел автора и общую тональность текста. Кроме того, адекватному восприятию текста способствуют общие фоновые знания коммуникантов и различные социальные факторы, прослеживаемые на уровне интертекстовости и гипертекстовости.

Таким образом, обосновав с теоретической и практической точек зрения описание прагмалингвистической модели исследования текста с проекцией на говорящего, была предпринята попытка в создании еще одной схемы ее изучения, что, возможно, в дальнейшем поспособствует образованию новой универсальной модели изучения текста.

REFERENCES

- Apresyan, Yuriy. "Deyksis v leksike a grammatike a naivnaya model' yazyka." Michaylov, Aleksandr (ed.). *Semiotika i informatika*, 28. Moskva: Vserossiyskiy institut nauchnoy i technicheskoy informatsii, 1986: 5–33 [Апресян, Юрий. "Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель языка." Михайлов, Александр (ed.). *Семиотика и информатика*, 28. Москва: Всероссийский институт научной и технической информации, 1986: 5–33].
- Boguslavskaya, Vera. *Modelirovaniye teksta: lingvosotsiokul'turnaya kontseptsiya. Analiz zhurnalistskikh tekstov*. Moskva: «Lyumin Komplit Inzhiniring», 2017 [Богуславская, Вера. *Моделирование текста: лингвосоциокультурная концепция. Анализ журналистских текстов*. Москва: Люмин Комплит Инжиниринг, 2017].
- Bolotnova, Nina. "O svyazi teorii regul'yativnosti teksta s pragmatikoy." *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*. Seriya: Filologiya, 2008, no. 2 (3): 24–30 [Болотнова, Нина. "О связи теории регулятивности текста с прагматикой". *Вестник Томского государственного университета*. Серия: Филология, 2008, no. 2 (3): 24–30].
- Bolotnova, Nina. *Metodiki smyslovogo i lingvopragmaticheskogo analiza mediateksta*. 2-ye izd., ster. Moskva: Flinta, 2019 [Болотнова, Нина. *Методики смыслового и лингвопрагматического анализа медиатекста*. 2-е изд., стер. Москва: Флинта, 2019].
- Bulygina, Tat'yana, Krylov, Sergey. "Model'." *Yazykoznanie. Bol'shoy entsiklopedicheskiy slovar'*. Viktoriya, Yartseva (ed.). Moskva: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya, 1998: 304–305 [Булыгина, Татьяна, Крылов, Сергей. "Модель." *Языкознание. Большой энциклопедический словарь*. Виктория, Ярцева (ed.). Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998: 304–305].
- Cingerová, Nina, and Dulebová, Irina. *Mediálna lingvistika: Východiská kritickej analýzy vedeckých textov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2023.
- Cingerová, Nina, Dulebová, Irina, and Štefančík, Radoslav. *Politická lingvistika*. Bratislava: Vydavateľstvo EKONÓM, 2021.
- Dem'yankov, Valeriy. "Pragmaticheskiye osnovy interpretatsii vyskazyvaniya." *Izvestiya Akademii nauk SSSR. Literatura i yazyk*, 1981, no. 40 (4): 368–377 [Демьянков, Валерий. "Прагматические основы интерпретации высказывания." *Известия Академии наук СССР. Литература и язык*, 1981, no. 40 (4): 368–377].
- Dijk, Teun A. van, Kintsch, Walter. *Strategies of discourse comprehension*. New York: Academic Press, 1983.

- Dijk, Teun A. van. *Studies in the pragmatics of discourse*. XII. The Hague, New York: Mouton, 1981.
- Dolník, Juraĵ, Bajzíkova, Eugénia. *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul, 1998.
- Epshteyn, Mikhail. "Ideologiya i yazyk (postroyeniye modeli i osmysleniya diskursa)." *Voprosy yazykoznaniya*, 1991, no. 6: 19–33 [Эпштейн, Михаил. "Идеология и язык (построение модели и осмысления дискурса)." *Вопросы языкознания*, 1991, no. 6: 19–33].
- Formanovskaya, Natal'ya. *Rechevoye obshcheniye: kommunikativno-pragmaticheskiy podkhod*. Moskva: Izdatel'stvo Russkiy yazyk, 2002 [Формановская, Наталья. *Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход*. Москва: Издательство Русский язык, 2002].
- Gallo, Ján, Alefirenko, Nikolaj. "Text Linguistics: Traditions and Perspectives." *Filologičeskij klass*, 2020, no. 3 (25): 23–38.
- Gal'perin, Il'ya. *Tekst kak ob'ekt lingvisticheskogo issledovaniya*. Izd. ster. Moskva: URSS, 2020 [Гальперин, Илья. *Текст как объект лингвистического исследования*. Изд. стер. Москва: URSS, 2020].
- Gorodetskiy, Boris, (ed.). "Slovo kak deystviye." *Novoye v zarubezhnoy lingvistike*, 17: *Teoriya rechevykh aktov*. Moskva: Progress, 1986 [Городецкий, Борис (ed.). "Слово как действие." *Новое в зарубежной лингвистике*, 17: *Теория речевых актов*. Москва: Прогресс, 1986].
- Issers, Oksana. *Kommunikativnyye strategii i taktiki russkoy rechi*. 8-ye izd., ispr. i dop. Moskva: LENAND, 2017 [Иссерс, Оксана. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. 8-е изд., испр. и доп. Москва: ЛЕНАНД, 2017].
- Kalechits, Yelena. "Sposoby pryamoy i nepryamoy adresatsii v detskoj khudozhestvennoy proze (na materiale proizvedeniy V. Lipskogo)." *Slavyanskiy mir: yazyk, literatura, kul'tura*. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. M. L. Remneva (ed.). Moskva: MAK PRESS, 2018: 121–124 [Калечиц, Елена. "Способы прямой и непряой адресации в детской художественной прозе (на материале произведений В. Липского). *Славянский мир: язык, литература, культура*. Материалы международной научной конференции. М.Л. Ремнева (ed.). Москва: МАКС ПРЕСС, 2018: 121–124].
- Kalechyts, Alena. "Pragmatychnyya presupazitsyi formul prabachennyya, apraydannya i prymirennyya." *Slavica Nitriensia: časopis pre výskum slovanských filológií*, 2021, no. 1: 37–84 [Калечиц, Алена. "Прагматычныя прэсупазіцыі формул прабацэння, апраўдання і прымірэння." *Slavica Nitriensia: časopis pre výskum slovanských filológií*, 2021, no. 1(10): 37–84].
- Karaziya, Natal'ya. "Metodika pragmalingvisticheskogo issledovaniya: osnovnyye podkhody i kategorii." *Vestnik Kamchatskoy regional'noy assotsiatsii "Uchebno-nauchnyy tsentr"*. *Gumanitarnyye nauki*, 2006: 3–30 [Каразия, Наталья. "Методика прагмалінгвістическаго ісследованія: основныя подходы і катэгорыі." *Вестник Камчатскай рэгіональнай асацыяцыі «Учебно-научный центр»*. *Гуманітарныя навукі*, 2006: 3–30] <<https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-pragmalingvisticheskogo-issledovaniya-osnovnye-podhody-i-kategorii>>.
- Kiklevich, Aleksandr. "Sovremennyyepol'skiye issledovaniya v oblasti pragmatiki russkogo yazyka." *Przegląd Rusycystyczny*, 2015, no. 2 (150):128–147 [Киклевич, Александр. "Современные польские исследования в области прагматики русского языка." *Przegląd Rusycystyczny*, 2015, no. 2 (150): 128–147].

- Kubryakova, Yelena at all (eds.). *Kratkiy slovar' kognitivnykh terminov*. Yelena, Kubryakova at all (eds.). Moskva: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, 1996 [Кубрякова, Елена. и др. *Краткий словарь когнитивных терминов*. Елена, Кубрякова at all (eds.). Москва: Издательство Московского государственного университета, 1996].
- Kupina, Nataliya. "Ideologicheskoye sostoyaniye leksiki russkogo yazyka." Irina, Vepreva (ed.). *Russkoye slovo v yazyke, tekste i kul'turnoy srede*. Yekaterinburg: Argo, 1997: 134–146 [Купина, Наталия. "Идеологическое состояние лексики русского языка." Вепрева, Ирина (ed.). *Русское слово в языке, тексте и культурной среде*. Екатеринбург: Арго, 1997: 134–146].
- Kuznetsov, Sergey. *Lingvisticheskiy analizator. Preobrazovaniye teksta v metazykovuyu strukturu dannykh*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo SanktPeterburgskogo gosudarstvennogo universiteta, 2019 [Кузнецов, Сергей. *Лингвистический анализатор. Преобразование текста в метаязыковую структуру данных*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2019].
- Markelova, Tat'yana. "Znak-pragmema kak semioticheskaya dominanta aksiologicheskogo polya." *Vestnik rossiyskogo universiteta družby narodov. Teoriya yazyka. Semiotika. Semantika*, 2019, no. 10 (3): 581–592 [Маркелова, Татьяна. "Знак-прагмема как семиотическая доминанта аксиологического поля." *Вестник Российского университета дружбы народов. Теория языка. Семиотика. Семантика*, 2019, no. 10 (3): 581–592].
- Mel'chuk, Igor'. *Yazyk: ot smysla k tekstu*. Moskva: Izdatel'skiy dom Yazyki slavyanskikh kul'tur, 2012 [Мельчук, Игорь. *Язык: от смысла к тексту*. Москва: Издательский дом Языки славянских культур, 2012].
- Mey, Jacob. *Pragmatics. An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers, 2001.
- Mistrík, Jozef. *Štylistika*. 4. vyd. Bratislava: VEDA, 2021.
- Ostin, Dzhon. "Slovo kak deystviye." Transl. Mednikova, Alla. Gorodetskiy, Boris (ed.). *Novoye v zarubezhnoy lingvistike*, 17: *Teoriya rechevykh aktov*. Moskva: Progress, 1986. 20–129 [Остин, Джон. "Слово как действие." Пер. Медникова, Алла. *Новое в зарубежной лингвистике*, 17: *Теория речевых актов*. Городецкий, Борис (ed.). Москва: Прогресс, 1986: 20–129].
- Paducheva, Yelena. *Egotsentricheskiye yedinitsey yazyka*. 2-ye izd. Moskva: Izdatel'skiy Dom YASK, 2019 [Падучева, Елена. *Эгоцентрические единицы языка*. 2-е изд. Москва: Издательский Дом ЯСК, 2019].
- Pragmatika teksta*. Shpil'naya, Nadezhda, and Kuznetsova, Ariadna (eds.). Barnaul: GRAFIKS, 2019 [. *Прагматика текста*. Шпильная, Надежда, and Кузнецова, Ариадна (eds.). Барнаул: ГРАФИКС, 2019].
- Sadchenko, Valentina. "Tekst kak ob'yekt lingvisticheskoy semiotiki." *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedeniye*, 2009, no. 5 (143), vyp. 29: 104–111 [Садченко, Валентина. "Текст как объект лингвистической семиотики." *Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение*, 2009, no. 5 (143), вып. 29: 104–111].
- Slančová, Daniela at all. *Úvod do štúdia interaktívnej štylistiky (I), (II)*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2024.
- Sokolová, Jana. "Egocentrika — výrazy so sémanticko-pragmatickou orientáciou na hovoriaceho." *Slovenská reč*, 2019, no. 1 (84): 10–25.

- Sokolová, Jana. *Tri aspekty verbálneho textu*. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, 2012.
- Sokolova, Yana. *Konstruktsii sotsial'noy samoidentifikatsii i samoprezentatsii govoryashchego. Ocherki ob egotsentricheskikh sredstvakh slovatskogo yazyka*. Mauritius: Palmarium Academic Publishing, 2019 [Соколова, Яна. *Конструкции социальной самоидентификации и самопрезентации говорящего. Очерки об эгоцентрических средствах словацкого языка*. Mauritius: Palmarium Academic Publishing, 2019].
- Starichenok, Vasilii. *Bol'shoy lingvisticheskiy slovar'*. Rostov-na-Donu: Feniks, 2008 [Стариченок, Василий. *Большой лингвистический словарь*. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008].
- Trofimova, Nella. *Ekspressivnyye rechevyye akty v dialogicheskom diskurse. Semanticheskiy, pragmaticheskiy, grammaticheskiy analiz: monografiya*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo VVM, 2008 [Трофимова, Нэлла. *Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический, грамматический анализ: монография*. Санкт-Петербург: Издательство ВВМ, 2008].
- Vezhbtska, Anna. "Metatekst v tekste." Tat'yana, Nikolayeva (ed.). *Novoye v zarubezhnoy lingvistike*. Vyp. 8: *Lingvistika teksta*. Moskva: Progress, 1978: 402–421 [Вежбицка, Анна. "Метатекст в тексте." Татьяна, Николаева (ed.). *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 8: *Лингвистика текста*. Москва: Прогресс, 1978: 402–421].
- Yakobson, Roman. "Lingvistika i poetika." Yevgeniy, Basin, and Mark, Polyakov (eds.). *Strukturalizm "za" i "protiv."* Sbornik statey. Moskva: Progress, 1975: 193–230 [Якобсон, Роман. "Лингвистика и поэтика." Евгений, Басин, and Марк, Поляков (eds.). *Структурализм "за" и "против."* Сборник статей. Москва: Прогресс, 1975: 193–230].
- Yermachkova, Ol'ga. *Lingvokul'turologicheskiy potentsial blog-diskursa*. Belgorod: Belgorodskiy gosudarstvennyy natsional'nyy issledovatel'skiy universitet, 2021 [Ермачкова, Ольга. *Лингвокультурологический потенциал блог-дискурса*. Белгород: Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 2021].
- Zherebilo, Tat'yana. *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. Nazran': Obshchestvo s ogranichennoy otvetstvennost'yu «Piligrim», 2016 [Жеребило, Татьяна. *Словарь лингвистических терминов*. Назрань: Общество с ограниченной ответственностью «Пилигрим», 2016].

MARZANNA KAROLCZUK

ORCID: ORCID: 0000-0003-3457-4910

Uniwersytet w Białymstoku

JAKIE ZMIANY WARTO WPROWADZIĆ NA FILOLOGII ROSYJSKIEJ? (PERSPEKTYWA WYKŁADOWCÓW I STUDENTÓW)

WHAT CHANGES ARE WORTH MAKING IN RUSSIAN PHILOLOGY? (TEACHERS' AND STUDENTS' PERSPECTIVES)

The purpose of this article is to present the results of a survey on what changes are worth making to make philological education more effective and satisfying. An attempt was made to answer the questions: 1) what suggestions do teachers and students make regarding needed changes in philological education? 2) do the expectations of these two groups of respondents coincide? In order to answer the questions posed, a qualitative study was conducted, and the data collection technique was focus interviews. Two separate interviews involved lecturers (6 people) and students of Russian philology (6 people). The results of the survey showed that the changes suggested by the two groups of respondents coincide in only a few areas and, in addition, are interpreted in different ways. Suggestions for changes inside and outside the classroom are discussed.

Keywords: focus interviews, Russian philology, student and faculty needs, academic education, changes in the classroom, changes outside the classroom

1. WSTĘP

W 2010 roku w jednym z artykułów Jolanty Zając pojawiło się pytanie: „Filolog — gatunek na wymarcu?”¹, a 14 lat później w innej publikacji, jakby w odpowiedzi na nie, przeczytamy, że „klasyczne studia filologiczne wydają się w dużej mierze nadal cieszyć reputa-

¹ J. Zając, *Studia filologiczne od poziomu A1. Strategiczny punkt widzenia*, w: H. Grzmil-Tylutki, E. Krakowska-Krzemińska (red.), *Enseigner le FLE aux débutants à la philologie romane. Nouveaux défis*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 9, <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/79b8e41d-fe2f-4057-8f24-8cc1fc81a902/content#page=11> (20.06.2024).

cją kierunków otwartych na potrzeby studentów”². To drugie zdanie nie oznacza jednak, że proces kształcenia filologicznego nie wymaga ewaluacji. Wręcz przeciwnie —

rozwój gospodarki, transformacja technologiczna oraz cyfryzacja usług i produktów stawiają przed nami nowe zadania. Społeczeństwa stały się bardziej mobilne, pracownicy międzynarodowych korporacji podróżują oraz odbywają zagraniczne praktyki i staże, a studenci coraz liczniej korzystają z możliwości zdobywania wiedzy w innych krajach poprzez program Erasmus+³.

Nowa rzeczywistość pokazuje, że „oczekiwania aktualnych i potencjalnych interesariuszy uczelni wymuszają zmiany w charakterze i profilu kształcenia akademickiego”⁴. Jak pokazują badania, młodzi ludzie deklarują, że najważniejszym wymiarem studiowania jest zdobycie takich umiejętności, które przydadzą się w życiu zawodowym⁵. W ostatnich latach obserwuje się jednak spadek zainteresowania filologiami innymi niż angielska i takie pytania, jak: „Czy istnieje przyszłość dla neofilologii?”⁶ lub „Czego pragną przyszli filolodzy?”⁷, są ciągle aktualne, a odpowiedzi na nie wymagają regularnych badań i wdrażania ich wyników. Wprawdzie w nauce niejednokrotnie podejmowano już próby mające na celu ustalenie profilu studenta filologii w różnych kontekstach⁸, ale w obliczu ciągłych, często nie-

² M. Grabowska, M. Smuk, M. Sowa, *The Last of Us? Czy istnieje przyszłość dla neofilologii?*, „Neofilolog” 2024, nr 62/1, s. 23.

³ M. Wojakowska, *Doskonalenie warsztatu metodycznego nauczyciela języka specjalistycznego w kontekście kształcenia nieformalnego. Wyniki badania pilotażowego*, „Neofilolog” 2024, nr 62/1, s. 106.

⁴ R. Lewicki, *Lektor komunikolog — nowy wymiar kształcenia zawodowego filologów*, w: A. Stolarczyk-Gembiak, M. Woźnicka (red.), *Zbliżenia 6. Badania interdyscyplinarne: rzeczywistość a wyzwania*, Wydawnictwo Rys, Poznań–Konin 2021, s. 95.

⁵ M. Karolczuk, E. Lewicka-Mroczek, K. Sawicka-Mierzyńska, A. Sańczyk-Cruz, E. Wajda, *Jakość kształcenia na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku na podstawie wywiadów fokusowych ze studentami. Raport z badań*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2022, <http://hdl.handle.net/11320/14240> (12.02.2024).

⁶ M. Grabowska, M. Smuk, M. Sowa, *The Last of Us?...*, s. 9–23.

⁷ M. Smuk, *Czego pragną przyszli filolodzy... Wyniki badania pilotażowego na temat świadomości wyboru i oczekiwań studentów filologii*, „Neofilolog” 2020, nr 55/2, s. 195–207.

⁸ Zob. m.in.: M. Dańko, E. Wieszczezyńska, *Wymogi współczesnego rynku pracy w odniesieniu do kompetencji absolwentów kierunków humanistycznych*, „Neofilolog” 2013, nr 40/1, s. 43–57; P. Jóźwikiewicz, *Absolwenci ukrainistyki Uniwersytetu Wrocławskiego a rynek pracy*, w: M. Sowa, M. Mocarz-Klein-

spodziewanych wydarzeń globalnych nadal są one potrzebne. Takie wydarzenia jak pandemia Covid-19 czy wojna w Ukrainie oraz rozwój nowych technologii, w tym sztucznej inteligencji, mają zauważalne konsekwencje, które wpływają na szeroko rozumiane kształcenie akademickie, w tym filologiczne, i w pewnym sensie wymuszają uważne obserwowanie procesu edukacyjnego, a następnie wprowadzanie potrzebnych zmian.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wyników badania jakościowego przeprowadzonego wśród rusycystów (nauczycieli akademickich) oraz studentów Uniwersytetu w Białymstoku na temat zmian, które warto wprowadzić, aby kształcenie filologiczne było bardziej efektywne i satysfakcjonujące.

2. METODOLOGIA

Zaprezentowane tu wyniki badania są częścią większego projektu, realizowanego przez pracowników Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku w ramach Regionalnej Inicjatywy Doskonałości w latach 2019–2022, którego celem było poszukiwanie optymalnych rozwiązań dydaktycznych, podnoszących jakość kształcenia filologicznego⁹. Problematyka badawcza koncentrowała się wokół odpowiedzi na następujące pytania: jakie są trudności, potrzeby i oczekiwania wobec współczesnego kształcenia filologicznego? oraz jakie należy podjąć działania, by je uwzględnić? Badanie zostało zaprojektowane i zrealizowane zespołowo, a część wyników, opartych na wypowiedziach studentów, zostało opublikowanych w formie raportu¹⁰.

Aby odpowiedzieć na postawione pytania, przeprowadzone zostały badania jakościowe oraz diagnoza statystyczna, a dane zebrano

dienst, U. Czyżewska (red.), *Nauczanie języków obcych na potrzeby rynku pracy*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015, s. 175–187; J. Mampe, *Współzależności pomiędzy procesem kształcenia uniwersyteckiego a wymaganiami rynku pracy oczami studentów filologii rosyjskiej Uniwersytetu Gdańskiego*, w: M. Sowa, M. Mocarz-Kleindienst, U. Czyżewska (red.), *Nauczanie języków obcych na potrzeby rynku pracy*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2015, s. 143–152; M. Smuk, *Czego pragną przyszli...*, s. 195–207; M. Karolczuk et al., *Jakość kształcenia na Wydziale Filologicznym...*; M. Smuk, M. Grabowska, M. Sowa, *Studia filologiczne w Polsce z perspektywy studenta*, Universitas, Kraków 2023.

⁹ Projekt finansowany w ramach programu Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Regionalna Inicjatywa Doskonałości” na lata 2019–2022 nr projektu 009/RID/2018/19 kwota finansowania 8 791 222,00 zł.

¹⁰ M. Karolczuk et al., *Jakość kształcenia na Wydziale Filologicznym...*

metodą wywiadów fokusowych, w których uczestniczyli nauczyciele i studenci. Zaletą metodologii jakościowej jest „szansa uchwycenia różnorodności znaczeń” przypisanych analizowanemu problemowi przez różne osoby badane¹¹. W literaturze metodologicznej wskazuje się, że badania fokusowe mają przewagę nad wywiadami indywidualnymi w kilku obszarach¹²: są w stanie wygenerować różnorodne i liczne wypowiedzi, umożliwiają wyczerpanie tematu, zapewniają występowanie efektu stymulacji, polegającego na wzajemnym oddziaływaniu na siebie uczestników grupy dzięki ich reakcjom, powodują pojawianie się nowych ważnych wątków, które mogą być pogłębiane, rozbudowywane (tzw. efekt kuli śnieżnej). Wskazuje się również na negatywne procesy, które generują wywiady grupowe, na przykład syndrom grupowego myślenia, polaryzację grupową, próżniactwo grupowe, konformizm grupowy. Autorki badania miały świadomość, że istnieje prawdopodobieństwo subiektywnej selekcji i interpretacji uzyskanych wyników, dlatego też, aby zminimalizować ryzyko formułowania stronniczych wniosków, skupiały się na tym, by analiza była systematyczna, sekwencyjna, weryfikowalna i ciągła.

Zogniskowane wywiady grupowe zostały przeprowadzone w 2019 roku w czterech grupach nauczycieli filologów oraz w czterech grupach studentów. Każda z nich składała się z 6 studentów i 6 nauczycieli odpowiednio z filologii angielskiej, francuskiej, rosyjskiej, polskiej. Wykładowcy reprezentowali dwie dyscypliny uprawiane na Wydziale Filologicznym, tj. językoznawstwo i literaturoznawstwo (po 50 proc.). Studenci, którzy wzięli udział w badaniu, mieli ukończone minimum dwa lata studiów licencjackich lub jeden rok studiów magisterskich. Każdy z ośmiu wywiadów trwał około dwóch godzin, moderowany był przez socjologa, który prowadził rozmowę zgodnie z przygotowanymi przez autorki badania zagadnieniami. Uczestnicy badania zostali poinformowani, że ich udział jest dobrowolny, że pozostaną anonimowi dla osób analizujących ich wypowiedzi, że sesja jest nagrywana, a uzyskane od nich wyniki zostaną wykorzystane

¹¹ W. Wilczyńska, A. Michońska-Stadnik, *Metodologia badań w glottodydaktyce. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2010, s. 140.

¹² M. Ciechowska, *Badania fokusowe*, w: M. Ciechowska, M. Szymańska (red.), *Wybrane metody jakościowe w badaniach pedagogicznych*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2018, s. 110–112, https://www.researchgate.net/profile/Magdalena-Ciechowska/publication/320024700_Wybrane_metody_jakosciowe_w_badaniach_pedagogicznych_Czesc_I/links/5c2fa37e92851c22a3597f3d/Wybrane-metody-jakosciowe-w-badaniach-pedagogicznych-Czesc-I.pdf (12.02.2024).

w publikacji. Wszystkie wywiady zostały poddane transkrypcji. Zebrany materiał był opracowywany metodą ciągłej analizy porównawczej. Jego szczegółowa analiza pozwoliła na wyodrębnienie kodów, kategorii i wątków tematycznych.

Niniejszy artykuł skupia się na wątku tematycznym dotyczącym sugerowanych zmian na studiach filologicznych oraz na dwóch kategoriach wyodrębnionych na potrzeby niniejszego tekstu i nazwanych jako „Zmiany w klasie” oraz „Zmiany poza klasą”. Na podstawie wyników z analizy wyselekcjonowanych wypowiedzi wykładowców (W1–W39) i studentów (S1–S40) filologii rosyjskiej podjęta została próba odpowiedzi na pytania: 1) jakie sugestie formułują nauczyciele i młodzi ludzie odnośnie do potrzebnych zmian w kształceniu filologicznym? 2) czy oczekiwania tych dwóch grup respondentów są zbieżne?

3. INTERPRETACJA WYNIKÓW BADANIA

3.1. KATEGORIA 1: ZMIANY W KLASIE

Analiza wypowiedzi nauczycieli pozwoliła na wyodrębnienie następujących sugestii (kodów) odnośnie do zmian w kształceniu filologicznym: a) potrzeba kształtowania umiejętności komunikacyjnych w języku rosyjskim, b) więcej praktycznej nauki, c) potrzeba mniejszych grup, d) niedostateczna rzetelność ankiet oceniających pracowników. Sugestie studentów koncentrowały się na takich kodach, jak: a) więcej zajęć z PNJR, b) większy zakres i systematyzacja wiedzy kulturowo-historycznej o Rosji, c) rozszerzenie oferty przedmiotów fakultatywnych, d) większa liczba nauczycieli ekspertów, e) wprowadzenie zaliczeń niektórych przedmiotów wyłącznie na podstawie obecności, f) eliminacja nieprzydatnych zajęć, g) rozwijanie komunikacji w języku angielskim.

3.1.1. ZMIANY SUGEROWANE PRZEZ NAUCZYCIELI

Wykładowcy zwrócili uwagę na potrzebę kształtowania umiejętności komunikacyjnych w języku rosyjskim w ramach wszystkich przedmiotów akademickich. Sugestia ta wynika nie tylko z ich osobistych obserwacji, ale również — jak podkreślali — z uwag kursantów, którzy widzą wartość w zajęciach prowadzonych w języku,

jakiego się uczą: „Studenci zawsze doceniali to, w porównaniu do innych uczelni, że u nas jest jednak więcej przedmiotów po rosyjsku” (W1). Jeden z respondentów wyraził swoje niezadowolenie, że niektórzy wykładowcy w trakcie zajęć przechodzą z języka obcego na ojczysty: „Przeszło z rosyjskiego na polski, co mi się na przykład nie podoba, ale to też moja prywatna tylko opinia” (W2). Inne osoby biorące udział w badaniu stwierdziły, że przyczyną takiego działania jest niski poziom znajomości języka rosyjskiego przez studentów, szczególnie na pierwszym roku studiów, co utrudnia merytoryczną dyskusję wykraczającą poza tematykę życia codziennego: „One są wymuszone poprzez poziom studentów, niestety” (W3), „Bo na przykład kultura Rosji została z trzeciego roku [przeniesiona] na pierwszy przez te punkty” (W4), lub całkowita nieznajomość języka: „[...] to po polsku prowadzone jest w grupach od podstaw” (W5). Niektórzy wykładowcy w używaniu zarówno języka polskiego, jak i obcego widzą wartość dodaną w kształceniu filologicznym: „[...] dwujęzycznie, bo w języku polskim i jednocześnie pokażemy, jak to wygląda w języku rosyjskim, żeby już ich wdrażać, wprowadzać, jakieś drobne elementy, które potem zaczną tworzyć jakąś spójną całość” (W6).

Przedstawiony wyżej kod ściśle wiąże się z kolejnym — postulatem zwiększenia liczby godzin z praktycznej nauki języka rosyjskiego (PNJR¹³): „Jest zbyt mało godzin na praktyczną naukę” (W7), „Ja uważam, że jest za mało praktycznych, naprawdę, ja uważam, że jest za mało praktycznych” (W8). Duża liczba godzin PNJR jest zdaniem wykładowców niezbędna, ponieważ wówczas student staje się aktywnym uczestnikiem zajęć, zmuszony jest do używania języka rosyjskiego, czego nie obserwuje się na wykładach: „Zajęcia praktyczne poza tym wymuszają zaangażowanie studentów, wykład nie zmusza do zaangażowania” (W9). Zaangażowanie związane jest z koniecznością wykonania określonych ćwiczeń leksykalno-gramatycznych w języku rosyjskim: „I wdrożyć trzeba więcej ćwiczeń, więcej razy powtórzyć, więcej razy przećwiczyć [...], powiedzmy, mieścimy się z programem, zrealizujemy, gramatyka, leksyka, ortografia” (W10).

¹³ Na studiach I stopnia studenci rozpoczynający naukę języka rosyjskiego od podstaw realizowali 750 godzin z PNJR (na I roku — 330h, II — 240h, III — 180h), a studenci kontynuujący naukę języka rosyjskiego — 540 godzin (po 180 godzin na każdym roku studiów). Na studiach II stopnia na PNJR przewidziano 300 godzin (na I roku 180h, II — 120h). Na przedmiocie PNJR wszystkie sprawności są rozwijane łącznie.

Zwiększenie liczby godzin PNJR umożliwi bardziej intensywny kontakt z językiem poprzez wykorzystanie autentycznych materiałów dydaktycznych, między innymi filmów: „Na przykład chcielibyśmy, żeby jeszcze było dodatkowych tych kilkanaście, -dziesiąt godzin właśnie, żeby puścić jakiś film” (W11), „My nie możemy na przykład sobie pozwolić na taki nie mówię, że luźniejszy [format zajęć], ale w tym sensie, że obejrzeć czasami jakiś film, podyskutować — na to nie mamy czasu” (W12). Działania te zdaniem osób biorących udział w badaniu są tym bardziej potrzebne, ponieważ — jak stwierdza jedna z nich — „od kilku lat studentom brakuje kontaktu z żywym językiem” (W13).

Zdaniem nauczycieli rusycystów kształtowanie umiejętności komunikacyjnych studentów, zachęcanie ich do używania języka rosyjskiego na zajęciach, w tym w ramach PNJR, eliminowanie lęku przed wypowiadaniem się, tworzenie przyjaznej atmosfery pracy umożliwiają małe grupy ćwiczeniowe: „Od zeszłego roku, jak dostaliśmy pozwolenie na mniejsze grupy, to rzeczywiście studenci mniej wstydzą się rozmawiać, wypowiadać się na dane tematy” (W14), „Ale studenci to sami zauważają, bo akurat na pierwszym roku ta grupa A została połączona, i jak była mała grupa, oni się lepiej czuli. Studenci nawet zgłaszają, że ci, którzy są słabsi językowo, gdzieś giną i gorzej się czują, a teraz [w dużych grupach] widać, że mniej czasu jest jakby dla każdego studenta” (W15).

Analiza zebranych wypowiedzi pokazała również, że nauczyciele apelują o zmiany w zakresie wypełniania i weryfikacji ankiet oceniających pracowników. Uważają oni, że oceny studentów nie są merytoryczne, ale emocjonalne, uzależnione od wystawionych ocen lub nastawienia do wykładowcy: „To jest właśnie minus ankiet, że w zależności od tego, jaką ocenę postawimy, to tak zostaniemy ocenieni, nie ma jakby przełożenia na sprawy merytoryczne” (W16), „Jeżeli oceniają rzeczywiście przedmiot i to, jak jest prowadzony [...]” (W17), „[...] merytorycznie, a nie emocjonalnie” (W18), „[...] a nie prowadzącego, bo go nie lubię z takiego powodu, co też się niestety zdarza” (W19). Wykładowcy widzą w merytorycznie wypełnionych ankietach potencjał w postaci wskazówek podanych przez studentów odnośnie do wprowadzania wartościowych zmian w procesie kształcenia: „Tak, jeżeli są konstruktywne i uczciwe, i odpowiadające rzeczywistości” (W20), „Oczywiście przesiewamy je przez sito i patrzymy, okej, może warto byłoby to zmienić albo to poprawić i iść w innym kierunku” (W21).

3.1.2. ZMIANY SUGEROWANE PRZEZ STUDENTÓW

Wyniki analizy zebranego materiału pozwoliły na wyodrębnienie kodu wskazującego na potrzebę zwiększenia liczby godzin z PNJR: „Praktyczna powinna być częściej” (S1), „Uważam, że było za mało praktycznej” (S2). Studenci wskazują, że zbyt mało czasu przeznaczają się między innymi na gramatykę, interpunkcję czy ortografię: „Za mało czasu mamy na gramatykę” (S3), „Gramatyka, interpunkcja właśnie, ortografia; powtarzanie gramatyki” (S4). Przyczynę takiego stanu rzeczy upatrują na przykład w niezrealizowanych zajęciach: „Na przykład mamy zajęcia, chyba z pięć zajęć z praktycznej, których nie odrobiliśmy [odpracowaliśmy]” (S5).

Młodzi ludzie widzą potrzebę rozwijania — w szerszym zakresie niż ma to miejsce w trakcie zajęć — umiejętności komunikacyjnych w ramach drugiego języka obcego, angielskiego: „Mały nacisk jest na drugi język, w naszym przypadku jest angielski, bo jednak mając wykształcenie filologa i mając język rosyjski jako wiodący, to każdy chce, żeby ten angielski był na tym poziomie, takim może komunikatywnym, ale żebyśmy mówili też po angielsku” (S6), „A ten angielski jest na poziomie bardzo słabym” (S7). Respondenci świadomi są tego, że komunikatywna znajomość języka angielskiego jest atutem, niezbędną we współczesnym świecie umiejętnością, braną pod uwagę przez pracodawców: „Nawet te firmy spedycyjne czy jakakolwiek firma zaznacza, że głównym atutem będzie język angielski, a dużym atutem jest drugi język, czyli w naszym przypadku rosyjski, i wtedy jest fajnie” (S8), „Jednak to jest wymagane i potem przy szukaniu pracy bardzo by się przydało nam” (S9). Studenci oczekują zmiany sposobu prowadzenia zajęć — z pasywnego na aktywny: „Nie jest angażujący na studiach, po prostu siedzimy, mamy jakieś suche teksty i tak dalej” (S10).

Analiza wypowiedzi studentów pokazała również, że widzą oni potrzebę zwiększenia zakresu wiedzy o kulturze i historii Rosji oraz jej systematyzacji. Wyrażali niezadowolenie z treści poruszanych w tych obszarach: „No na przykład mieliśmy kulturę Rosji i tak naprawdę nic się nie dowiedzieliśmy na tych zajęciach, bo robiliśmy coś zupełnie... Czytaliśmy zaklęcia..., rozmawialiśmy o sektach, o samej kulturze Rosji nic się nie dowiedzieliśmy” (S11), „[...] tak żeby więcej było, bo tak naprawdę my nic nie wynieśliśmy z tych zajęć” (S12), „Nie mieliśmy żadnych [...], nawet plac Czerwony czy jakieś matrioski” (S13). Studenci krytycznie odnieśli się też do sposobu prowadzenia zajęć,

na których ich zdaniem dominował przekaz teoretyczny: „Nie, ale to też było bez szału, to chyba była po prostu prezentacja” (S14), „Były po prostu prowadzone tak czysto teoretycznie” (S15). Respondenci wskazywali, że są żywo zainteresowani współczesnymi problemami Rosji, których nie porusza się na zajęciach: „[...] zamiast tej historii Rosji [warto przedyskutować] jakieś takie nowości polityczne, gospodarcze, bo w sumie nic nie wiemy” (S16), „No jak mieliśmy historię, to nie można było za bardzo jakichś tam tematów współczesnej polityki poruszać ani nic” (S17).

Wśród sugerowanych zmian na studiach z jednej strony pojawiła się propozycja rozszerzenia oferty przedmiotów fakultatywnych, z drugiej — postulat rezygnacji z nieprzydatnych w opinii studentów przedmiotów. Respondenci wyrażali rozczarowanie, że nie mogli wybierać przedmiotów zgodnie z ich zainteresowaniami: „[...] gdzie było bardzo mało miejsc” (S18), „To, co interesuje, już nie było dostępne” (S19), „My byliśmy zapisane na inny przedmiot, potem się okazało, że jednak jest mniej miejsc” (S20), „Według mnie niedobrze, że nie mamy też do wyboru innych lektoratów” (S21). Wskazywali również, że katalog przedmiotów do wyboru powinien uwzględniać zagadnienia dotyczące wybranego przez nich kierunku studiów, a nie innych obszarów językowych: „Jeśli ktoś się zdecydował na studiowanie rosyjskiego, to właśnie chciał być na tym kierunku, a nie rozwijać się w polonistyce czy w jakimś..., w czym jeszcze, co tam było do wyboru” (S22). Studenci podkreślali, że interesują ich treści, które realnie będą mogli wykorzystać po zakończeniu nauki. Ich wypowiedzi kolejny raz pokazują, że odwołania do historii w edukacji filologicznej, w tym do historii języka, nie leżą w sferze ich zainteresowań: „Byłoby lepiej poświęcić więcej godzin na to, co naprawdę jest potrzebne” (S23), „[...] zamiast historii języka czy tego SCS, starocerkiewnosłowiańskiego” (S24), „Na ile mi się przydadzą jakieś tam historyczne rzeczy?” (S25). Sceptycznie odnoszą się również do formy zaliczeń niektórych przedmiotów. Studenci stoją na stanowisku, że zaliczenia z przedmiotów fakultatywnych, które ich słabo interesują, powinny odbywać się na podstawie obecności na zajęciach: „To było w ogóle bez sensu, bo powinno być albo na zaliczenie, albo po prostu, że na to chodziłeś i tyle” (S26), „Żeby właśnie może nie było zaliczenia, tylko każdy by podszedł do tego na luzie i może by właśnie posłuchał, żeby się dowiedzieć po prostu” (S27), „Albo samo zaliczenie nawet z tych obecności, że chodzisz, żeby posłuchać, a nie, że ty notujesz, że może się przydać na ten egzamin” (S28).

Eksploracja zebranych wypowiedzi pokazała, że na studiach filologicznych studenci sugerują zwiększenie liczby nauczycieli ekspertów, szczególnie w ramach przekładoznawstwa. Na przykładzie jednego z wykładowców wskazywali na wartość zajęć prowadzonych przez doświadczonego tłumacza praktyka: „Przede wszystkim to jest bardzo duży plus, że ona jest tłumaczem i moim zdaniem zajęcia, które są z tłumaczenia, no to powinien prowadzić tłumacz, a nie osoba, która na przykład nie jest związana z tym” (S29). Zawodowy tłumacz zdaniem studentów może podzielić się doświadczeniem z pracy — zalecaniami oraz wyzwaniem: „Ona mówi o swojej pracy i doświadczeniach, pod kątem prawnym też jak to wygląda od strony tłumacza, nawet konsekwencje tłumaczenia, jak wygląda też zawód tłumacza” (S30).

3.2. KATEGORIA 2: ZMIANY POZA KLASĄ

Precyzyjna obserwacja wypowiedzi wykładowców pozwoliła na zarejestrowanie następujących kodów zaklasyfikowanych do drugiej kategorii i wątku tematycznego dotyczącego sugerowanych zmian w kształceniu filologicznym: więcej merytorycznych szkoleń/konferencji dostosowanych do potrzeb nauczycieli, potrzeba kontaktów z uczelniami zagranicznymi (Erasmus), zacieśnianie kontaktów z organizacjami i szkołami, dobry wpływ drugiego kierunku. Studenci postulowali dwie zmiany. Były to: współpraca uczelni z potencjalnymi pracodawcami i reorganizacja praktyk.

3.2.1. ZMIANY SUGEROWANE PRZEZ NAUCZYCIELI

Wykładowcy kierowali uwagę na potrzebę uczestniczenia w spersonalizowanych merytorycznych szkoleniach dydaktycznych. Podkreślali, że wyszukanie odpowiedniego kursu metodycznego, który uwzględniłyby nowoczesne formy kształcenia akademickiego, nie stanowi problemu: „Szkolenia to my znaleźliśmy już” (W22), „Na Facebooku, tam pani organizuje takie właśnie dydaktyczne różne kwestie” (W23). Natomiast w rozwijaniu kompetencji dydaktycznych ograniczają ich kwestie finansowe: „Brakuje pieniędzy na kształcenie i na kursy metodyczne dla pracowników, na szkolenia dydaktyczne” (W24), „Można sobie potem za pięć czy dziesięć euro kupić, znaczy, dostęp i potem pakiet ćwiczeń, tylko to trzeba wykupić” (W25), „Prawda, o to [finan-

sowanie] rozbijamy się” (W26), „Zawsze brak sponsorów” (W27), „My nie mamy żadnego swojego budżetu, to jest problem” (W28), „Ostatnio sami musimy płacić za różne wyjazdy, za konferencje naukowe” (W29). Wykładowcy wykazywali otwartą postawę wobec pozyskiwania funduszy na rozwój zawodowy, oczekiwali jednak merytorycznego wsparcia w ramach procedur konkursowych: „Ale też potrzebna jest pomoc w pozyskiwaniu środków finansowych” (W30). Ograniczenia budżetowe powodowały, że niektórzy nauczyciele rezygnowali z doskonalenia warsztatu dydaktycznego: „My w ogóle praktycznie nie jeździmy z powodów finansowych” (W31).

Wykładowcy wyrażali przekonanie, że studentom brakuje kontaktu z żywym językiem rosyjskim, a to można ułatwić poprzez wymianę, korzystając z międzynarodowych umów bilateralnych. Dlatego postulowali zintensyfikowanie kontaktów z uczelniami zagranicznymi, szczególnie w ramach programu Erasmus+: „Erasmus działa i rzeczywiście wymaga podpisania umowy z takimi uczelniami partnerskimi, w których są filologie rosyjskie i do których, jeśli ja wysyłam studentów, to wiem, że tam są zajęcia po rosyjsku, nawet jeśli to są wykłady, ale ma być po rosyjsku po prostu, i tyle” (W32). Nauczyciele dodatkowo zauważyli, że studenci generalnie nie wyrażają chęci wyjazdów na uczelnie zagraniczne, rzadko podejmują się takich wyzwań: „Dwa lata temu i w tym roku znowu mamy taką zapaść, dwa lata temu był jeden student, w tym roku też jeden student, więc to jest skala, to jest kropla w morzu” (W33).

Wykładowcy, którzy wzięli udział w badaniu, potwierdzają, że w zakresie współpracy z lokalnymi firmami nie mają wsparcia uczelni, a wszelkie współdziałanie z potencjalnymi pracodawcami jest wynikiem ich osobistego zaangażowania: „My dbamy o swój interes sami. To jest tylko i wyłącznie nasza inicjatywa” (W34). Ta grupa respondentów stała na stanowisku, że kształcenie na filologii rosyjskiej jest powiązane z szeroko rozumianym otoczeniem społeczno-kulturowym i gospodarczym: „[...] jest akurat nasz kierunek w bardzo dużym stopniu [...]” (W35), „Relacje są silne i my współpracujemy mimo wszystko z otoczeniem” (W36). Współpraca ta, jak twierdziła jedna z uczestniczek badania, dotyczyła kontaktów ze szkołami oraz lokalnym biznesem: „Po pierwsze, kształcimy nauczycieli do szkół, więc mamy kontakt stały z nauczycielami, mamy kontakt również z pracodawcami, ja na przykład osobiście — o, dobrze, że pan zapytał, bo dzwoniła do mnie jedna pani właśnie z jednej firmy i prosiła o namiar do studentów, którzy są na piątym roku, bo chce zatrudnić,

to jest firma handlująca właśnie z Rosją i organizująca targi promocyjne, i pracuje tam już naszych pięcioro” (W37).

Na podstawie wyselekcjonowanych odpowiedzi nauczycieli można wnioskować, że warto w większym stopniu wspierać studentów, którzy studiują na dwóch kierunkach. Zdaniem respondentów młodzi ludzie, którzy podejmują taki wysiłek, są bardziej świadomi swoich potrzeb zawodowych niż ci, którzy tego nie robią: „Ale nawet to, że robią dwa kierunki studiów, to jest już ich już jakiś świadomy wybór, że chociaż część z nich ma świadomość z tyłu głowy, że oni te studia skończą, że wskoczą na rynek pracy i że ten sam rosyjski to nie zawsze wystarczy, więc to jest takie długofalowe już moim zdaniem myślenie” (W38). Co więcej, jeden z uczestników wywiadu zauważył, że podjęcie studiów na drugim kierunku wpływa na rozwój nawet wówczas, gdy jego ukończenie kończy się niepowodzeniem: „Dokładnie, już coś, nawet jak się ten drugi kierunek nie uda, nie podoba, no to rzucają go po roku, ale już coś tam i to też wpływa na ich światopogląd” (W39).

3.2.2. ZMIANY SUGEROWANE PRZEZ STUDENTÓW

Studenci negatywnie odnosili się do obowiązku zrealizowania nieodpłatnych praktyk w trakcie wakacji, które ich zdaniem są optymalnym dobrym czasem na podjęcie płatnej pracy: „Jeszcze odnośnie tych obowiązkowych praktyk, które są w trakcie wakacji, to dla mnie też jest po prostu bez sensu” (S31), „Miesiąc trwają i nie płacą za to, i trzeba chodzić, i w sumie można by sobie normalnie iść do pracy albo byłby czas na to, żeby sobie to zrobić raz w tygodniu” (S32). Młodzi ludzie wyrażali również wątpliwości co do merytorycznej jakości praktyk, które — jak podkreślali — nie zapewniają kontaktu z językiem rosyjskim: „Ale ogólnie to nikt nie ma styczności z językiem rosyjskim” (S33), „Te praktyki to są tylko z nazwy właśnie” (S34), „Właśnie może te praktyki to powinno być tak, że jeśli już, [to] jakieś miejsca pracy z tym językiem rosyjskim?” (S35). Studenci zauważyli, że problemem jest również niechęć pracodawców do przyjmowania ich na praktyki, a oni muszą i chcą rozwijać umiejętności translatorskie: „Nie wszyscy chcą cię przyjąć i na przykład szukają tłumaczy, ale nie chcą studentów, no to gdzie mamy się tego nauczyć?” (S36). Respondenci proponowali konkretne rozwiązanie tego problemu, które miałyby polegać na podpisywaniu umów między uczelnią a poten-

cialnym pracodawcą: „Gdyby uczelnia właśnie się zainteresowała tym i podpisała jakieś umowy, że też by ta firma miała jakieś zyski z tego, to byłoby inaczej” (S37). Takie wzmocnienie współpracy uniwersytetu z firmami ich zdaniem służyłoby nie tylko studentom (praktykantom), ale również pracodawcom: „A jeśli uczelnia nie ma z tym nic wspólnego, no to po co pracodawca ma brać praktykanta, który nic nie wie, i uczyć?” (S38), „No właśnie, a jakby były z tego jakieś profity w firmie, to myślę, że byłoby to im nawet na rękę, bo potem mógłby być ich potencjalnym pracownikiem, taki praktykant” (S39). Młodzi respondenci zauważyli, że barterowa współpraca ma długoterminową wartość dodaną. Podkreślali, że wiedzą, iż takie rozwiązania funkcjonują na innych kierunkach: „Inaczej to funkcjonuje niż u nas [...]. Potem nawet zatrudniają w trakcie studiów [...]. My mamy tylko trzy dni studiów, więc czwartek, piątek oni już też tam chodzą i normalnie pracują czy nawet po zajęciach dorabiają sobie” (S40).

4. WNIOSKI I PODSUMOWANIE

Badanie fokusowe przeprowadzone wśród nauczycieli i studentów filologii rosyjskiej oraz analiza wypowiedzi w kontekście postulowanych przez nich zmian pokazały słabą korelację oczekiwań studentów i wykładowców. Analiza pozyskanego materiału badawczego pozwoliła również na sformułowanie kilku praktycznych wniosków.

Sugerowane przez obie grupy respondentów zmiany są zbieżne jedynie w kilku obszarach, które dodatkowo w różny sposób są interpretowane. Jednym z nich jest sugestia dotycząca zwiększenia liczby zajęć z PNJR. Podczas gdy nauczyciele w czasie zajęć z tego przedmiotu chcieliby się skupić na komunikacji w języku rosyjskim oraz na zwiększeniu kontaktu studentów z autentycznym językiem obcym, ci wskazują, że zbyt mało czasu przeznacza się na gramatykę, interpunkcję i ortografię. Ponadto osoby studiujące są zainteresowane podniesieniem poziomu swoich kompetencji komunikacyjnych, ale w zakresie języka angielskiego.

Jednym ze skutecznych sposobów rozwijania kompetencji komunikacyjnej w języku rosyjskim na zajęciach akademickich wskazywanym przez nauczycieli są wyjazdy na uczelnie zagraniczne w ramach programu Erasmus+. Wydaje się jednak, że są one przez studentów niedoceniane. Tego typu mobilności sprzyjają również naturalnej komunikacji w języku angielskim, co zwykle ma miejsce poza zajęciami

na uczelni. Warto podjąć systematyczne działania uświadamiające studentom, jakie wielostronne korzyści płyną z udziału w programie Erasmus+.

Obie grupy badanych odniosły się do zagadnień, które można określić jako kwestie dotyczące nauczyciela i stosowanych metod pracy na zajęciach. Wykładowcy kierowali uwagę na konieczność rozwijania swoich umiejętności i kompetencji dydaktycznych poprzez szkolenia oraz rozwiązania problemów finansowych, które umożliwią im spersonalizowany rozwój. Studenci z kolei zauważyli, że proponowane sposoby pracy na zajęciach są niewystarczające, zbyt pasywne i teoretyczne. Być może deficyt ten był związany z ograniczonym udziałem nauczycieli w szkoleniach podnoszących ich umiejętności dydaktyczne, na co zresztą sami oni wskazywali. Na podstawie wypowiedzi uczestników badania można wnioskować, że pojawia się pilna potrzeba wprowadzenia zmian ukierunkowanych na stosowanie angażujących rozwiązań dydaktycznych i edukacji w tym zakresie¹⁴.

Na współpracę wykładowców i studentów wpływają różnorodne czynniki, a jednym z nich są wyniki ankiet. Konstrukttywne uwagi młodych ludzi mogą być znakomitym źródłem wiedzy, która przełoży się na wprowadzenie efektywnych zmian i satysfakcjonującej edukacji. Emocjonalne, pozbawione empatii uwagi są przyczyną frustracji i stresu wykładowców. Warto uświadomić to studentom poprzez szczere rozmowy. Natomiast nauczycielom należy zapewnić bezpieczną przestrzeń, w której będą mogli uważnie przyjrzeć się wynikom ankiet, bez obawy ostracyzmu ze strony przełożonych, ale ze świadomością potrzeby odpowiedzialnego wykonywania swoich obowiązków i dojrzałego wprowadzania zmian w tym obszarze. Pomocne również będzie rozwijanie postawy wspólnej troski o jakość kształcenia, racjonalne postępowanie oparte na zaufaniu, ostrożne wnioskowanie i działanie adekwatne do uzyskanych wyników, rozpatrywanych jako ewaluacja procesu edukacyjnego, a nie ankietyzacja¹⁵.

Analiza wypowiedzi obu grup respondentów pokazała ambiwalentny obraz przygotowania do życia zawodowego poprzez kształ-

¹⁴ Zob. np. M. Karolczuk, A. Sańczyk-Cruz, E. Wajda, „Angażująca nauka na studiach filologicznych” w *opiniach nauczycieli akademickich (wyniki badania fokusowego)*, „Acta Neophilologica” 2024, t. 1, nr 26, s. 191–206.

¹⁵ J. Jendza, *Ankietyzacja a ewaluacja procesu kształcenia. Pomiędzy orientacją na klienta a wspólną troską o jakość dydaktyki akademickiej*, Konferencja „Dzień Jakości FarU”, Politechnika Gdańska, 19.10.2023, s. 16, <https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/report/UOG5464c984587c4235a7d4f2e55a882a6d> (20.08.2024).

cenie filologiczne. Studenci wyrazili potrzebę podjęcia współpracy uczelni z potencjalnymi pracodawcami, szczególnie w kontekście realizacji praktyk zawodowych oraz zwiększenia na zajęciach liczby nauczycieli ekspertów i praktyków. Stwierdzenia wykładowców z jednej strony potwierdzają tę sugestię, z drugiej wskazują, że współpraca z pracodawcami ma miejsce i jest wynikiem ich osobistego zaangażowania. Z wypowiedzi nauczycieli nie wynika jednak, jak rozumieją oni współdziałanie z lokalnym środowiskiem. Na podstawie przeanalizowanego materiału można wnioskować, że chociaż działania w tym obszarze uznaje się za ważne, to jednak są one powierzchowne i skutkują zapewnieniem pracy jedynie niektórym absolwentom. Rozwiązaniem tego problemu może być zapraszanie przedstawicieli środowiska biznesowego, edukacyjnego, biur tłumaczeń do prowadzenia wspólnych zajęć, warsztatów, badań, w których aktywnie będą uczestniczyć również studenci i wykładowcy¹⁶. Należy podkreślić, że inicjatywy takie wymagają dodatkowej pracy wszystkich podmiotów biorących w nich udział, dlatego konieczne są rozwiązania systemowe na uczelni, na co wskazują również studenci.

Wypowiedzi nauczycieli i studentów dotyczące pracy w małych grupach, doboru treści dydaktycznych oraz zakresu tematyki, sposobu zaliczeń niektórych zajęć, wyboru przedmiotów fakultatywnych, metod pracy, współpracy z pracodawcami, a także studiowania na dwóch kierunkach studiów świadczą o potrzebie indywidualizacji kształcenia filologicznego i modernizacji programów. Konieczna jest zatem nie tylko regularna ewaluacja treści programowych, stosowanych sposobów (współ)pracy, ale przede wszystkim otwartość nauczycieli na wprowadzanie zmian w kształceniu filologicznym i nie tyle nauczanie, ile tworzenie odpowiedniego środowiska do uczenia się, uwzględniającego potrzeby współczesnego świata. Aby mogło to nastąpić, potrzebna jest świadomość nauczycieli i studentów, jak ważna jest wiedza na temat przebiegu procesu uczenia się i umiejętności w tym zakresie.

Należy zaznaczyć, że niektóre wskazane przez respondentów sugestie zostały zrealizowane. W ciągu ostatnich dwóch lat w ramach projektów realizowanych na Uniwersytecie w Białymstoku („Dosko-

¹⁶ Zob. np. S. Goźdz-Roszkowski, J. Makowski, *Jak twórczo kształcić humanistów dla potrzeb rynku pracy? Studium przypadku: kierunek lingwistyka dla biznesu na Uniwersytecie Łódzkim*, w: J. Pluciennik, M. Czajkowska, M. Wróblewski (red.), *Twórczość, zatrudnialność, uniwersytet*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2018, s. 25–35, DOI: 10.18778/8088-905-7.03.

nałość dydaktyczna uczelni”, „Nowoczesny Uniwersytet dostępny dla wszystkich”) wszyscy nauczyciele mieli możliwość uczestniczenia w licznych bezpłatnych szkoleniach dydaktycznych. Od 1 stycznia 2024 roku wykładowcy Wydziału Filologicznego UwB mają do dyspozycji określoną kwotę (800–1200 zł), którą mogą przeznaczyć na własny rozwój zawodowy (m.in. szkolenia, warsztaty, konferencje).

* * *

Prezentowane badanie fokusowe miało na celu poznanie sugestii nauczycieli akademickich oraz studentów filologii rosyjskiej na temat ich oczekiwań w kwestii zmian w kształceniu filologicznym. Wywiady fokusowe dostarczyły ważnych danych — tym bardziej że dotyczą one dwóch podmiotów procesu kształcenia filologicznego. Pozwoliły one na zidentyfikowanie potrzeb wykładowców i studentów oraz pokazały, że oczekiwania tych grup nie są zbieżne. Podejmowanie konkretnych działań w celu doskonalenia edukacji na poziomie filologicznym, aby proces ten był satysfakcjonujący dla uczestniczących w nim osób, będzie możliwe, jeśli ustalimy, jakie zmiany powinny zostać wdrożone. Istotnym dopełnieniem zgromadzonych wyników byłyby dane pozyskane od pracodawców.

Autorka niniejszego tekstu ma świadomość tego, że wydarzenia ostatnich czterech lat, a szczególnie wojna w Ukrainie, wywarły znaczący wpływ na szeroko rozumianą edukację na filologiach rosyjskich. Jednak pewne cechy kształcenia filologicznego są stałe, niezależne od kontekstu społeczno-politycznego czy stosowanej formy pracy — stacjonarnej lub zdalnej — ze studentami, a wprowadzane od kilku lat zmiany w kształceniu akademickim wynikają z naturalnych potrzeb podmiotów uczestniczących w tym procesie¹⁷.

Nie ulega wątpliwości, że w związku z obserwowanym obecnie szybkim tempem zmian społecznych, gospodarczych, politycznych

¹⁷ Ważne badanie ankietowe w tym kontekście zostało przeprowadzone w 2023 roku przez badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, w którym udział wzięli przedstawiciele polskich rusycystyk. Wyniki badania pokazały między innymi, że transformacje na filologiach rosyjskich, obejmujące na przykład programy studiów, specjalności, wprowadzane są już od co najmniej 10 lat, a bezpośrednim skutkiem wojny w Ukrainie były przede wszystkim zmiany w treściach programowych. Zob. M. Głuszkowski, G. Konecniak, D. Paśko-Konecniak, *Contemporary Challenges of Teaching Russian at Universities in Poland*, „Slavistična revija” 2024, nr 72/3, s. 307-320, DOI: 10.57589/srl.v72i3.4193.

i biznesowych przeprowadzanie diagnozy potrzeb na filologii rosyjskiej powinno być stałym elementem procesu kształcenia akademickiego.

REFERENCES

- Ciechowska, Magdalena. "Badania fokusowe." *Wybrane metody jakościowe w badaniach pedagogicznych*. Ciechowska, Magdalena and Szymańska, Maria (eds.), Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2018: 101–164 < https://www.researchgate.net/profile/Magdalena-Ciechowska/publication/320024700_Wybrane_metody_jakosciowe_w_badaniach_pedagogicznych_Czesc_I/links/5c2fa37e92851c22a3597f3d/Wybrane-metody-jakosciowe-w-badaniach-pedagogicznych-Czesc-I.pdf >.
- Dańko, Magdalena, and Wieszczezyńska, Ewa. "Wymogi współczesnego rynku pracy w odniesieniu do kompetencji absolwentów kierunków humanistycznych." *Neofilolog*, 2013, no 40/1: 43–57. DOI: 10.14746/n.2013.40.1.4.
- Gluszkowski, Michał, and Konecniak, Grzegorz, and Paśko-Konecniak, Dorota. "Contemporary Challenges of Teaching Russian at Universities in Poland." *Slavistična revija*, 2024, no. 72/3, s. 307–320, DOI: 10.57589/srl.v72i3.4193.
- Goźdz-Roszkowski, Stanisław, and Makowski, Jacek. "Jak twórczo kształcić humanistów dla potrzeb rynku pracy? Studium przypadku: kierunek lingwistyka dla biznesu na Uniwersytecie Łódzkim." *Twórczość, zatrudnialność, uniwersytet*. Pluciennik, Jarosław, and Czajkowska, Maria, and Wróblewski, Michał (eds.). Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2018: 25–35. DOI: 10.18778/8088–905–7.03.
- Grabowska, Monika, and Smuk, Maciej, and Sowa, Magdalena. "The Last of Us? Czy istnieje przyszłość dla neofilologii?" *Neofilolog*, 2024, no. 62/1: 9–23. DOI: 10.14746/n.2024.62.1.2.
- Jendza, Jarosław. "Ankietyzacja a ewaluacja procesu kształcenia. Pomiędzy orientacją na klienta a wspólną troską o jakość dydaktyki akademickiej." "Dzień Jakości FarU", Politechnika Gdańska, 19.10.2023, paper presented, <<https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/report/UOG5464c984587c4235a7d4f2e55a882a6d>>.
- Jóźwikiewicz, Przemysław. "Absolwenci ukrainistyki Uniwersytetu Wrocławskiego a rynek pracy." *Nauczanie języków obcych na potrzeby rynku pracy*. Sowa, Magdalena, and Mocarz-Kleindienst, Maria, and Czyżewska, Urszula (eds.). Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015: 175–187.
- Karolczuk, Marzanna, and Lewicka-Mroczek, Ewa, and Sawicka-Mierzyńska, Katarzyna, and Sańczyk-Cruz, Anna, and Wajda, Edyta. *Jakość kształcenia na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Białymstoku na podstawie wywiadów fokusowych ze studentami. Raport z badań*, Białystok: Uniwersytet w Białymstoku, 2022 <<http://hdl.handle.net/11320/14240>>.
- Karolczuk, Marzanna, and Sańczyk-Cruz Anna, and Wajda, Edyta. "'Angażująca nauka na studiach filologicznych' w opiniach nauczycieli akademickich (wyniki badania fokusowego)." *Acta Neophilologica*, 2024, Vol. 1(26): 191–206. DOI: 10.31648/an.10074.
- Lewicki, Roman. "Lektor komunikolog — nowy wymiar kształcenia zawodowego filologów." *Zbliżenia 6. Badania interdyscyplinarne: rzeczwiistość a wyzwa-*

- nia. Stolarczyk-Gembiak, Anna, and Woźnicka, Marta (eds.). Poznań–Konin: Wydawnictwo Rys, 2021: 93–99.
- Mampe, Joanna. “Współzależności pomiędzy procesem kształcenia uniwersyteckiego a wymaganiami rynku pracy oczami studentów filologii rosyjskiej Uniwersytetu Gdańskiego.” *Nauczanie języków obcych na potrzeby rynku pracy*. Sowa, Magdalena, and Mocarz-Kleindienst, Maria, and Czyżewska, Urszula (Eds.). Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015: 175–187.
- Wilczyńska, Weronika, and Michońska-Stadnik, Anna. *Metodologia badań w glotodydaktyce. Wprowadzenie*. Kraków: Wydawnictwo Avalon, 2010.
- Smuk, Maciej. “Czego pragną przyszli filolodzy. Wyniki badania pilotażowego na temat świadomości wyboru i oczekiwań studentów filologii.” *Neofilolog*, 2020, no. 55/2: 195–207. DOI: 10.14746/n.2020.55.2.3.
- Smuk, Maciej, and Grabowska Monika, and Sowa, Magdalena. *Studia filologiczne w Polsce z perspektywy studenta*. Kraków: Universitas, 2023.
- Wojakowska, Marta. “Doskonalenie warsztatu metodycznego nauczyciela języka specjalistycznego w kontekście kształcenia nieformalnego. Wyniki badania pilotażowego.” *Neofilolog*, 2024, no. 62/1: 105–122. DOI: 10.14746/n.2024.62.1.7.
- Zając, Jolanta. “Studia filologiczne od poziomu A1. Strategiczny punkt widzenia.” *Enseigner le FLE aux débutants à la philologie romane. Nouveaux défis*. Grzmil-Tylutki, Halina, and Krakowska-Krzemińska, Ewa (eds.). Kraków: Wydawnictwo UJ, 2010: 9–20 < <https://ruj.uj.edu.pl/server/api/core/bitstreams/79b8e41d-fe2f-4057-8f24-8cc1fc81a902/content#page=11>>.

EDUARD SHCHERBENKO

ORCID: <https://orcid.org/000-0002-8706-9195>

H. Scovoroda Institute of Philosophy, Ukraine

ТРИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯ В ШКОЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ (ГРИБОЕДОВ, ПУШКИН, ЛЕРМОНТОВ)

THREE STYLISTIC EVENTS IN THE SCHOOL PROGRAM (GRIBOYEDOV, PUSHKIN, LERMONTOV)

This article is devoted to studying three works of classical literature that have been part of the school curriculum for decades and served as the subject of essays (including the one about the 'superfluous man'). It is shown that the widespread interpretation of them, as a rule, overlooks the comic component, which seems to be necessary for the author's intention. In the context of the presentation, such a reduction can be explained by contemporaries' continuing influence of the first interpretation of these texts, in the context of the 'nine-day wonder'.

Keywords: beau monde, classic, comic, mask, self-irony, superfluous man

Некоторые книги мстят за непрочитанность.
Рэд Бредбери

В этой статье предлагается новое прочтение трех шедевров, которые в течение десятилетий составляли основу школьной программы, в том числе как «учебника жизни» (кто не слышал о «лишнем человеке», а то и приложил руку к его сотворению в школьном сочинении?). Поэт в России «больше, чем поэт». Учитывая полемическое замечание Мандельштама, направленное против чаадаевского тезиса неисторичности существования России, находим в ней по крайней мере одно историческое явление: язык, и благодаря этому становится понятна неизменность самоопределения нового поколения через классику при очередном историческом повороте. Показательней всего здесь, вероятно, фигура Пушкина: от писаревской эскапады до двухсотлетнего юбилея 1999-го.

Тем не менее, не все так просто. Что, казалось бы, мешало стране достичь гражданского мира «под сенью» юбилея 1937-го и уж, во всяком случае, на волне «оттепели» 1960-х, когда

оппозиционные настроения молодежь озвучивала, собираясь под «памятникПушкина», по формуле Цветаевой? Ответ, который предлагается в данной работе, учитывает фактор редукции в читательском восприятии комической составляющей поэтики произведения. Как известно, Бахтин ставил в упрек редукцию подобного рода в том числе Чайковскому, в его интерпретации *Онегина*. Действительно, если необходимой составляющей авторского замысла выступает возможность аудитории посмеяться над собой (вспомним расхожее сопоставление грибоедовской пьесы с *Недорослем*, игнорировать ее — не значит ли исказить?

ГОРЕ ОТ УМА

Пьеса Грибоедова традиционно понимается как предвестие победы сил прогресса над тем, что отжило (впервые подобную трактовку со всей четкостью изложил Гончаров¹). Между тем, от внимания при этом ускользает, что на протяжении двух веков история России знала минимум пять попыток реформ: Александра I, Александра II, Николая II, горбачевская «перестройка» и уже в постсоветское время реформы, связанные с именами Ельцина и Гайдара (часть историков добавляют сюда НЭП и «оттепель»). Тем не менее, каждый раз российская модернизация будто захлебывалась и за нею следовала контрреформа. Не выходит ли, что жизнь неизменно опровергает предвестие светлого будущего, олицетворяемое главным героем; что видение автором перспектив оказалось ограниченным, поскольку не был учтен определенный фактор событий? В этой статье я предлагаю альтернативное прочтение грибоедовского шедевра: как выявление пункта, на котором, игнорируя его, необходимым образом должны терпеть крах все российские реформы.

Как показывает история вопроса, *Горе от ума* изучается преимущественно в границах литературоведческого подхода², без учета специфики произведения для сцены, чему способствовало, вероятно, мнение части современников о его несце-

¹ И. А. Гончаров, «Мильон терзаний», <https://ilibrary.ru/text/1075/p.1/index.html> (21.04.2024).

² Ср., в частности, репрезентативный сборник «Век нынешний и век минувший.»: Комедия А.С. Грибоедова «Горе от ума» в русской классике и литературоведении, Азбука-классика, Санкт-Петербург 2002.

ничности. Между тем, здесь имеет вес не только доведенное до простоты водевильной фабулы изложение материала, но и, что показано ниже, утилизация такой важной в театре вещи, как *ремарка*.

В качестве первого шага, выводящего за рамки противопоставления двух идеологических «лагерей», обращу внимание на очевидный момент: вошедшие в поговорку, согласно предсказанию Пушкина, крылатые слова³ пущены со сцены не только представителем «свежей силы». Волею автора роль эту с ним делят антагонисты: «злые языки страшнее пистолета» (Молчалин), «завиральные идеи» (Фамусов), «счастливые часов не наблюдают» (Софья), «все врут календари» (Хлестова). Даже Хрюмина-внучка («Какие-то уроды с того света⁴, // И не с кем говорить, и не с кем танцевать»). Согласно декартовскому *cogito ergo sum*, в этом плане перед нами «мыслящие все лица».

Сделаем следующий шаг. Хотя ум здесь общепризнанная ценность (не осуждают ли героя *все*, согласно Фамусову, за то, что не служит?), да не всякий. Акценты расставит не кто иной, как Софья (имя которой, помним, означает мудрость):

Конечно, нет в нем этого ума,
Что гений для иных, а для иных чума,
Который скор, блестящ и скоро опротивит [...]
Да этакий ли ум семейство осчастливит? —

вот ключевой момент.

Каков же ум требуемый? Смотри папеньку, Павла Афанасьевича, «апофеоз дяди» (2 действие, 2 явление), оступившегося на куртаге, но свою оплошность обратившего в карьерный взлет:

Старик заохал, голос хрипкой;
Был высочайшею пожалован улыбкой;
Изволили смеяться⁵; как же он?
Привстал, оправился, хотел отдать поклон,
Упал вдруг орьядь, уж нарочно,
А хохот пуще, он и в третий так же точно.

³ В одном из самых популярных сборников (Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукина, *Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения*, Госполитиздат, Москва 1955) их насчитывают несколько десятков.

⁴ Несложно представить эту реплику, к примеру, в чате постсоветской поры.

⁵ Не припомнить ли, кстати, замечание Хлестовой (из 3 действия) «над старостью смеяться грех»?

Вознаграждение не замедлит:

Зато бывало в вист кто чаще приглашен?
 Кто слышит при дворе приветственное слово?
 Максим Петрович! Кто пред всеми знал почет?
 Максим Петрович! Шутка!
 В чины выводит кто и пенсии дает?
 Максим Петрович!

Тут, между прочим, мы касаемся едва ли не главной пружины действия: скуки, в атмосфере которой легко понятен взлет карьеры шутов всякого разбора⁶; почему, между прочим, скучающее общество и схватится, подобно собаке за кость, за весть о «сумасшествии» героя⁷.

Пуантой действия в этом мире *выслужившихся шутов, Английского клуба тож*⁸ выступает сцена «вынуждения признания» героем у героини (3 акт, явление 1⁹), в ходе которой он роняет намек, мол, находится на грани («от сумасшествия смогу я остережться»), что визави не преминет отметить, а парте («Вот нехотя с ума свела!»). Дальше дело драматургической техники: дать герою на балу кольнуть ее Молчалиным (сравнив с «нерукопожатным» Загорецким), вызвав раздражение, почти случайно прорвавшееся с вовремя подвернувшимся Г. Н. («он не в своем уме»), тут же подхваченное со скоростью пожара.

Остается сказать несколько слов о жанровой специфике пьесы как *политической* комедии. Литературоведы обратили внимание на параллелизм: «Мой муж, прелестный муж» (Наталья Дмитриевна о муже Чацкому) — «ваш шпиц, прелестный шпиц» (Молчалин о собачке Хлестовой). Случайность? Но вот бал закончен, и Хлестова обращается к Молчалину:

⁶ Восклицание папеньки Павла Афанасьевича, о дочерях, «как будто в жены их готовим скоморохам!» в этом плане раскрывает внутреннюю органику, присущую (семейному) театральному ансамблю «большой деревни».

⁷ К слову заметить: когда занять себя членам Английского клуба нечем, разве что со скуки «плодить год от года» невест, которым и приданое полагается, когда же «приспелет дело» с освобождением крепостных? Если родительские чувства не остыли («вот то-то детки!»), надо полагать, не ранее греческих календ.

⁸ Не выходит ли, что единственное применение уму здесь, в свете сказанного, выжимание соков доставшихся душ? Тогда, разумеется, большего барин ума — больше горя его *человеку*.

⁹ «Раз в жизни притворюсь». Ср. в финале сетующее: «Пред кем я давиче так страстно и так н и з к о был расточитель нежных слов!».

ТРИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯ...

Молчалин, вон чуланчик твой,
Не нужны проводы, поди, господь с тобой.
(Молчалин уходит к себе в комнату).

И чуть погода, когда Лиза стучится к нему (4 действие, явление 12), ремарка автора:

Молчалин (*потягивается и зевает*).

Казалось бы, зачем автору фиксировать такие подробности? Неужели мало-мальски способный актер не додумается сам обозначить, если актер спал? Для чего вставлять это клише в отшлифованный текст?

Но случилось вам видеть собаку, которая вылезает из конуры? Она *потягивается и зевает*. Тогда все становится на места.

Из истории знаем, что дворянство в России пошло от опричнины. А символами последней были собачья голова и метла: грызть и выметать врагов царских.

Таким образом, имеем в стране царя (божьей милостью), опричнину и прочих (земщину), с которой получаем ресурсы.

И эта модель, заведенная Грозным, трансформированная в дворянстве при Петре, возвращенная вновь при «внутренней партии» времен СССР и, похоже, воссоздаваемая в теперешней России в виде, назовем условно, «присяжного олигархата», остается рабочей на российской территории. Она и высвечена у Грибоедова.

«Ему дан с бантом, мне на шею», «и верхние выводят нотки», «а я забился там, в портретной» — это о людях или собаках? «От головы до *пяток* на всех московских есть особый отпечаток», «Воспитанниц и мосек полон дом». «Мой муж, прелестный муж» / «ваш шпиц, прелестный шпиц».

Зададимся вопросом: какова же позитивная программа, провозглашаемая героем (из-за которой, верно, и с министрами случился «разрыв»: не чересчур ли революционна? — правда, странно, что «все», как упоминалось, осуждают, что герой не служит). Но, по замечанию исследователя социологической составляющей произведения, все, что помянутая программа включает в себя, это: личное достоинство, честное исполнение служебных обязанностей, право не служить, а путешествовать или жить в деревне, заниматься науками либо искусствами, и только. Но тут перечислено лишь то, что было даровано дворянам Манифе-

стом о вольности дворянства (1762), таким образом, ничего революционного она не содержит¹⁰. Об отмене крепостного права ни слова.

(Вспомним, к слову, сцену на балу, где Фамусов и Хлестова целых одиннадцать реплик препираются, три или четыре сотни душ имел Чацкий (3 действие, явление 21): это автор так продолжительно характеризует суетные интересы персонажей, — или следует скорее видеть тут неявное сообщение, что герой только что продал сотню душ, чтобы иметь за что путешествовать? Иных источников поступлений, кроме имения, у него нет: календарь Фамусова за новостями еще не успел, а «сарафанная почта» Хлестовой донесла.)

Не удивительно тогда, что весь шум, учиненный героем, завершается сокрушением Фамусова по поводу того, «что станет говорить княгиня Марья Алексевна»: герой наш, в конечном счете, *enfant terrible* Москвы (что подчеркнуто первоначальным написанием фамилии — Чадский, можно думать, от «чадо»).

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН

Пушкинский роман остается в существенной мере загадкой (что вынужден был признать Роман Якобсон¹¹), в том числе после превосходных комментариев Набокова и Лотмана¹². Отчасти можно объяснить это ставшим с легкой руки «неистового Виссариона» господствующим взглядом на произведение как «энциклопедию русской жизни» (что подобное понимание не единственно, свидетельствует замечание Шаламова, согласно которому в *Онегине* не энциклопедия, а жизнь и смерть¹³).

В этой части работы, сделав предварительно несколько за-

¹⁰ Н. К. Пиксанов, *Социология «Горя от ума»* // «Век нынешний и век минувший»..., с. 291.

¹¹ Р. Якобсон, *Заметки на полях «Евгения Онегина»*, перев. Н. В. Перцов // Р. Якобсон, *Работы по поэтике*, Прогресс, Москва 1987, с. 219–224.

¹² В. Набоков, *Комментарии к «Евгению Онегину» Александра Пушкина*, перев. А. В. Дранов, В. А. Зорин, Т. Н. Кравченко, Т. М. Миллионщикова, А. Н. Николукин и др., НПК «Интелвак», Москва 1999; Ю. М. Лотман, *Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин»*. Комментарий, Просвещение, Ленинград 1983.

¹³ В. Шаламов, *Переписка со Шрейдером Ю. А.*, <https://shalamov.ru/library/24/49.html> (21.04.2024).

мечаний о деталях техники повествования, я сосредоточусь на интерпретации финала, в котором сходятся основные композиционные линии.

Начнем с памятника на могиле Ленского, с «надписью простой», которую автор упоминает дважды, в шестой и седьмой главе (первый раз не цитируя — очевидно, привлекая внимание читателя): «Владимир Ленской здесь лежит, погибший рано смертью смелых, // В такой-то год, таких-то лет. Покойся, юноша-поэт!».

Если в деревне, «где один Евгений мог оценить его дары», родители уже умерли прежде начала повествования, Ольга вскоре увлеклась другим, — кто мог поставить подобный памятник? Единственная, кто остается — Татьяна (и тогда из очень разных мест смотрят герои, если «несчастной жертвой Ленский пал»).

Другой штрих. Как сказано в первой главе о герое, «не мог он ямба от хорея, как мы ни бились, отличить». Легко представить пирушку молодых людей, на манер лицейских друзей, где между бокалом и беседой можно и стихосложения коснуться. Но вот в последней главе, в зимнем добровольном заточении, когда «силой магнетизма стихов российских механизма едва в то время не постиг мой бестолковый ученик», — начинаешь ломать голову, где же автор учит Онегина, «мы» из первой главы подсвечивается по-новому; и это значит, что сам автор не мог втолковать герою упомянутую разницу.

Наконец, «Как уст румяных без улыбки, / Без грамматической ошибки / Я русской речи не люблю». Припомним, во время завершающей встречи: «я должна / Вам объясниться откровенно» — зачем, казалось бы, эта речевая пометка?

А вот если вернуться к обстоятельствам объяснения после первого визита героя к Лариным: «Скажи, которая Татьяна?» (т.е. даже не представлены), знаменитое письмо писано по-французски — следовательно, на каком языке проповедует ей Онегин? Оценим комизм ситуации (и разве не стоит это изложения в школе): посреди российских просторов, где три дня скачи, ни до какой границы не доедешь, он читает ей нотацию на французском.

Вся эта техника, разумеется, для чего-то затребована (включая повторы и цитаты). Сделаю простое допущение. Обратим внимание: как чаще всего характеризует автор героя? *Чудак*. Едва не в каждой главе: «утрюмый чудак», «опасный чудак»...

Но почему же — как прямо сказано в предпоследней главе, в зачем-то перенесенном вступлении: «пою приятеля молодого и множество его причуд» — что это за достойный предмет пера?

А вот если читатели не забыли крепостного права, возводящего господскую лень в культ; и что герой — барин (в самом названии оксюморон: Евгений — благородный, да в неге; — речь, конечно, не о реке).

Коли лень мать всех пороков; и свет (в обоих смыслах), который в тебе, тьма... Можно и не живописать мерзостей свинцовых; умный дорисует.

И тут, похоже, секрет разгадки следующего композиционного решения. Зачем автор издавал сочинение по главам — что, Пушкин не мог справиться «в один присест»?

Но получить цензурное разрешение на каждую, а в сборке увидеть лес за деревьями — остроумия, конечно, не занимать.

Наконец, вернемся к началу завершающей главы, где мчит «к своей Татьяне мой неисправленный чудак». Литературоведы установили, что действие приурочено к марту-апрелю 1825-го (завершившегося, как известно, восстанием); и когда Онегин едет к Татьяне, уже во всю продают издание первой главы. Следовательно, автор, выпуская ее, не знает, чем все завершится (можно допустить, отсылка к Сервантесу).

И когда воскресшая «простая дева» говорит, что другому отдана (родственниками, как почитали — или все же Богом) и будет век ему верна; что любит, тем не менее, и «я знаю, в вашем сердце есть и гордость, и прямая честь» (в отличие от светской «пружины»); то Онегин прежний, даже если не мог в себе разобраться сам, — теперь, получив свой истинный снимок в свете любви... Можно принять и стать наконец собой (вначале было дело) или продолжать притворство, но герой, что был, кончен; — и можно ли дать персонажу больше, чем свободу выбора?

ГЕРОЙ НАШЕГО ВРЕМЕНИ

Первый вопрос: для чего автору два предисловия¹⁴ (перед всем текстом и печоринским дневником)? И другой, с ним связанный:

¹⁴ Поскольку в тексте лермонтовского романа герой нередко пользуется курсивом, в данном случае, чтобы не нарушать авторских акцентов, я прибегаю в необходимых случаях к разрядке.

поверим, что с пера Лермонтова, по христианству, светскому ли воспитанию — сошли строки (из второго): «Недавно я узнал, что Печорин, возвращаясь из Персии, умер. Это известие меня очень обрадовало; оно давало мне право печатать эти записки, и я воспользовался случаем поставить свое имя над чужим произведением»?

Но стоит допустить рассказчика, вроде Белкина или Панька («—Вы верно недавно на Кавказе? С год, — отвечал я» [«Максим Максимович»]): Лермонтов-то с детства; — все уложится: получим еще одну маску рассказчика, с горизонтом, отличным от автора, как и героя¹⁵. А вот для чего подобная сложность...

Приготовимся к длинной цитате («Княжна Мэри, 16-го мая»¹⁶):

Возвратясь домой, я сел верхом и поскакал в степь; я люблю скакать на горячей лошади по высокой траве, против пустынного ветра; с жадностью глотаю я благовонный воздух и устремляю взоры в синюю даль, стараясь уловить туманные очерки предметов, которые ежеминутно становятся всё яснее и яснее. Какая бы горесть ни лежала на сердце, какое бы беспокойство ни томило мысль, всё в минуту рассеется; на душе станет легко, усталость тела победит тревогу ума. Нет женского взора, которого бы я не забыл при виде кудрявых гор, озаренных южным солнцем, при виде голубого неба, или внимая шуму потока, падающего с утеса на утес. Я думаю, казаки, зевающие на своих *вышках*, видя меня скачущего без нужды и цели, долго мучились этою загадкой, ибо верно по одежде приняли меня за черкеса. Мне в самом деле говорили, что в черкесском костюме верхом я больше похож на кабардинца, чем многие кабардинцы. И точно, что касается до этой благородной боевой одежды, я с о в е р ш е н н ы й д е н д и: ни одного галуна лишнего; оружие ценное в простой отделке, мех на шапке не слишком длинный, не слишком короткий; ноговицы и черевики пригнаны со всевозможной точностью; бешмет белый, черкеска темнобурая. Я долго изучал горскую посадку: ничем нельзя так польстить моему самолюбию, как признавая мое искусство в верховой езде на кавказский лад. Я держу четырех лошадей: одну для себя, трех для приятелей, ч т о б н е с к у ч н о б ы л о о д н о м у т а с к а т ь с я п о п о л я м...» (разрядка здесь и далее моя — Э.Щ.).

Стоп. Где связь между началом и концом («люблю скакать» и «чтоб не скучно таскаться»)? Но если человек представ-

¹⁵ В статье, посвященной Лермонтову в новейшем академическом издании (*Русские писатели. 1800–1917: Биогр. Словарь*, т. 3. Большая Российская энциклопедия, Москва 1994) точка зрения «автора-повествователя» не проблематизируется.

¹⁶ В дальнейшем, цитируя четвертую повесть, я указываю только дату.

ляется, играет роль (хоть перед собой, — этой потребности в игре я еще коснусь), более сильный мотив перебьет то, что на показ; для этой меры иллюзии, полагаю, и введен с жадностью хватающий печоринские тетрадки посредник, представляющий «среднесветского» читателя, которого герою по плечу (в отличие от автора-создателя) обвести вокруг пальца; в этом плане самоирония героя, не создан ли он «для поставки мещанских повестей», бьет мимо цели.

Что герой — игрок, признает сам. Но играть можно по-разному. И здесь, верней всего, проявляется сложность композиции «цепи повестей». Сложим два и два.

В *Фаталисте* прямо сказано, что на лице визави, с коим держит смертельное пари, видит признаки скорой смерти:

Я пристально посмотрел ему в глаза; но он спокойным и неподвижным взором встретил мой испытующий взгляд, и бледные губы его улыбнулись; но, несмотря на его хладнокровие, мне казалось, я читал печать смерти на бледном лице его. Я замечал, и многие старые воины подтверждали мое замечание, что часто на лице человека, который должен умереть через несколько часов, есть какой-то странный отпечаток неизбежной судьбы, так что привычным глазам трудно ошибиться.

И когда драма разыгралась, рефреном: «мой инстинкт не обманул меня: я точно прочел на его изменившемся лице печать близкой кончины».

Но зададимся вопросом: если подобная способность к предвидению имеется, распространяется ли она на самого носителя? Если так (вспомним, как не находит себе места герой накануне дуэли от тайного беспокойства): «мы бросим жеребий!.. и тогда... тогда... что если его счастье перетянет? если моя звезда наконец мне изменит?.. И немудрено: она так долго служила верно моим прихотям» («16-го июня»).

И смирив себя чтением Вальтера Скотта («Неужели шотландскому барду на том свете не платят за каждую отрадную минуту, которую дарит его книга?..»), к утру «на коне». «Наконец рассветло. Нервы мои успокоились. Я посмотрелся в зеркало; тусклая бледность покрывала лицо мое, хранившее следы мучительной бессонницы; но глаза, хотя окруженные коричневою тенью, блистали гордо и неумолимо. Я остался доволен собою».

Если так, герой едет на дуэль без тени сомнения («фаталист»): ему ничего не грозит — что не преклонит, однако, помиловать

ТРИ СТИЛИСТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯ...

приятеля-соперника (согласно с оценкой доктора: «Грушницкий, кажется, полагороднее своих товарищей»), который принимает смерть, не делая себе скидок.

Грушницкий стоял, опустив голову на грудь, смущенный и мрачный.
— Оставь их! — сказал он, наконец, капитану, который хотел вырвать пистолет мой из рук доктора. — Ведь ты сам знаешь, что они правы. Напрасно капитан делал ему разные знаки, — Грушницкий не хотел и смотреть».

Не выходит ли, что наш герой играет нечисто (и в его словах о роли «предателя, топора судьбы» и проч. больше правды, чем рисовки)?

И, раскручивая далее клубок показаний: не то же ли с женщинами (вспомним брошенное вскользь: «Знакомясь с женщиной, я всегда безошибочно отгадывал, будет ли она меня любить или нет...») — и тут «играя наперед»? — и тут «играя наперед»?

Вот герой цитирует Вернера (случайно ли созвучие с гетевским героем), который

намеждни сравнил женщин с заколдованным лесом, о котором рассказывает Тасс в своем «Освобожденном Иерусалиме». «Только приступи, — говорил он, — на тебя полетят со всех сторон такие страхи, что боже упаси: долг, гордость, приличие, общее мнение, насмешка, презрение. Надо только не смотреть, а идти прямо, — мало-помалу чудовища исчезают, и открывается перед тобой тихая и светлая поляна, среди которой цветет зеленый мирт. Зато беда, если на первых шагах сердце дрогнет и обернешься назад! («11-го июня»).

Не должен ли говорящий подобное, как и пересказавший, знать по опыту? (при случае будучи способным проявить должную меру понимания другого):

Вера всё это заметила: на ее болезненном лице изображалась глубокая грусть; она сидела в тени у окна, погружаясь в широкие кресла; мне стало жаль ее. Тогда я рассказал всю драматическую историю нашего знакомства с нею, нашей любви, — разумеется, прикрыв всё это вымышленными именами. Я так живо изобразил мою нежность, мои беспокойства, восторги, — я в таком выгодном свете выставил ее поступки и характер, что она поневоле должна была простить мне мое кокетство с княжной. Она встала, под села к нам, оживилась... и мы только в два часа ночи вспомнили, что доктора велят ложиться спать в одиннадцать («4-го июня»).

На что же тратятся способности незаурядно одаренного существа? — «понять Вампира», «вдохнуть первый аромат распустив-

шейся души» и проч. (читатель легко отыщет соответствующие места); «милосердие запустило когти» — верно, не каждый, знакомый на опыте, изыщет по случаю подобную формулу.

И на вопрос, из чего же хлопочет герой (как итог, не забудем, принося ненависть, где положено цвести мирту), нам предлагают как будто простую формулу: детский суеверный страх («14-го июня»):

Признаться ли?... Когда я был еще ребенком, одна старуха гадала про меня моей матери; она предсказала мне смерть от *злой жены*; это меня тогда глубоко поразило; в душе моей родилось непреодолимое отвращение к женьтибе... Между тем что-то мне говорит, что ее предсказание сбудется; по крайней мере буду стараться, чтоб оно сбылось как можно позже.

Но ведь курсив (героя/автора) — явная отсылка к *Онегину*, о хандре:

И бегала за ним она
Как тень иль верная жена.

И здесь мы подходим к пуанте общепризнанного сходства двух шедевров.

Зачем браться за обработанную уже тему (условно, «лишнего человека»), еще сближая героев фамилией: неужто показать «и я могу» либо притязая на статус «наследника»?

Предлагаемый здесь ответ иной.

Если пуанта в «незаконченном» романе в стихах (пушкинском) в том, что героиня своей любовью прочла героя и выдала разбор («как с вашим сердцем и умом быть чувства мелкого рабом»; «я знаю, в вашем сердце есть и гордость и прямая честь»), — тому предоставлен свободный выбор притворствовать далее либо стать собой (см. выше).

Читал *Онегина* герой? — очевидно: ср. упомянутое в дневнике «ума холодных наблюдений». Читала ли Мэри? — должно быть, нет: для барышни из хорошего общества подобная книга почиталась неприличной; а прочтя (зная «Байрона в оригинале и алгебру»), увидела бы в свете любви, задавшись тем же вопросом: «уж не пародия ли он»?

Если так, герой играет с гигантской форой.

Но что же тогда вынес свет-читатель из пушкинского романа: за неспособностью посмеяться над собой (сказать точнее, бар-

ской натурой), — очередную маску да мысль о деньгах, перенесенную в новую область, пера (Бог разумеется не маммона).

Возвратимся к первой части *Дневника* (заключительные строки *Тамани*), чтоб оценить автохарактеристику: «Да и какое дело мне до радостей и бедствий человеческих, мне, странствующему офицеру, да еще с подорожной по казенной надобности!».

Если режим опирается на подобную фигуру: по сути, не вышедшего из детской барчука, по прихоти играющего окружающими; который и шанс заглянуть в себя, данный пушкинским романом, вместе со всем светом упустил; что способен принести миру, если свет в тебе — тьма?

Но не станем пугаться сверх меры; как не без доли иронии отмечает герой, слепой мальчик его обокрал, а восемнадцатилетняя девушка чуть не утопила.

И по-новому перечтем начало (авторское предисловие, видимо, так и не дошедшее до адресата): насмешка — смертельное оружие.

Но что же тогда «проходили»-писали мы в сочинениях?

И все-таки, лучше посмеяться над собой позже, чем никогда.

REFERENCES

- Ashukin, Nikolay S., and Ashukina, Marina G. *Krylatyye slova. Literaturnyye tsitaty. Obraznyye vyrazheniya*. Moskva: Gospolitizdat, 1955 [Ашукин, Николай С., and Ашукина, Марина Г. *Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения*. Москва: Госполитиздат, 1955].
- “Vek nyneshniy i vek minuvshiy”: *Komediya A.S. Griboyedova “Gore ot uma” v russkoy klassike i literaturovedenii*. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, 2002. [“Век нынешний и век минувший”: *Комедия А.С. Грибоедова “Горе от ума” в русской классике и литературоведении*. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002].
- Goncharov, Ivan A. “Mil'on terzaniy” [Гончаров, Иван А. “Мильон терзаний”] <<https://ilibrary.ru/text/1075/p.1/index.html>>.
- Griboyedov, Alexandr S. *Gore ot uma*. Moskva: Nauka, 1987 [Грибоедов, Александр С. *Горе от ума*. Москва: Наука, 1987].
- “Lermontov.” *Russkiye pisateli. 1800–1917: Biogr. Slovar’*. Moskva: Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya. T. 3. 1994 [“Лермонтов.” *Русские писатели. 1800–1917: Биограф. Словарь*. Москва: Большая Российская энциклопедия. Т. 3. 1994].
- Lermontov, Mikhail Yu. “Geroy nashego vremeni.” *Sobraniye sochineniy v 4 tomax*. T. 4. Moskva: Pravda, 1969. [Лермонтов, Михаил Ю. “Герой нашего времени.” *Собрание сочинений в 4 томах*. Т. 4. Москва: Правда, 1969].

- Lotman, Yury M. *Roman A.S. Pushkina "Evgeniy Onegin."* Kommentariy. Leningrad: Prosveshcheniye, 1983 [Лотман, Юрий М. Роман А.С. Пушкина "Евгений Онегин." Комментарий. Ленинград: Просвещение, 1983].
- Nabokov, Vladimir. *Kommentarii k "Yevgeniyu Oneginu" Aleksandra Pushkina.* Transl. Dranov, Alexandr, Zverev, Alexey, Zorin, Vladimir, Krasavchenko, Tatiana, Millionshchikova, Tatiana, and Nikolyukin, Alexandr et al. Moskva: NPK Intelvak, 1999 [Набоков, Владимир. Комментарии к "Евгению Онегину" Александра Пушкина. Transl. Дранов, Адександр, Зорин, Владимир, Кравченко, Татьяна, Миллионщикова, Татьяна, and Николюкин, Александр и др. Москва: НПК Интелвак, 1999].
- Piksanov, Nikolay. "Sotsiologiya 'Gorya ot uma'." *"Vek nyneshniy i vek minuvshiy."*: Komediya A.S. Griboyedova "Gore ot uma" v russkoy klassike i literaturovedenii. Sankt-Peterburg: Azbuka-klassika, 2002. [Пиксанов, Николай. "Социология 'Горя от ума'." "Век нынешний и век минувший": Комедия А.С. Грибоедова "Горе от ума" в русской классике и литературоведении. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002].
- Pushkin, Alexandr S. "Yevgeniy Onegin." *Sobraniye sochineniy v desyati tomakh.* T. 4. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury, 1959. [Пушкин, Александр С. "Евгений Онегин." *Собрание сочинений в десяти томах.* T. 4. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1959].
- Shalamov, Varlam. *Perepiska so Shreyderom Yu.A.* [Шаламов, Варлам. *Переписка со Шрейдером Ю.А.*] <<https://shalamov.ru/library/24/49.html>>.
- Yakobson, Roman. "Zametki na polyakh 'Yevgeniya Onegina'." Transl. N.V. Pertsov at all. In Yakobson, Roman. *Raboty po poetike.* Moskva: Progress, 1987: 219–224 [Якобсон, Роман. "Заметки на полях 'Евгения Онегина'." Transl. Перцов, Н.В. in Якобсон, Роман. *Работы по поэтике.* Москва: Прогресс, 1987: 219–224].

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3353-2671>

Sergej Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století*, seria: Studie (Národohospodářský ústav Josefa Hlávky) 4/2024, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024, 170 s.

Świadomość kilkusetletniej historii osadnictwa narodów środkowo-europejskich na terenie Rosji istnieje zarówno w literaturze naukowej, jak i w szerokim dyskursie społeczno-historycznym. Choć pochodzenie przybyszów było zróżnicowane, powszechna uwaga skupiona jest na kilku grupach narodowych. Należą do nich Niemcy, przede wszystkim ze względu na dobrze udokumentowane fale osadnictwa nad Wołgą z drugiej połowy XVIII w. za panowania Katarzyny II¹, ale również migracje z czasów Piotra I i wcześniejsze formy *Ostsiedlung* na terenach kontrolowanych przez Rosję. Przedstawiciele narodów Europy Środkowowschodniej wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego przemieszczali się na Wschód dobrowolnie, np. Łotysze, Białorusini, Ukraińcy, m.in. w ramach kolonizacji Syberii², a także trafiali tam przymusowo w ramach represji ze strony władz carskich³. Wątki rosyjskie są obecne w polskiej historii, i choć kulturowo najbardziej widoczny jest obraz Rosji – „więzienia narodów”, to jest to obecność

¹ H. Anger, *Die Deutschen in Sibirien. Reise durch die deutschen Dörfer Westsibiriens*, Ost-Europa-Verlag, Berlin 1930, s. 12.

² S. Reinsone, *Latgalian emigrants in Siberia: contradicting images*, „Folklore: Electronic Journal of Folklore” 2014, nr 58, s. 37–38; S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Impresje.net Miłosz Trukawka, Warszawa 2017, s. 39.

³ J. Viikberg, *Paigaga seotud ehk väitekirj Siberi eestlastest*. „Tuna. Ajalookultuuri ajakiri” 2004, nr 1, s. 130–132.

zróznicowana, obejmująca osadnictwo przymusowe w rezultacie zesłań, natomiast w przypadku członków rodzin, którzy zdecydowali się towarzyszyć zesłańcom, jak żony i dzieci powstańców⁴, czasami przymusowe, a także migracje dobrowolne o charakterze ekonomicznym, wiążące się z przydziałem gruntu i rządowymi subsydiami⁵.

Z tą ostatnią grupą wiele wspólnego mieli emigranci z Czech, którzy od II poł. XIX w. zasiedlali różne regiony Imperium Rosyjskiego, od ziem dzisiejszej Ukrainy na zachodzie do kazachskich stepów i obwodów zachodniosyberyjskich na wschodzie. Czesi nie należą do narodów w pierwszej kolejności kojarzonych z osadnictwem na ziemiach rosyjskich, ponieważ nie byli nigdy poddanymi carskimi, jak Polacy lub Estończycy⁶, i nie mieli wielowiekowej tradycji agrarnej i ekonomicznej kolonizacji Wschodu, jak Niemcy. Zakładane przez Czechów miejscowości oraz losy ich współczesnych mieszkańców nie wzbudzały do tej pory wielkiego zainteresowania badaczy i do niedawna ograniczały się do pojedynczych publikacji na temat historii niektórych wspólnot⁷. Zmianę w tym zakresie zawdzięczamy (własnym i współautorskim) opracowaniom Siergieja Skorwida, który od kilkunastu lat, najpierw w Instytucie Słowiaoznawstwa Rosyjskiej Akademii Nauk, a obecnie na Uniwersytecie w Hradcu Králové prowadzi badania na temat sytuacji językowej potomków czeskich osadników na Kaukazie Północnym i Syberii. Stanowią one część szerszych badań obejmujących zachodnich Słowian żyjących na Wschodzie w niewielkich wspólnotach opartych na materiale terenowym zbieranym w różnych okresach, często przy zaangażowaniu młodych badaczy i na etapie ekspedycji, i podczas późniejszych analiz. Na bazie zapisów pochodzących z czeskich wspólnot w Rosji, oprócz analiz własnych autora, przy jego udziale jako promotora lub konsultanta powstawały prace dyplomowe⁸ poświęcone czeszczyźnie w poszczególnych miejscowościach lub idiolektom wybranych informatorów.

⁴ S. Mulina, *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, przeł. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2017.

⁵ S. Leończyk, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii...*

⁶ J. Getka, *Polscy XVIII-wieczni zesłańcy syberyjscy. Strategie (prze)życia na zesłaniu*, „Acta Neophilologica” 2014, nr 1 (16), s. 165–178.

⁷ Zob. В. Пукиш, *Чехи Северного Кавказа. Годы и судьбы: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*, Медиа-Полис, Ростов-на-Дону, 2010.

⁸ S. Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. Století*, Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, Praha 2024, s. 3–4, 143–147.

Choć tytułowym problemem monografii *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století* jest współczesny stan czeskich wysp etnojęzykowych w Rosji, poddawane analizie wspólnoty rozlokowane na Kaukazie Północnym i w obwodzie omskim wpisują się w dwa szersze konteksty: środkowoeuropejskiego osadnictwa na Wschodzie oraz miejscowości założonych przez czeskich imigrantów na terenach wchodzących w skład Imperium Rosyjskiego do I wojny światowej, czyli obejmujących także ziemie dzisiejszej Ukrainy i Kazachstanu. Ze względu na podobny okres i charakter migracji, a także uwarunkowania sytuacji językowej (kontakt czeskich gwar z gwarami i językami wschodniosłowiańskimi) Skorwid odwoływał się do już istniejących opracowań z tych obszarów, z których najbardziej szczegółowo została opisana czeszczyna w Małej Zubowszczyźnie w obwodzie żytomierskim na Ukrainie, której Zinaida Miaczina poświęciła na przełomie lat 60. i 70. XX w. wiele artykułów i rozprawę doktorską⁹. Inne pojedyncze teksty dotyczące czeskich wspólnot na Wschodzie też odnoszą się do sytuacji sprzed wielu lat, więc autor w niektórych przypadkach dokonuje istotnych aktualizacji, a w innych odkrywa nieznane szerzej do tej pory wspólnoty mniejszościowe na terenie Rosji.

Monografia została podzielona na sześć rozdziałów i uzupełniona załącznikami zawierającymi przykłady zapisanych tekstów oraz dokumentację fotograficzną. Skorwid objął badaniami pięć wsi na Kaukazie Północnym: Kirillówkę, Warwarówkę, Tieszebs, Anastasijewkę i Mamacew oraz trzy w obwodzie omskim: Nowogradkę, Riepinkę i Woskriesienkę. W wykazie figuruje również Omsk ze względu na dwie rozmówczynie pochodzące z Nowogradki, które przeniosły się do miasta obwodowego. Podstawowy materiał językowy i socjolingwistyczny pochodzi od 18 informatorów urodzonych w pierwszej lub w pierwszych latach drugiej połowy XX w. Czeskie wspólnoty przez kilka pokoleń ulegały stopniowej asymilacji, więc najlepszymi depozytariuszami języka ojczystego i pamięci społecznej są przedstawiciele najstarszych pokoleń, pamiętający pierwszych osadników osobiście lub z opowieści rodziców. Ich wspomnienia stanowiły cenne uzupełnienie danych z opracowań historycznych przedstawionych w pierwszym rozdziale poświęconych genezie miejscowości założonych przez czeskich imigrantów w Rosji. Docierali oni na Wschód zarówno bezpośrednio, np. z Czeskich Budziejowic, jak i w kolejnych

⁹ З. Мячина, *Очерк языка чешского говора села Малая Zubовщина на Украине*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Институт языкознания АН БССР, Минск 1974.

etapach migracji, czego przykładem są mieszkańcy Zelowa. W 1803 roku w tym położonym pomiędzy Bełchatowem i Zduńską Wolą miasteczku powstała czeska osada, skąd w drugiej połowie XIX w. grupa osadników wyemigrowała na Ukrainę, a stamtąd część z nich mogła się udać na Kaukaz¹⁰. Niestety, fragmentaryczność opracowań historycznych oraz niebezpośredni charakter przekazów ustnych sprawiają, że wiele szczegółów musi pozostać w sferze domysłów.

W drugim rozdziale zostały przedstawione cechy strukturalne gwar czeskich na terenie Rosji. Zarówno na podstawie danych historycznych, jak i językowych można stwierdzić, że emigranci pochodzili przede wszystkim z obszaru Czech, a nie Moraw, choć na poziomie idiolektalnym obserwowano też morawizmy¹¹. W tej części celem Autora było ustalenie podstawowych cech językowych z rozróżnieniem stref dialektalnych i skupienie się na elementach genetycznie rodzimych, a dopiero w czterech kolejnych rozdziałach omówione zostały wpływy rosyjskie i inne wschodniosłowiańskie na fonetykę, morfologię, składnię i leksykę wyspowej czeszczyzny. Określenie charakteru tego wpływu jest złożonym zadaniem, ponieważ był on niejednorodny i obejmował najpierw połączenie interferencji ze strony języka ukraińskiego (warianty regionalne) oraz rosyjskiego (warianty regionalne i ogólny) podczas pośredniego etapu migracji na Ukrainie, a później oddziaływanie ogólnej i dialektalnej ruszczyzny, ale już z innych regionów (Kaukaz Północny i Zachodnia Syberia), w aktualnym miejscu pobytu. Zmiany fonetyczne obejmowały, m.in. naruszenie stałego inicjalnego akcentu pojawienie się redukcji samogłosek nieakcentowanych na wzór rosyjski, zastąpienia dyftongu [ou] przez [ov], np. *кروطе свеценов водов* = cz. *kropí se svěcenou vodou* 'kropi się święconą wodą'¹². Wpływy rosyjskiej morfologii dotyczyły zmian w paradygmatach odmiany oraz zastąpienia niektórych form, np. wyparcia zaimka *je* przez *jix*: *Čerkesi bili i jix vihnali* 'Czerkiesi byli i ich wygnali' (zamiast cz. *Čerkesové i je*)¹³. Z kolei przykładem zmian składniowych może być zanik form osobowych czasownika *być* w czasie teraźniejszym, np. *taková voda pjekna* 'tak piękna/przyjemna jest woda' zamiast cz. *je pjekna*¹⁴.

Specyfika leksykalna czeskich wysp etnojęzykowych w Rosji zaznacza się w dwóch wymiarach wynikających z izolacji od własnego kon-

¹⁰ S. Skorvid, *České etnojazykové ostrovy v Rusku...*, s. 24.

¹¹ Tamże, s. 26.

¹² Tamże, s. 59.

¹³ Tamże, s. 74.

¹⁴ Tamże, s. 92.

tynentu językowego, z których pierwszy obejmuje zachowane archaizmy, np. niemiecka pożyczka *krchov* (od niem. Kirchhof) w znaczeniu ‘cmentarz’, por. cz. *hřbitov*, które wyszły już z użycia w kraju pochodzenia lub mają charakter regionalny, a drugi wiąże się z zapożyczeniami i kalkami, np. *roskrejvaji* ‘otwierają (się)’ pod wpływem ros. *раскрывают*, por. cz. *otevínají (se)*¹⁵. Jak zauważył Aleksandr Duliczenko, niewielkie społeczności mniejszościowe odczuwają deficyt leksykalny zwłaszcza w sferach związanych z szybko zmieniającą się rzeczywistością społeczną, a bilingwizm pozwala im na uzupełnianie tych braków z zasobów języka otaczającej ich większości¹⁶.

To właśnie metafora wyspy, którą Skorwid posłużył się już w tytule, jest kluczowa dla przedstawionej przez niego charakterystyki czeskich wspólnot na terenie Rosji. Są to społeczności izolowane od języka kraju pochodzenia przez sto kilkadziesiąt lat, a w przypadku emigrantów z polskiego Zelowa — nawet ponad dwieście lat, przy czym dopiero w XXI wieku można mówić o realnym osłabieniu tej izolacji przez dostęp do czeskich mediów za pośrednictwem Internetu. Pełnej asymilacji z otoczeniem nie sprzyjała spoistość kulturowa czeskich osad oraz różnice wyznaniowe: protestanci żyli w prawosławnym otoczeniu, przy czym w czasach ZSRR, czyli niemal przez cały XX w., wpływy większości w tym zakresie były mocno ograniczone. Odrębność Czechów wciąż nie ogranicza się tylko do kwestii językowych, ale obejmuje również kulturę i dlatego możemy mówić nie o wyspach językowych, ale o etnojęzykowych.

Autor monografii *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. století* stał przed trudnym zadaniem przedstawienia nietypowych i w niewielkim stopniu opisanych wspólnot w oparciu o nieliczne opracowania naukowe z zakresu dyscyplin pokrewnych (głównie historii) oraz trudnych do zdobycia i coraz szybciej odchodzących w przeszłość danych terenowych. Dysponując bogatszymi źródłami można by pokusić się o przygotowanie odrębnej publikacji na temat samej tylko historii społecznej czeskich osad w Rosji i zachodzących w nich zmian w warunkach kontaktu językowego i kulturowego. Objętość i stopień szczegółowości omówienia poszczególnych zagadnień ściśle lingwistycznych, a tym bardziej socjolingwistycznych, pozostawiają pewien niedosyt, ale biorąc pod uwagę pionierski charakter

¹⁵ Tamże, s. 111–116.

¹⁶ A. Дуличенко, *Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания*, w: A. Дуличенко (ред.), *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi*, Universitas Tartuensis, Tartu 1998, s. 26.

opracowania Skorwida, życzenia dotyczące poszerzenia zakresu badań i pogłębienia analizy pozostaje zostawić na dalsze etapy eksploatacji i po utworzeniu planowanego korpusu językowego. Ograniczony dostęp do materiału i zmniejszająca się liczebność nosicieli czeskich gwar na terenie Rosji nie oznaczają braku możliwości kontynuowania badań, ponieważ w dialektologii były już z powodzeniem prowadzone analizy zapisów pochodzących nawet od pojedynczych informatorów i na ich podstawie dokonywano rekonstrukcji cech strukturalnych i leksykonu danej społeczności¹⁷.

Jest to bardzo ważna publikacja w kontekście słabo zbadanego dobrowolnego zachodniosłowiańskiego osadnictwa na terenach dzisiejszej Rosji, a także na ziemiach wchodzących w skład historycznego Imperium Rosyjskiego. Autorowi udało się uchwycić nie tylko dzisiejszy stan języka czeskich imigrantów, ale również zmiany, którym ulegał on pod wpływem języka rosyjskiego. Ponieważ mimo podobieństw leżących w definicyjnych cechach wyspy etnojęzykowej, czyli długotrwałego oderwania od macierzy, skupienia na ograniczonym terytorium i mniejszościowego statusu, każda z tych wspólnot ma także własną specyfikę, opracowanie Skorwida stanowi istotny wkład w badania słowiańskich izolowanych społeczności językowych.

REFERENCES

- Anger, Helmut. *Die Deutschen in Sibirien. Reise durch die deutschen Dörfer Westsibiriens*, Berlin: Ost-Europa-Verlag, 1930.
- Dulichenko, Alexandr. "Yazyki malykh etnicheskikh grup: status, razvitiye, problemy vyzhivaniya." Dulichenko, Alexandr (ed.). *Yazyki malye i bolshye... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*. Tartu: Tart, 1998: 26–36 [Дуличенко, Александр. "Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания." Дуличенко, Александр (ред.). *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*. Tartu: Universitas Tartuensis, 1998: 26–36].
- Getka, Joanna. "Polscy XVIII-wieczni zesłańcy syberyjscy. Strategie (prze)życia na zesłaniu". *Acta Neophilologica*, 2014, no. 16(1): 165–178.
- Ivantsova, Ekaterina (ed.). *Polnyy slovar' dialektnoy yazykovoy lichnosti*. T. 1–4. Tomsk: Izdatelstvo Tomskogo universiteta, 2006–2012. [Иванцова, Екатерина (ред.). *Полный словарь диалектной языковой личности*. Т. 1–4. Томск: Издательство Томского университета, 2006–2012].
- Leończyk, Sergiusz. *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Warszawa: Impresje.net Miłosz Trukawka, 2017.

¹⁷ Por. m.in. E. Иванцова (ред.), *Полный словарь диалектной языковой личности*, т. 1–4, Издательство Томского университета, Томск 2006–2012.

RECENZJE

- Myachina, Zinaida. *Ocherk yazyka cheshskogo govora sela Malaya Zubovshchina na Ukraine*. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni kandydata filologicheskikh nauk. Minsk: Institut yazykoznaniya AN BSSR, 1974 [Мячина, Зинаида. *Очерк языка чешского говора села Малая Zubовщина на Украине*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Минск: Институт языкознания АН БССР, 1974].
- Mulina, Swietłana. *Migranci wbrew swej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*. Transl. Głuszkowska, Marta; Głuszkowski, Michał. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2017.
- Pukish, Vladimir. *Chekhi Severnogo Kavkaza. Gody i sud'by: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*. Rostov-na-Donu: Media-Polis, 2010 [Пукиш, Владимир. *Чехи Северного Кавказа. Годы и судьбы: 1868–2010. Češi Severního Kavkazu: léta a osudy*. Ростов-на-Дону: Медиа-Полис, 2010].
- Reinsone, Sanita. “Latgalian emigrants in Siberia: contradicting images”. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 2014, no. 58: 37–62 <<http://dx.doi.org/10.7592/FEJF2014.58.reinsone>>.
- Skorvid, Sergej. *České etnojazykové ostrovy v Rusku na počátku 21. Století*. Praha: Nadace Nadání J., M. a Z. Hlávkových, 2024.
- Viikberg, Jüri. “Paigaga seotud ehk väitekiri Siberi eestlastest.” *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri*, 2004, no. 1: 130–132.

NOTY O AUTORACH

ANNA CAR

dr hab., bohemistka, literaturoznawczyni, tłumaczka, certyfikowana tutor-ka akademicka. Pracuje w Instytucie Filologii Słowiańskiej UJ. Jest autorką dwóch monografii z zakresu prozy modernistycznej i postmodernistycznej. Jej zainteresowania badawcze obejmują m.in. literaturę i kulturę czeską XX i XXI wieku, metodologie badań literacko-kulturowych, feminizm/gender/queer, studia maladyczne i traumatologiczne.

Kontakt: anna.car@uj.edu.pl

MICHAŁ GŁUSZKOWSKI

Dr hab., językoznawca, absolwent socjologii i filologii rosyjskiej, zastępca dyrektora Instytutu Językoznawstwa UMK w Toruniu oraz zastępca red. naczelnego „Przeglądu Rusycystycznego”. Zainteresowania naukowe: społeczne i indywidualne uwarunkowania dwujęzyczności, słowiańskie wspólnoty wysope ze szczególnym uwzględnieniem społeczności staroobrzędowych w Polsce i krajach bałtyckich oraz Polaków na Wschodzie, socjolingwistyka i historia socjologii. Autor monografii *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* (2011), *Socjologia w badaniach dwujęzyczności* (2013) i *Code-switching and code-mixing in the conditions of Slavic-Slavic language contact. Vershina — a unique Polish language island in Siberia* (2024). Kierownik projektów badawczych dotyczących adaptacji językowej i społecznej nowej i starej polskiej diaspory w Turcji (NCN 2022-26), przełączania kodów w dwujęzyczności polsko-rosyjskiej na Syberii (NCN, 2017-23), rosyjskiej gwary staroobrzędowców w Polsce (NCN, 2011-15), rodzinnej polityki językowej słowiańskich mniejszości w Stanach Zjednoczonych (NAWA, 2022).

Kontakt: micglu@umk.pl

ANNA HUMENIUK

dr, adiunkt w Zakładzie Komparatystyki Literacko-Kulturowej Instytutu Filologii Rosyjskiej i Ukraińskiej UAM, zainteresowania naukowe: problem podmiotowości bohatera literackiego, współczesna kinematografia rosyjska. Autorka monografii *Problem podmiotowości ciała „Inny” Jurija Mamleje-wa i „Czerwony kogut leci wprost do nieba” Miodraga Bulatowicia w klu-czu komplementarnej opozycji* (Poznań, 2016), współautorka *Nowego kina rosyjskiego wobec tradycji literackiej i filmowej* (Poznań, 2017).

Kontakt: przybysz_anna@o2.pl

NOTY O AUTORACH

MICHAŁ JANKOWICZ

doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Rosyjskiego Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, absolwent tego Uniwersytetu (filologia rosyjska) oraz Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie (gospodarka przestrzenna). Jego zainteresowania naukowe skupione są wokół problematyki językoznawstwa rosyjskiego, w szczególności analizy języka prasy, zagadnień analizy dyskursu, perswazji i manipulacji w języku polityki i publicystyki.

Kontakt: michal.jankowicz@up.krakow.pl

ALENA KALECHYTS

dr, docent w Katedrze Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu im. Konstantego Filozofa w Nitrze (Słowacja). Obszar zainteresowań: problemy rusycystyki i białorutenistyki, realizowane w następujących dziedzinach: pragmalingwistyka tekstu, lingwodydaktyka, medialingwistyka i terminologia naukowa. Autorka ponad 90 prac naukowych i naukowo-metodycznych, w tym dwóch monografii i ponad 20 podręczników i materiałów metodycznych.

Kontakt: kalechytsalena@gmail.com

MARZANNA KAROLCZUK

dr hab., prof. Uniwersytetu w Białymstoku, kierownik Zakładu Językoznawstwa Interkulturowego i Glottodydaktyki w Katedrze Językoznawstwa Sławistycznego. Zainteresowania naukowe: nauczanie i uczenie się języka obcego, podnoszenie jakości kształcenia w edukacji akademickiej, komunikacja i edukacja międzykulturowa, stereotypy językowe. Współorganizatorka cyklicznych konferencji międzynarodowych, m.in. *Język rosyjski w najnowszych badaniach językoznawczych, interkulturowych i glottodydaktycznych* oraz *Kształcenie (neo)filologiczne — nurty badawcze i aplikacje dydaktyczne*. W ramach programu Erasmus+ prowadziła zajęcia dydaktyczne na uczelniach zagranicznych (Bergamo, Lublana, Neapol, Pecz, Ryga, Skopje).

Kontakt: m.karolczuk@uwb.edu.pl

PAWEŁ LEVCHUK

dr, adiunkt w Zakładzie Językoznawstwa Instytutu Sławistyki Polskiej Akademii Nauk, polonista i sławista. Autor monografii *Trójjęzyczność ukraińsko-rosyjsko-polska Ukraińców niepolskiego pochodzenia* (Kraków 2020) oraz *Wielojęzyczność migrantów wojennych z Ukrainy w Polsce* (Warszawa 2024). Jest autorem licznych publikacji na temat wielojęzyczności z udziałem języka polskiego, nauczania języka polskiego jako obcego i drugiego. Zasiada w Radzie Programowej Centrum Badań nad Edukacją i Integracją Migrantów Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Kontakt: p.levchuk@ispan.edu.pl

MICHAŁ MILCZAREK

dr, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor książek: *Z martwych was wskresimy. Filozofia Nikołaja Fiodorowa* (Kraków 2013); *Drzewo życia. Fenomen Wasilija Rozanowa* (Kraków 2016); *Donikąd. Podróże na skraj Rosji* (Wołowiec 2019 i 2022), za którą otrzymał nagrodę Krakowskiej Książki Miesiąca, nominację do Nagrody Literackiej Gdynia w kategorii esej, nominację do Nagrody im. Macieja Kuczyńskiego za podróżniczy debiut roku oraz nominację w konkursie Travelery National Geographic.

Kontakt: michal.milczarek@uj.edu.pl

GRZEGORZ OJCEWICZ

dr hab., filolog śledczy, literaturoznawca, teoretyk i praktyk przekładu artystycznego. Znaczący twórca życia i twórczości Iwana Bunina, Sergiusza Jesienina, św. Matki Marii z Paryża, św. Doroty z Mątów, Gieorgija Efrona, Mariny Cwietajewej. Badacz XX-wiecznej emigracji rosyjskiej, dziejów zakonu krzyżackiego, historii Rosji i ZSRR. Autor ponad 500 publikacji. Były prof. nadzw. Akademii Policji w Szczycie i Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Najnowsze publikacje: *Wstęp do filologii śledczej. Wybór tekstów z lat 2008–2020* (2021), przekład *Świętych zwierząt* Tatiany Goriczewej. Dwa kolejne autoryzowane tłumaczenia jej książek: *Córki Hioba. Chrześcijaństwo a feminizm i Prawosławie a postmodernizm*. W roku 2023 ukazał się przekład *Pośmiertne pouczenia i proroctwa św. Nila z Athos* i opracowanie *Rhododendron na Alasce* zawierający przekłady utworów literackich Gieorgija Efrona z lat 1941–1944. Z początkiem 2024 opublikował we własnym przekładzie i opracowaniu naukowym korespondencję Mariny Cwietajewej z Nikołajem Gronskim z lat 1928–1933 w tomie *Kiedy umrzemy, przemówimy* MILCZAREK.

Kontakt: grzegorz.ojcewicz@uwm.edu.pl

DOROTA PAŚKO-KONECZNIK

dr, adiunkt w Katedrze Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Absolwentka filologii rosyjskiej i filologii słowiańskiej (język bułgarski) na UMK. Zainteresowania naukowe: zjawiska socjolingwistyczne w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców mieszkających w Polsce i w polskiej gwarze mieszkańców Wierszyny na Syberii, problematyka akcentuacji w języku rosyjskim i w gwarze staroobrzędowców. Autorka monografii *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie* (Toruń 2011) i *Słownika zapożyczeń polskich w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego* (Toruń 2016).

Kontakt: dorpas@umk.pl

JUSTYNA PISARSKA

dr, adiunkt w Katedrze Literaturoznawstwa Rosyjskiego w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ, członek zespołu redakcyjnego „Przeglądu

NOTY O AUTORACH

Rusycystycznego” i zarządu Polskiego Towarzystwa Rusycystycznego. Autorka monografii *Thumacz i metoda. O angielskich i polskich przekładach „Bohatera naszych czasów”*. Zajmuje się przekładoznawstwem, teorią literatury, literaturą rosyjską z perspektywy postkolonialnej oraz rosyjską poezją feministyczną.

Kontakt: justynapisarska@o2.pl

EDUARD SHCHERBENKO

dr nauk filozoficznych, habilitant w Instytucie Filozofii im. Grzegorza Skowronka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Absolwent Kijowskiego Narodowego Uniwersytetu Teatru, Kina i Telewizji im. Iwana Karpenki-Karego. Obronił pracę doktorską z estetyki *Формы культурной преемственности в развитии искусства*. Odbył staż na Uniwersytecie Warszawskim oraz w Moskiewskiej Szkole Edukacji Obywatelskiej przy Radzie Europy. Opublikował kilkadziesiąt prac naukowych, zbiory esejów oraz przekłady dzieł Szekspira. Zainteresowania naukowe: praktyki dyskursywne w społeczeństwie tranzytowym, teoria pokoleń.

Kontakt: mysl@ukr.net

OLHA SHEVCHUK-KLIUZHEVA

dr, obecnie habilitantka na Uniwersytecie Metropolitalnym im. Borysa Grinczenki w Kijowie. Socjolingwistka i ekspertka w dziedzinie dwujęzyczności i wielojęzyczności dzieci. Jej badania obejmują ukraińsko-rosyjską dwujęzyczność, politykę językową rodziny i rozwój językowy ukraińskich dzieci w kontekstach przymusowej migracji. Opublikowała wiele prac, ostatnio w takich czasopismach jak „Cognitive Studies” i „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis”, skupiając się na praktykach językowych rodziny i adaptacji językowej wśród ukraińskich rodzin migrantów. Szefowa ds. rzecznictwa w Alliance of Ukrainian Civil Society Organizations, zasiada w Radzie Programowej Centrum Badań nad Edukacją i Integracją Migrantów Uniwersytetu Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.

Kontakt: o.kliuzheva@gmail.com

JOANNA TARKOWSKA

dr hab., profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania naukowe dotyczą głównie rosyjskiej literatury współczesnej i najnowszej, zakres badań odnosi się do problematyki historycznoliterackiej oraz kulturowej dzieł tworzonych w Rosji po roku 1945. Zasadniczą część dorobku naukowego stanowią prace poświęcone poetyce i estetyce rosyjskiej poezji łagrowej (Vadima Delaunay, Iriny Ratuszyńskiej, Natalii Gorbaniewskiej i in.), wizerunkowi Rosji w poezji i eseistyce Josifa Brodskiego, koncepcji utopii i antyutopii w prozie Ludmiły Pietruszewskiej, tożsamości kobiety w twórczości Ludmiły Ulickiej.

Kontakt: joanna_tarkowska@o2.pl